

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2017

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. 168 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 30 травня 2017 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 737.1

Юрій Зайончковський, Олександр Осіпов

КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСЬКИХ ДАНГІВ З НОВГОРОДСЬКОЮ ПОЛТИНОЮ З СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

До наукового обігу вводиться нумізматичний комплекс, знайдений у Сумській області, до складу якого входили 26 джучидських дангів та новгородська полтина, тезавровані з найбільшою мірою вірогідності в другій половині 1360-х рр. Полтина відноситься до типу «коротких» новгородських злитків з високою «спинкою» і несе на собі сліди проковування, її вага складає 95,63 г. Злиток був виготовлений з використанням техніки «двошарового» відливання. На полтині розміщене графіті, нанесене на обруб. Можливі два варіанти інтерпретації відтвореного символу. Перший – це буква кириличного алфавіту «Ч», написана напівуставом XIV ст., другий – це татарська тамга, ознака власника. Грунтуючись на графічній схожості, автори схиляються до того, щоб вважати другу із названих версій вірогіднішою. Досліджений комплекс, як допускають автори, може бути свідченням того що, полтини, всупереч домінуючій сьогодні у науковій літературі точці зору, були у дрібному товарно-грошовому обігу.

Ключові слова: монетний скарб, гривна, новгородська полтина, тамга, данг.

Автори виходять з переконання, що фіксація новознайдені історичної спадщини є завданням першорядної ваги – ці предмети мають бути оперативно та в максимально можливій мірі вивчені і введені в науковий обіг [1, с. 7].

Запропонована стаття має на меті аналіз цікавого нумізматичного комплексу, який, за інформацією, повідомленою авторами, виявлено у середині 2010-х рр. в Сумському районі Сумської області, у долині річки Псел. До його складу входили 26 срібних монет і новгородська полтина. Вивчити вдалося полтину і 10 монет, які виявилися джучидськими дангами. За наявною інформацією 16 монет, які авторам не вдалося вивчити, також були золотоординськими дангами.

Розглянемо склад «гаманця»: спочатку данги, потім – полтина. Інформація про монети комплексу наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

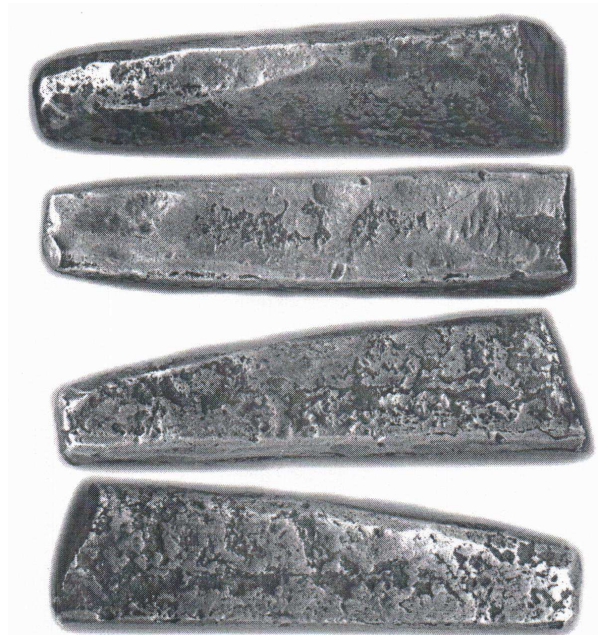
Джучидські монети скарбу

№ з/п	Ілюстрація	Емітент	Монетний двір	Дата за хіджрою	Дата від Р.Х.
1.		Узбек	Сарай	734 або 737 рр.	
2.		Узбек	Сарай	739 або 740 рр.	
3.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	743 р.	1342– 1343 рр.

4.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	747 р.	1346–1347 рр.
5.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	740-і рр.	
6.		Джанібек	Сарай ал-Джадіда	750 р.	1349– 1350 рр.
7.		Кулпа	Гюлістан	760 р.	1358– 1359 рр.
8.		Хизр	Гюлістан	761 р.	1359– 1360 рр.
9.		Кільдібек	Азак	763 р.	1361– 1362 рр.
10.		Абдаллах	Азак	765 р.	1363– 1364 рр.

Як бачимо, найпізніша монета «гаманця» (з доступних для вивчення) – азакський данг Абдаллаха 765 р. До часу після цього року можна віднести і заховання комплексу – з найбільшої міри вірогідності це сталося в другій половині 1360-х рр.

Полтина (мал. 1) відноситься до новгородського типу. Її вага складає 95,63 г. Гривна розрубана нерівно, а під кутом, тому довжина полтини – біля 65 мм (плоска поверхня) і біля 62 мм («спинка»). Тому можна передбачати, що друга половина цієї новгородської грошової одиниці була важча. Полтина відноситься до типу «коротких» новгородських злитків з високою «спинкою» [5, с. 47] і несе на собі сліди проковування. На бічних сторонах полтини просліджуються подовжні шви, які свідчать про виготовлення злитка із використанням техніки «двошарового» відливання. Як бачимо, на злитках, виготовлених шляхом такого прийому литва, в одних випадках шов майже не помітний, в інших – добре помітний і різко виражений. Характер такого роду шва на злитках подвійного литва залежить, ймовірно, від технологічних умов і фізичних властивостей конкретної сировини [5, с. 93].

Мал. 1. Новгородський полтина з комплексу, знайденого в Сумській області

Згідно із твердженням М. Сотникової, ця техніка з'явилася в другій половині XIV ст. [5, с. 47], що в сукупності з характерними особливостями злитка і дає його приблизне датування, що повністю корелюється з інформацією розглянутих вище дантів.

На полтині розміщено графіті. Нанесення якого на монетні злитки було виключно новгородською традицією. Лише новгородські й північноросійські гривни з графіті багаточисленні й широко поширені [3, с. 145]. Графіті на новгородських гривнях зустрічаються вельми часто – за підрахунками Е. Мельникової, «підписано» близько 15 % відомих їй гривень цього типу [3, с. 144].

Цими графіті є короткі речення, окремі слова, склади і літери. У 1961 р. М. Сотникова склала корпус, що налічує близько 100 написів на гривнях [5, с. 48]: їй було відомо 104 написи на 86 злитках: 88 написів на 73 новгородських, 3 – на 2 чернігівських, 13 – на 11 литовських [5, с. 70].

Окрім цих «просторових написів» М. Сотникова вивчила «більше ста літер, складів і літерообразних знаків. Деякі з останніх вельми ясно асоціюються з тими або іншими літерами, інші залишаються незрозумілими» [5, с. 75]. Дослідниця вважала, що властивий усім написам на злитках особливий сенс вказує на те, що вони визначають власників злитків. Деякі із написів, ймовірно, зроблені їх власниками [5, с. 72].

Графіті на публікованому напівзливку (мал. 2) нанесено на обруб.

Мал. 2. Графіті на обрубі полтини

Можливі два варіанти інтерпретації відтвореного там символу. Перший – це буква кириличного алфавіту **У** («У»), написана напівустановом XIV ст. (з урахуванням специфіки нанесення знаку на поверхню полтини). Проте, як бачимо, під буквою присутня ще одна горизонтальна риска. Теоретично можна допустити, що вона є своєрідним «підкресленням» під літерою **У**.

Існує й інша версія пояснення знаку на обрубі полтини. Можна припустити, що це ознака власника, що є татарською тамгою. На рис. 3 представлена тамга, дуже схожа на символ на напівзливку з «гаманця».

Мал. 3. Зображення монгольської тамги, схоже на символ на обрубі напівгривни

Ця тамга походить зі Східної Монголії, будучи зображенням петрогліфа з Аршаан-шад [7, с. 149, рис. 35 f, 205]. На думку С. Яценко, будь-яка тамга є «знаком власності» [7, с. 187] і, отже, її присутність на злитку вказує на власника цієї полтини у певний період часу. Дослідник також констатував збереження ідентичних форм кланових тамг з I ст. до н. е. – до XX ст. н. е. і запропонував пояснення причин цього факту [7, с. 16]. Таким чином, аналізований символ може бути або слов'янською буквою, або монгольською тамгою. Ґрунтуючись на графічній схожості, автори схиляються до того, щоб вважати другу з названих версій вірогіднішою.

Як вже зазначалося, у комплексі було 26 дангів і напівзлитків вагою 95,63 г. Якщо виходити із законної ваги данга епохи смуту в Орді (764–782 рр.) – 1,4 г [4, с. 326], то ця новгородська полтина була еквівалентна трохи більш 68 дангів. Провівши нескладні арифметичні підрахунки, отримуємо 94 данги. О. Пономарьов, який вивчав розподіл багатства і прибутків у Золотій Орді, прийшов до висновку, що «... в смуту в скарб потрапляли в середньому 533–542 монети» [4, с. 326]. Таким чином, склад аналізованого комплексу дозволяє стверджувати, що його господар не може бути названий дуже заможною людиною, проте в цьому «гаманці» знаходилася перерубана монетна гривна.

У науковій літературі загальноновизнаною є теза про те, що «злитки... є найбільш зручною формою для виконання функцій засобу обігу і платежу при крупних торговельних і платіжних операціях» [6, с. 205]. Один із авторів цієї статті деякий час повністю поділяв це переконання, написавши, що: «Злитки-гривні призначалися виключно для значних розрахунків і платежів. Ними розраховувалися при здійсненні значних торговельних операцій, сплачували контрибуції, оплачували купівлю великих земельних володінь. Користувалися гривнами в основному князі, представники знаті і крупні торговці. У повсякденному обігу гривни практично не використовувалися...» [2, с. 377].

Досліджений комплекс, проте, може бути розглянутий як свідчення того, що напівгривні (принаймні) могли «бути в дрібному товарно-грошовому обігу», якщо новгородська полтина знаходилася у «гаманці» не князя або крупного торговця, а вельми небагатої людини (яка володіла, як вже зазначалося, лише 94 дангами при середньому розмірі скарбу 533–542 монети).

Авторам доступна інформація про інші знахідки в Україні подібних «небагатих» гаманців із монетними напівгривнами і навіть гривнами. Всередині XIV ст. злитки-полтини все ж таки мали певну роль і в дрібному грошовому обігу. Достеменно це припущення чи ні – покажуть нові знахідки і дослідження.

Список використаних джерел

1. Гулецкий Д. В., Зайончковский Ю. В., Титов Г. А. Предисловие // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. Вып. 2. Москва, 2016. С. 7–9.
2. Зайончковский Ю. В. Татарская ладьевидная гривна с граффити из Черкасской области // II Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII–XI вв.»: Санкт-Петербург, Старая Ладога 3–5 апреля 2015 года: Материалы докладов и сообщений. Санкт-Петербург, 2015. С. 377–381.
3. Мельникова Е. А. Эпиграфика древнерусских платежных слитков (в связи с надписями на гривнах клада из Бюрге, Готланд) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 г. Новое в нумизматике. Москва, 1996. С. 143–150.
4. Пономарев А. Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV веках. Москва: Издательство Московского ун-та, 2011. 672 с.
5. Сотникова М. П. Эпиграфика серебряных платежных слитков Великого Новгорода XII–XV вв. // Труды отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. Том 4. Нумизматика. Выпуск 2. Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961. С. 44–91.
6. Янин В. Л. Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода. Москва: Языки славянских культур, 2009. 416 с.
7. Яценко С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Москва: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. 190 с.

References

1. Huletskiy D.V., Zayonchkovskiy Yu.V., Tytov H.A. Predysloviye [Foreword]. Rus', Litva, Orda v pamyatnikakh numizmatiki i sfragistiki. Vol.2. Moscow, 2016, pp. 7–9.
2. Zayonchkovskiy Yu.V. Tatarskaya lad'evydnaya hryvna s hrffyty yz Cherkasskoy oblasti [Tatar som-hrivna with graffiti from the Cherkasy Oblast]. II Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya «Epokha vikingov v Vostochnoi Evrope v pamyatnikakh numizmatiki VIII – XI vv.»: Sankt-Peterburg, Staraya Ladoga 3–5 aprelya 2015 goda. Sankt-Peterburg, 2015, pp. 377–381.
3. Mel'nykova E.A. Epyhrafyka drevnerusskykh platezhnykh slytkov (v svyazy s nadpysyamy na hryvnakh klada yz Byurhe, Hotland) [Epigraphy of Old Russian ingots]. Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. 1994 g. Novoe v numizmatike. Moscow, 1996, pp. 143–150.
4. Ponomarev A.L. Evolyutsyya denezhnykh system Prychernomor'ya y Balkan v XIII – XV vekakh [Evolution of the Currencies: The Black Sea Region and the Balkans in the 13-th – 15-th centuries]. Moscow, 2011, 672 p.
5. Sotnykova M.P. Epyhrafyka serebryanykh platezhnykh slytkov Velykoho Novgoroda XII – XV vv. [Epigraphy of silver payment ingots of Veliky Novgorod in XII–XV centuries]. Trudy otdela numizmatiki Gosudarstvennogo Ermitazha. Vol 2. Leningrad, 1961, pp. 44–91.
6. Yanyn V.L. Denezhno-vesovye systemy domonhol'skoy Rusy y ocherky ystoriy denezhnoy systemy srednevekovoho Novgoroda. [Money-weight systems of pre-Mongol Rus and essays on the history of the monetary system of medieval Novgorod]. Moscow, 2009, 416 p.
7. Yatsenko S.A. Znaky-tamhy yranoyazychnykh narodov drevnosty y ranneho srednevekov'ya [Signs-tamgas of the Iranian-speaking peoples of antiquity and the early Middle Ages]. Moscow, 2001, 190 p.

Юрий Зайончковский, Александр Осипов

КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСКИХ ДАНГОВ С НОВГОРОДСКОЙ ПОЛТИНОЙ ИЗ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ

В научный оборот вводится нумизматический комплекс, найденный в Сумской области, в состав которого входили 26 джучидских дангов и новгородская полтина. Время тезаврации «кошелька» может быть определено как вторая половина 1360-х гг. Полтина относится к типу «коротких» новгородских слитков с высокой «спинкой» и несет на себе следы проковывания, ее вес – 95,63 г. Слиток был изготовлен с использованием техники «двухслойной» отливки. На полтине размещено граффити, нанесенное на обруб. Возможны два варианта интерпретации воспроизведенного там символа. Первый – это буква кириллического алфавита «Ч», написанная полууставом XIV в., второй – это владельческая метка, представляющая собой татарскую тамгу. Основываясь на графическом сходстве, авторы склоняются к тому, чтобы считать вторую из названных версий более вероятной. Публикуемый комплекс может быть рассмотрен как свидетельство того, что полтины, вопреки господствующей сегодня в научной литературе точке зрения, могли принимать участие в мелком товарно-денежном обращении.

Ключевые слова: монетный клад, гривна, новгородская полтина, тамга, данг.

Yuriy Zayonchkovskiy, Olexander Osipov

SMALL HOARD OF JOCHID SILVER DANGS AND NOVGOROD POLTINA FROM SUMY OBLAST OF UKRAINE

Paper analyzes small hoard found in Sums'kyi Raion in Sumy Oblast in the Central Ukraine some time ago. The hoard consists of 26 Jochid silver dangs and poltina (half) of Novgorod grivna. The treasure was hidden in the second part of 1360-th. Poltina is of the type of «short» Novgorod ingots with a high back, its weight is 95.63 grams. According to M.P. Sotnikova technique of its manufacture appeared in the second half of XIV century. Published bar of silver has graffiti on its hacked side. There are two possible interpretations of the symbol reproduced there. The first – it is the letter of the Cyrillic alphabet («Ч»), written in the manner of the XIV century (taking into account the specifics of applying the sign on the surface of the poltina). Second – this is the owner's sign, which is a Tatar tamga. The authors succeeded in finding in the scientific literature a similar tamga, originating from Eastern Mongolia. Thus, the analyzed scratched symbol can be either a Slavic letter or a Mongolian tamga. Based on the graphic similarity, authors tend to consider the second of the named versions more probable. In modern scientific publications, the point of view prevails that grivnas were used only by representatives of the upper strata of society for large-scale financial transactions. The published complex can be considered as evidence that the poltinas, at least, contrary to the prevailing viewpoint, could take part in daily monetary circulation in XIV century. Truly this assumption is or not – will show new findings and new research.

Key words: hoard, Novgorod grivna, poltina, tamga, dang.

УДК: [572.2:904.5] (477.82) «15/16»

Юрій Долженко, Богдан Прищепя

ДВА ЧЕРЕПИ XVI–XVII СТ. З ПЕРЕСОПНИЦІ

У статті проаналізовано черепи двох жінок похованих у литовсько-польську добу і знайдених в с. Пересопниця Рівненського району Рівненської обл., на ділянці М. Федоришина під час розкопок 2012 р. Виявлено, що череп з поховання I 25–35 року характеризується виразною брахікранною черепною коробкою. Вушина висота помірна. Лоб опуклий, випнутий добре. Обличчя – помірної ширини, низьке, слабо профільоване на верхньому і добре – на середньому рівні. За загальнолицевим показником – широке (еурипрозопія). Верхньолицевий індекс помірний (мезен), на межі з малими розмірами. Орбіти за індексом помірні (мезоконхія). За носовим показником відносна ширина носа помірна (мезоринія). Перенісся низьке за симотичним індексом, а за дакріальним – високе. Кут витинання носа великий.

Череп із поховання II 22–30 років характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Ширина лобної кістки у фронтальній площині мала, потилиця випнута помірно, вона гостра. Ширина обличчя велика. Верхньолицевий індекс потрапляє до категорії еуріен. Загальнолицевий показник вказує на широке обличчя – еурипрозопія. Назомалярний кут вказує на слабо профільоване обличчя на верхньому рівні, на середньому профілювання сильне. Орбіти за показником помірної висоти (мезоконхія). Відносна ширина носа за носовим індексом – середня (мезоринія). Симотичний індекс малий, тож перенісся низьке. Дакріальний показник помірний. Кут витинання носа щодо лінії профілю обличчя – малий. У цілому, за краніологічними ознаками, жіночі черепи, враховуючи кути горизонтального профілювання обличчя, брахікранну форму черепної коробки ї низьке перенісся належать до змішаної європеїдної та монголоїдної раси (метиси). За даними краніометрії ї етнічної краніоскопії спостерігається певна подібність між похованими. Ідентичні: носовий і лобно-поперечний показник, висота вигину лоба, ширина основи черепа, зигомаксиллярний кут, відсутність надорбітних отворів над правою та лівою орбітою. Подібні: черепний показник, верхньолицевий індекс, симотичний і орбітні індекси тощо.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, археологія, Пересопниця, литовсько-польська доба.

Археологічні роботи 2012 р. проводилися у центрі с. Пересопниця Рівненського району Рівненської обл., на ділянці М. Федоришина (рис. 1). Стратиграфія нашарувань: 1) від сучасної денної поверхні – до глибини 0,7–0,8 м залягає пухкий чорний ґрунт (чорнозем), він порушений, містить знахідки різних епох – від первісної доби – до XVIII–XIX ст. включно; 2) від глибини 0,8 м – до 1,1–1,15 м простежено чорнозем: непорушений, пухкий, гранульований, пошкоджений кротовинами; 3) передматериковий шар завтовшки до 0,15–0,2 м; 4) материк (жовтий лесоподібний суглинок) виявлено на глибині 1,3 м [7; 8, с. 310–311].

Поховання литовсько-польської доби I (кв. 3–4-в-г) здійснене у ямі розмірами 1,9×0,7–0,75 м, орієнтованій із північного сходу на південний захід. Яму виявлено на глибині – 1 м, дно – на позначці – 1,55 м. Яма опущена в передматериковий шар і материк (жовтий лесоподібний суглинок). Глибина ями від рівня виявлення – 0,55–0,58 м. Похованого поклали витягнутим на спині, головою на південний захід, його руки складені на грудях (фото 1–3). У могильній ямі знайдено 6 залізних цвяхів, якими скріплювали дошки труни. Деревний тлін від яких добре простежувався лише на дні могильної ями. Біля черепа, поблизу лівої скроні, лежала монета Сигізмунда Августа 1560 р. (півгроша). Монета дає підстави датувати поховання другою половиною XVI ст. [7; 8, с. 310–311].

Поховання литовсько-польської доби II (кв. 4-в-г) здійснене у ямі розмірами 1,95×0,65 м, орієнтованій із північного сходу на південний захід. Яму виявлено на глибині – 1,15 м, дно – на позначці – 1,3 м (південно-західна частина ями), –1,4 м (північно-східна частина ями). Глибина ями – 0,25 м. Похованого поклали витягнутим на спині, головою на південний захід, його руки складені на грудях. Навколо скелета простежено чіткий коричневий прошарок органічного тліну від дерев'яної труни. Біля поясу лежала бронзова пряжка. У районі таза під правою клубовою кісткою знайдено монету (півгроша) Сигізмунда III (1583–1632 рр.). Монета дає змогу датувати поховання кінцем XVI – початком XVII ст. [7; 8, с. 310–311].

Також череп досліджено за програмою, в основу якої покладено 34 неметричні ознаки (фени), які використовувалися у роботах А. Мовсесян [5–6]. Розглянуті ознаки належать до таких 8 категорій: варіанти з'єднання постійних кісток; непостійні вормієві, або шовні кістки (*ossa wormiana*); тім'ячкові кісточки (*ossa fonticulorum*); додаткові отвори; валики і горбики; шипи; непостійні шви та варіанти форм швів. Частоти ознак підраховувалися окремо для лівої і правої частини черепа.

Краніометричні вимірювання проведено за стандартною краніологічною методикою [1; 17]. За Р. Мартіном [17], вказується нумерація ознак. Назомалярний та зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, рис. 14, с. 55]. Форма альвеолярної дуги визначалася за В. Заніною-Покровською [3]. Стертість зубів розглядалася за схемою Д. Бротвела [11]. Ступінь облітерації швів та вік визначався за схемою Г. Валуа [19].

Краніологічна характеристика поховання I (фото 2). Череп має світло-коричневий колір, середніх розмірів, зі слабо розвинутими надпереніссям (1 бал), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Потиличний горб не розвинутий. Соскоподібні відростки малі. Тім'яні горбики розвинуті добре. Така морфологія та форми тазових кісток вказують на жіночу стать похованої. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, стертістю зубів визначено, що жінка померла у віці 25–35 р. Контур склепіння (*norma verticalis*) близький до сфеноїдної форми [17, с. 689], з боку потилиці (*norma occipitalis*) – *spheroides latus*. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – помірна.

Поздовжній діаметр черепної коробки малий (168 мм), поперечний – дуже великий (146 мм), що дає виразну брахікранію за черепним покажчиком – 86,9 (табл.). Вушна висота помірна.

Лоб опуклий, випнутий добре. Найменша ширина чола – мала, тому і лобно-поперечний індекс дуже малий. Потилиця випнута сильно, гостра, виміряти її ширину не вдалося у зв'язку із пошкодженням.

Обличчя – помірної ширини (123 мм), низьке. За загальнолицевим покажчиком – широке (еурипрозопія). Верхньолицевий індекс помірний (мезен), на межі з малими розмірами. Довжину основи обличчя виміряти не вдалося, позаяк пошкоджено краніометричну точку базіон (*basion*). Лобно-вличний індекс помірний. Випинання обличчя – середнє. Орбіти помірної ширини та дуже малої висоти, за індексом їх можна охарактеризувати як помірні (мезоконхія). Г. Дебец разом з іншими дослідниками вважав, що єдиним ефективним критерієм для відокремлення монголоїдних серій від європеїдних на краніологічному матеріалі можна вважати особливості будови горизонтального й вертикального профілів лицьового скелету. Тому в першу чергу слід розглянути кути, розміри та індекси, що характеризують ці профілі. У нашому випадку обличчя слабо профільоване на верхньому ($144,5^\circ$) і добре – на нижньому рівні.

Ніс малої висоти та дуже малої ширини, за покажчиком відносна ширина носа помірна (мезоринія), на межі з малими категоріями розмірів. Перенісся низьке за симотичним індексом, на межі з середніми даними, а за дакріальним – високе. Це вказує на асиметрію носових кісток. Нижній край серцеподібний, носова вісь розвинута добре. Кут випинання носа великий, на межі з помірними розмірами (28°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна. Нижній край грушоподібного отвору антропінний (*anthr*). Піднебінний індекс (до стафіліона), дуже малих розмірів, а щелепно-альвеолярний – малий.

Нижня щелепа характеризується малою товщиною та помірною висотою тіла. Висота симфізу помірна, передня ширина – мала. Виросткова ширина дуже велика. На додаток до описової характеристики наводимо деякі розміри черепів подані у таблиці (в мм).

Таблиця

**Індивідуальна краніометрична характеристика жіночих черепів XVI–XVII ст.
з Пересопниці (розкопки 2012 р)**

№ з/п за Р. Мартіном	Рік та № поховання Ознаки	2012	2012
		1	2
♀	Вік	25–35	20–30
1.	Поздовжній діаметр	168	170
1в	Повздовжній діаметр від офріона	166	170
8.	Поперечний діаметр	146	140
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	-	130
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	110,6	109,3

9.	Найменша ширина чола	90	87
10.	Найбільша ширина чола	116,5	111,5
5.	Довжина основи черепа	-	93
11.	Ширина основи черепа	118	118
12.	Ширина потилиці	-	110
29.	Лобна хорда	108	106,5
30.	Тім'яна хорда	104	104
31.	Потилична хорда	-	90
23a.	Горизонтальна окружність через ofrion	498	488
24.	Поперечна дуга po-br-po	-	305
25.	Сагітальна дуга	-	343
26.	Лобна дуга	124	122
27.	Тім'яна дуга	120	115
28.	Потилична дуга	-	106
7.	Довжина потиличного отвору	-	34
16.	Ширина потиличного отвору	-	26
FS	Висота вигину лоба	26	26
OS	Висота вигину потилиці	-	27
45.	Діаметр вилиць	123	128?
40.	Довжина основи обличчя	-	91,2
48.	Верхня висота обличчя	61	59
47.	Повна висота обличчя	104	103,5
43.	Верхня ширина обличчя	96	93
46.	Середня ширина обличчя	80	89
60.	Довжина альвеолярної дуги	53,5	49
61.	Ширина альвеолярної дуги	58	60,5
62.	Довжина піднебіння	46	43,5
63.	Ширина піднебіння	33,4	34
55.	Висота носа	45	45
54.	Ширина носа	21,5	21,5
51	Ширина орбіти від mf	38	39
52.	Висота орбіти	31	31,5
	Надперенісся (за Р. Мартіном 1–6)	1	1
	Надбрівні дуги (1–3)	1	1
	Зовнішній потиличний бугор (1–5)	0	0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1	1
	Нижній край грушоподібного отвору	anthr	anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	4	3
	Бімаллярна ширина fmo-fmo	88	89
	Висота назіона над fmo-fmo	14	13
	Зигмаксиллярна ширина zm-zm	80	89
	Висота субспінале над zm-zm	21	23,5

SC	Симотична ширина	11	6
SS	Симотична висота	4	2
MC	Максилофронтальна ширина	18	16
MS	Максилофронтальна висота	6	5
DC	Дакриальна ширина	22	19
DS	Дакриальна висота	10	7
	Ширина виличної кістки	-	47
	Висота вигину виличної кістки	-	10
	Глибина іклової ямки	- 4	-6
77.	Назомаллярний кут	144,5°	147,2°
∠Zm.	Зигомаксиллярний кут	124°	124°
75(1)	∠ виступання носа	28°	23°
Індекси			
8:1	Черепний індекс	86,9	82,4
17:1	Висотно-повздожній показчик I	-	76,5
17:8	Висотно-поперечний показчик I	-	92,9
20:1	Висотно-повздожній показчик II	65,9	64,3
20:8	Висотно-поперечний показчик II	75,8	78
9:10	Лобний показчик	-	79,6
10:8	Коронарно-поперечний	79,8	79,6
9:8	Лобно-поперечний показчик	61,6	62,1
47:45	Лицевий показчик	84,6	80,9?
48:45	Верхньолицевий показчик	49,6	46,1?
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	-	45,4
40:5	Показчик виступання обличчя	-	98,1
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	84,2	91,4?
9:45	Лобно-виличний індекс	73,2	68
52:51	Орбітний індекс	81,6	80,8
54:55	Носовий індекс	47,8	47,8
DS:DC	Дакриальний індекс	45,5	36,8
SS:SC	Симотичний індекс	36,4	33,3
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	33,3	31,3
63:62	Піднебінний індекс	72,6	78,2
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,4	123,5
10:45	Лобно-виличний індекс	94,4	87,1
Нижня щелепа			
71a.	Найменша ширина гілки	28	-
65.	Виростковаа ширина	125	115,5
66.	Ширина між кутами нижньої щелепи	-	97
67.	Передня ширина нижньої щелепи	43	43
69.	Висота симфізу нижньої щелепи	29	27

69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	29	29,5
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	10	12,5

♀ – жінка

Етнічна краніоскопія. Надорбітних отворів над правою і лівою орбітою нема (європеоїдні ознаки). Підорбітний візерунок з лівої та правої сторін орбіти зафіксований як тип II. КВШ у двох випадках праворуч відсутній. Він є ліворуч як в орбіті, так і за орбітою. Залежно від взаємного розміщення латеральної й медіальної точок у місці з'єднання відповідних гілок ППШ із середнім швом, ми виділили тип I а – правобічний (європеоїдна ознака) і тип II а – лівобічний, який на 1–5 % більше притаманний монголоїдним популяціям [4, с. 102–107]. Обабіч у лямбдоподібному шві, в районі L 3 присутня вставна кісточка (європеоїдна ознака). Кістки потилично-соскоподібного шва відсутні (європеоїдна ознака). ЗВШ відсутній як з правого, так і з лівого боку (європеоїдна ознака).

Краніофенетика. З 34 ознак на жіночому черепі з поховання I зафіксовано 3 фени:

– NORMA FACIALIS: під орбітою з обох боків є по одному отвору *foramina infraorbitale accessorium* – норма.

– NORMA LATERALIS: поперечний піднебінний шов (*sutura palatina transversa*) – хвилястий. На вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму – *spina processus frontalis ossis zygomatici*.

– NORMA OCCIPITALS: обабіч потилиці виявлено початкові шви потиличної луски (*sutura mendosa*).

Фото 2. Жіноче поховання I (25–35 років) із с. Пересопниця.

Краніологічна характеристика поховання II (фото 3). Череп має світло-коричневий колір, середніх розмірів, зі слабо розвинутими надпереніссям (1 бал), надбрівними дугами та м'язовим рельєфом потилиці. Довжина потиличного отвору велика, ширина – мала. За морфологічними ознаками на черепі та формою тазових кісток, можна впевнено говорити про жіночу стать похованої. За заростанням внутрішніх і зовнішніх черепних швів, стертістю зубів жінка померла у віці 22–30 р. Потиличний горб не розвинутий. Поздовжній та висотний діаметр (від базіона) черепної коробки помірний, поперечний – великий. За черепним індексом череп брахікранний (82,4). Довжина основи черепу – мала. За висотно-поздовжнім показником череп гіпсікранний (високий), за висотно-поперечним індексом – метріокранний (помірно високий). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – помірна. Вушна висота – середня.

Ширина лобної кістки у фронтальній площині мала, на межі з дуже малими категоріями. Таким чином, лобно-поперечний показник дуже малий. Висота вигину чола помірна, на межі з великими категоріями. Лобна хорда – середня. Потилиця випнута помірно, вона гостра.

Ширина обличчя велика (128 мм), на межі з помірними категоріями. Верхньолицевий індекс дуже малий, потрапляє до категорії еуріен. Загальнолицевий показник (80,9) вказує на широке обличчя – еурипрозопія. Довжина основи обличчя – мала. Назомаллярний кут вказує на слабо профільоване обличчя (147,2°), обличчя сплюснене на верхньому рівні. Але на середньому – сильно профільоване.

Орбіти малої ширини й висоти. За показником (80,8) – помірної висоти (мезоконхія). Ніс малої висоти й дуже малої ширини. Відносна ширина носа за носовим індексом – середня (мезоринія). Симотичний індекс малий, тож перенісся низьке. Дакріальний показник помірний. Асиметрія надперенісся присутня, але дуже мала. Кут випинання носа щодо лінії профілю обличчя – помірний у світовому масштабі (23°). Носова вісь розвинута добре. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) – велика. Нижній край грушоподібного отвору антропінний (*anthr*).

Нижня щелепа характеризується великою товщиною та помірною висотою тіла. Висота симфізу й передня ширина малі. Виросткова ширина – помірна.

Краніофенетика:

– NORMA LATERALIS: на вилиці з правого і лівого боку – пряма форма (spina processus frontalis ossis zygomatici).

– NORMA OCCIPITALIS: на соскоподібній кістці праворуч є 1 отвір (foramen mastoideum) малих розмірів. У центрі лямбдоподібного шва L2 (ossa wormii suturae lamdoideae) – 3 вормієві кісточки з лівого боку і 1 – з правого. З правої сторони, знизу лямбдоподібного шва L 3 присутня велика вставна кістка (os asterii).

– NORMA BASILARIS: форма поперечного піднебінного шва (sutura palatina transversa) – ламана.

Етнічна краніоскопія. Надорбітних отворів над правою і лівою орбітою нема (європеїдні ознаки). Підорбітний візерунок з лівого та правого боку орбіти зафіксовано як тип II. КВШ у 2 випадках відсутній праворуч, у 2 – зафіксовано ліворуч. ППШ. Ми виділили тип I* з правого боку (східна ознака) та тип II а – з лівого (східна ознака). Обабіч у лямбдоподібному шві, в районі L 3 немає вставних кісточок. Кістки потилично-соскоподібного шва відсутні з двох боків (європеїдні ознаки). ЗВШ бракує як праворуч, так і ліворуч (європеїдна ознака).

Фото 3. Жіноче поховання II (22–30 років) із с. Пересопниці.

Отже, за краніологічними ознаками жіночі черепи, враховуючи кути горизонтального профілювання обличчя, брахікранну форму черепної коробки й низьке перенісся належать до змішаної європеїдної та монголоїдної раси (метиси). Згідно із даними краніометрії й етнічної краніоскопії, спостерігається певна подібність між похованими. Ідентичні: носовий і лобно-поперечний покажчик, висота вигину лоба, ширина основи черепа, зигмаксиллярний кут, відсутність надорбітних отворів над правою та лівою орбітою. Подібні: черепний покажчик, верхньолицевий індекс, симотичний і орбітні індекси тощо.

Список використаних джерел

1. Абиндер Н. А. Трансверзальная уплощенность лицевого скелета // Антропологический сборник 1. М.: Изд-во АН СССР, 1960. С. 153–178. (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. Т. L).
2. Алексеев В. П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 127 с.
3. Занина-Покровская В. С. О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп // Вопросы антропологии. Вып. 42, М., 1972. С. 119–129.
4. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л.: Наука, 1988. 168 с.
5. Мовсесян А. А., Мамонова Н. Н., Рычков Ю. Г. Программа и методика исследования аномалий черепа // Вопросы антропологии. Вып. 51. М., 1975. С. 127–150.
6. Мовсесян А. А. Фенетический анализ в палеоантропологии. М.: МГУ, 2005. С. 272.
7. Прищепя Б. А., Харьковець Ю.І., Войтюк О. П., Позіховський О. А., Чекурков В.С. Звіт про археологічні роботи в селі Пересопниця Рівненської області в 2012 році // Фонди Культурно-археологічного центру «Пересопниця». Рівне. № 785.
8. Прищепя Б. А., Харьковець Ю.І. Роботи на ділянці М. В. Федоришина у с. Пересопниця // Археологічні дослідження в Україні 2012. К.-Луцьк, 2013. С. 310–311.
9. Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы антропологии. М. 1988. Вып. 80. С. 119–128.
10. Berry A. C., Berry R.J. Epigenetic Variation in the Human Cranium // Journal of Anatomy. 1967. V. 101. P. 361–379.
11. Brothwell D. R. Digging up Bones. London: Trustees of the British museum, 1972. 194 p.
12. Buikstra J., D. Ubelaker. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains // Arkansas Archaeological Survey Research Series. No.44. 1994. 206 p.
13. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique // Journal Royal Anthropological Institute. 1933. V. 63. P. 19–47.
14. Dodo Y., Ishida H. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Population Samples from East Asia and North America // JASN. 1987. Vol. 95. N 2. P. 19–35.
15. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse Vol. 43/3. Gustav Fischer – Stuttgart, Jena, New York, 1992. Pp. 213–244.
16. Ortner D. J.

Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego, California, 2003. 645 p. 17. Martin Rudolf. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im text. Jena: Verlag von Gustaf Fischer. Bd. II. 1928. 1062 s. 18. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p. 19. Vallois H. V. La duree de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. 1937. № 47. P. 499–532.

References

1. Abinder H. A. Transverzal'naya uploshchennost' litsevogo skeleta [Transversal flattening of the facial skeleton], Anthropological collection 1. Moscow: Izd. AN SSSR, 1960. P. 153–178. (Proceedings of the N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnography, New Series, T. L). 2. Alekseev V. P., Debets G.F. Kranimetriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranimetry. Methodology of anthropological research]. Moscow: Nauka, 1964. 127 p. 3. Zanina-Pokrovskaya V. S. O forme al'veolyarnoi dugi u rannikh etnicheskikh grupp [On the form of the alveolar arc in early ethnic groups], Anthropology. Issue. 42, M., 1972. Pp. 119–129. 4. Kozintsev A. G. Etnicheskaya kranioskopiya: rasovaya izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic craniology: racial variability of the seams of the skull of modern man]. L.: Nauka, 1988. 168 p. 5. Movsesyan A. A., Mamonova N. N., Rychkov Yu. G. Programma i metodika issledovaniya anomalii cherepa [The program and methodology for studying skull anomalies], Anthropology. Issue. 51. M., 1975. P. 127–150. 6. Movsesyan A. A. Feneticheskii analiz v paleoantropologii [Fenetic analysis in paleoanthropology]. Moscow: MGU, 2005. P. 272. 7. Pryshchepa B. A., Kharkovets' Yu.I., Voytyuk O. P., Pozikhovs'kyi O. A., Chekurkov V.S. Zvit pro arkheolohichni roboty v seli Peresopnytsya Rivnens'koyi oblasti v 2012 rotsi [Report on archaeological works in Peresopnytsya village of Rivne oblast in 2012]. Funds of the Peresopnytsya Cultural and Archaeological Center. Rivne. № 785. 8. Pryshchepa B. A., Khar'kovets' Yu.I. Roboty na dilyantsi M. V. Fedoryshyna u s. Peresopnytsya [Works on the site of M. Fedorishin at p. Peresopnitsa], Archaeological research in Ukraine 2012. K.-Lutsk, 2013. P. 310–311. 9. Tomashevich T. V. Zakonomernosti raspredeleniya chastot nadglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka [Regularities of frequency distribution of the supraorbital channels of the human skull], Questions of anthropology. M. 1988. Issue. 80. P. 119–128. 10. Berry A. C., Berry R.J. Epigenetic Variation in the Human Cranium, Journal of Anatomy. 1967. V. 101. P. 361–379. 11. Brothwell D. R. Digging up Bones. London: Trustees of the British museum, 1972. 194 p. 12. Buikstra J., D. Ubelaker. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, Arkansas Archaeological Survey Research Series. No. 44. 1994. 206 p. 13. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential craniological technique, Journal Royal Anthropological Institute. 1933. V. 63. P. 19–47. 14. Dodo Y., Ishida H. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Population Samples from East Asia and North America, JASN. 1987. Vol. 95. N 2. P. 19–35. 15. Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Etnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse Vol. 43/3. Gustav Fischer – Stuttgart, Jena, New York, 1992. Pp. 213–244. 16. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego, California, 2003. 645 p. 17. Martin Rudolf. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Zweiter Band: kranologie, osteologie Mit 281 abbildungen im text. Jena: Verlag von Gustaf Fischer. Bd. II. 1928. 1062 s. 18. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p. 19. Vallois H. V. La duree de la vie chez l'homme fossile, L'Anthropologie. 1937. № 47. P. 499–532.

Юрій Долженко, Богдан Прищеп

ДВА ЧЕРЕПА XVI–XVII ВВ. ИЗ ПЕРЕСОПНИЦЫ

В статье проанализированы черепа двух женщин, похороненных в литовско-польский период и найденных в с. Пересопница Ривненского района Ривненской области, на участке гражданина М. Федоришина, во время раскопок 2012 г. Выявлено, что череп из погребения I принадлежит женщине 25–35 лет и характеризуется отчетливой брахикранной черепной коробкой. Ушная высота умеренная. Лоб выпуклый, хорошо выступающий. Лицо – умеренной ширины, низкое, слабо профилированное на верхнем и хорошо на среднем уровне. По общему лицевому указателю лицо широкое (зурипрозопия). Верхнелицевой индекс умеренный (мезен) на границе с малыми размерами. Орбиты по индексу умеренные (мезоконхия). По носовым указателям относительная ширина носа умеренная (мезориния). Переносицы низкие по симотическому индексу, а по дакриальному – высокие. Угол выступления носа большой.

Череп из захоронения II принадлежит женщине 22–30 лет и характеризуется брахикранией, умеренно высокой черепной коробкой. Ширина лобной кости во фронтальной плоскости мала, затылок выступающая умеренно, она острая. Ширина лица большая. Верхнелицевой индекс попадает в категорию зурен. Общелицевой указатель указывает на широкое лицо – зурипрозопия. Назомаллярный угол указывает на слабо профилированное лицо на верхнем уровне, на среднем – профилирование сильное. Орбиты за указателем умеренной высоты (мезоконхия). Относительная ширина носа с носовым индексом средняя (мезориния). Симотический индекс мал, поэтому переносицы низкие. Дакриальный указатель умеренный. Угол

выступания носа к линии профиля лица малый. В целом, по краниологическим признаками женские черепа относятся к смешанной европеоидной и монголоидной расам (метисы), учитывая углы горизонтального профилирования лица, брахикранную форму черепной коробки и низкие переносицы. По данным краниометрии и этнической краниоскопии между погребенными наблюдается определенное сходство. Идентичны: носовой и лобно-поперечный указатель, высота изгиба лба, ширина основания черепа, зигмаксиллярный угол, отсутствие надорбитных отверстий над правой и левой орбитами. Подобные: черепной указатель, верхнелицевой индекс, симотический и орбитный индексы.

Yuriy Dolzhenko, Bogdan Pryshchepa

TWO SKULLS OF XVI–XVII CENTURIES FROM PERESOPNYTSYA

In the article, the skulls of two women have been analyzed buried in the Lithuanian-Polish age and found in the village of Peresopnytsya, Rivne district, Rivne region at the land area of citizen M. V Fedoryshyn during excavations in 2012. It has been discovered that the skull from the burial 1 belongs to a 25–35 years old woman and characterized by a distinct brahichrany skull. Ear height is moderate. The forehead is convex, well bulging. The face is of moderate width, low, weakly profiled on the top and well on the middle level. By general face index it is wide (euriprozopiya). Upper face index is moderate (mesen) on the edge of the small sizes. Orbits are moderate by the index (mezoconhy). By nasal index the relative width of the nose is moderate (mezoriny). The bridge of nose is low according to the symotical index and high by the decrial one. The angle of nose protrusion is large. The skull from the burial 2 belongs to a 22-30 years old woman and is characterized by brahichrany and moderately high skull. The width of the frontal bone in the frontal plane is small, the nape is moderately bulging and it's sharp. The width of the face is large. Upper face index falls into the category of eurien. General face index indicates the broad face – euriprozopiya. Nasomalar angle indicates weakly profiled face on the upper level and strongly on the middle one. The orbits are of moderate height after the index (mezoconhy). The relative width of the nose by the nasal index is average (mezoriny). Symotical index is low, so the bridge is low. Decrial pointer is moderate. The angle of the nose protrusion is small to the line of face profile. Considering the angles of horizontal profiling of the face, brahichrany shape of the skull and low nose it can be said that in general, by the craniological features, women skulls belong to the mixed Caucasoid and Mongoloid race (mestizos). According to the craniometry and ethnic craniocopy data there is some similarity between the buried. Identical are the followings: the nasal and front-cross pointer, the height of the forehead bending, the width of the skull base, zygomaxillary angle, absence of above orbital holes both on the right and left orbits. Similar are cranial pointer, upper face index, symotical and orbital indexes etc.

Key words: craniology, craniocopy, archaeology, Peresopnytsia, Lithuanian-Polish period.

УДК 94:323.5(477.43)»15/17»

Едуард Зваричук, Денис Зваричук, Сергій Маланчук

**СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ
У 30-ТІ РР. XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.**

У статті проаналізовано соціальну структуру населення Західного Поділля в період від переходу подільського краю під владу Польщі (30-і рр. XV ст.) – до початку Української національної революції під проводом Б. Хмельницького. Визначено те, що 30-і рр. XV – перша половина XVII ст. стали періодом посилення процесів урбанізації в подільському краї, адже зазначений період приніс низку змін в соціальній структурі регіону та кількісному складі населення. Разом з цим, наголошено на тому що, розвиток міст та містечок Західного Поділля у XV–XVII ст. в економічному відношенні досяг такого рівня, якому відповідала певна соціальна структура міського населення. Таким чином, з одного боку, відбувався процес формування консолідації стану патриціїв, а з іншого – пролетаризації плебейських мас. У цьому відношенні міста Західного Поділля не поступалися іншим містам Правобережної України, а також багатьом європейським.

Ключові слова: соціальна структура, містечко, урбанізація, міграція, населення.

Актуальність обраної теми визначається тим, що 30-і рр. XV – перша половина XVII ст. стали якісно новим етапом в урбанізації подільського краю, адже зазначений період приніс низку змін в соціальній структурі регіону та кількісному складі населення.

Мета дослідження полягає у вивченні та дослідженні основних тенденції розвитку та змін, що відбулися в соціальній структурі населення Західного Поділля у 30-і рр. XV – першій половині XVII ст., після поширення на цих землях польського адміністративно-правового устрою.

Відповідно до мети дослідження, слід розв'язати наступні завдання: визначити джерела поповнення населення міст та містечок Західного Поділля; охарактеризувати основні групи міського населення; окреслити соціальні межі між різними групами міських жителів в зазначений час.

Окремі аспекти досліджуваної проблематики відображені у відповідному історіографічному та джерельному матеріалі. Джерельна база дослідження здебільшого міститься в матеріалах, зібраних в Архіві Південно-Західної Росії. Разом з цим, окремі аспекти досліджуваної теми знайшли своє висвітлення у працях М. Петрова, І. Рибак, О. Компана, Е. Сицінського, В. Гульдмана, М. Крикуна, які, на жаль, не відтворюють усієї складності видозмін у соціальній структурі Подільського краю у досліджуваній нами період.

Відзначимо, що період XV–XVII ст. в історії України відзначається швидким зростанням кількості міст і містечок та густоти населення у них [1, с. 19]. Наприклад, якщо в 1583 р. у Подільському воєводстві нараховувалося 66 населених пунктів міського типу, то у 1629 р. – 111. Яскравим прикладом сказаного може слугувати містечко Зіньків. Зокрема, згідно із люстрацією 1570 р., у ньому нараховувалося 275 будинків, а вже на 1629 р. – 831 [2, с. 57–58]. Міське населення на досліджуваній нами території становило 34,4 %, а кількість міщан в Подільському воєводстві у першій половині XVII ст. складала близько 96 тис. осіб [3, с. 62].

Відомо, що населення України, зокрема Поділля, збільшувалося за рахунок трьох основних джерел: притоку переселенців та феодално залежних селян-втікачів, а також природного приросту. Однак, природній приріст населення внаслідок частих набігів татар, епідемій, голоду, пожеж, інших стихійних лих не відігравав вирішальної ролі у збільшенні чисельності міських жителів. Зокрема, після перетворення в 1475 р. Кримського ханства у васала Османської імперії розпочалася активізація вторгнень татарських орд на українські землі. Від 1479 р., коли кримський хан Менглі-Грей спустошив Поділля, такі напади відбувалися надзвичайно часто: у 1489, 1493, 1502–1503, 1575, 1577, 1593, 1595, 1615, 1617, 1618, 1624 рр. [4, с. 100; 5, с. 102–103; 6, с. 15; 7, с. 24]. Таким чином, територія Поділля упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. зазнавала постійних руйнівних нападів татарської орди. Як наслідок, за підрахунками дослідників, на землях, що піддавалися нападам, селянська хата не стояла довше 10 років.

Однією із причин таких частих нападів було те, що татари на Поділлі у зазначений період не зустрічали опору з боку польських військ, оскільки їх тут майже не було. Військові здебільшого розташовувалися у фортеці Кам'янця-Подільського та м. Бар, яке тоді образно називали містом, що дивилося на чотири татарські шляхи [6, с. 294].

Разом з цим, особливе місце в боротьбі із татарськими навалами відіграло містечко Зіньків зі своїми укріпленнями. Татари, користуючись відсутністю лінії із оборонних замків, проникали бічною лінією Кучманського шляху, що йшов від Бару через село Гармаки – до Зінькова [8, с. 253].

Документи засвідчують, що у 1457 р. у боях загинув староста Зінькова, а в 1516 р. польське військо під командуванням Якова Сецигновського розбило татар під містом [9, с. 319–320]. У 1524 р. татарська орда напала на Зіньків, спалила його, але взяти замок, де населення знаходило свій захист від ворога, так і не змогла [10, с. 22–23].

Надзвичайно спустошливі напади татар на Поділля відбувалися упродовж 1615–1618 рр. Особливу активність у них проявляли татари з Добруджі, очолювані Кантемиром. У 1618 р. недалеко від Оринина відбувся бій між Кантемиром та польськими підрозділами Т. Замойського, який завершився поразкою поляків [11, с. 64].

У таких умовах відновлення господарства та зростання населення міст проходили передусім, за рахунок переселенців та поповнення міщанського стану селянами-втікачами. Зацікавлені у збільшенні населення, власники міст не видавали зайшлих осіб, а навпаки, надавали їм різноманітні привілеї. Так, у 1551 р. власники м. Сатанова видали привілей, який звільняв нових поселенців на 8 років від сплати податків [12, с. 53]. У містечку Бар міщани були звільнені від сплати усіх податків: ті, хто вперше прибув – на 12, а ті, хто повернувся – на 6 років [14, с. 131]. У місті Летичів, після татарського спустошення, в 1558 р. знову осіло 156 втікачів-переселенців [15, с. 64]. У цьому ж населеному пункті у 1571 р. налічувалося 174 хати. На 1623 р., згідно із даними М. Крикуна, їх число зросло до 260. На початку 80-х рр. XVI ст. за рахунок прибулих селян в кількості 260 осіб також зростає і населення Шаргорода [16, с. 115,120]. Через те, що новим поселенцям давали чималі пільги, кількість втікачів щороку збільшувалася. Зокрема, документи засвідчують, що у 1524 р. селяни з с. Голосків, поблизу м. Кам'янця-Подільського, втекли до м. Городок [12, с.52].

Масові втечі селян до міст викликали у землевласників обурення. Вони, намагаючись повернути втікачів, подавали до судів звернення щодо примусового повернення селян. Напередодні національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, процеси про селян-утікачів стають загальною юридичною практикою. Судові справи затягувалися на роки. Зокрема, біля 10 років вівся розгляд справи із приводу втечі селян зі шляхетського маєтку Кобильні до містечка Городок. Процес припинено із-за смерті позивача. [13, с. 132]. Складність розгляду судових справ полягала у тому, що позивач повинен був довести, що втікачі знаходяться саме у вказаному місті. Тоді як відповідач здебільшого залишався «німим» учасником процесу, чекаючи на переконливі докази або на представлення в суді втікачів, що було практично неможливо. Власники міст, приймаючи селян-втікачів, обіцяли останнім не тільки звільнення від панщини на декілька років, а й захист від судових рішень щодо їх повернення попереднім власникам.

Ще однією особливістю цих справ було те, що період пізнього середньовіччя та раннього Нового часу основним джерелом за рахунок якого поповнювалося міське населення було селянство, держава, виходячи із інтересів правлячого класу, намагалася згладжувати «переходи» залежного селянства до міст. Про це, зокрема, свідчить судовий позов від 31 травня 1521 р. шляхтянки з Деражні до власника Зінькова з приводу втікачів, які «стали на ґрунт» у місті. Позов не розглянуто належним чином [10, с. 23–24].

Вплив товарно-грошових відносин на економічне життя міст та містечок України призводив до поглиблення соціальної диференціації міщанства, посиленню його поляризації на багатих і бідних. Дослідники середньовічного західноєвропейського міста вказують на три основних групи його жителів: патриціат, бюргерство і плебс [17, с. 27]. При цьому необхідно відмітити, що подібна соціальна структура населення найбільш рельєфно виступала в економічно розвинутих великих та середніх містах.

На верхівці соціальної структури в українських містах знаходилася порівняно не багаточисленна, але найбагатша купецька верхівка, заможні магістратські урядовці, у числі яких цехмістри, війти, бурмістри. Частина міського населення відносилася до поспільства – середнього прошарку міщан, які користувалися міським правом – середні та дрібні торгівці, ремісники, особи, які займалися промислами і сільським господарством. Значну групу населення міст складала біднота, плебс [17, с. 28]. Візьмемо для прикладу місто Кам'янець-Подільський. Тут упродовж XV–XVII ст. сформувалося три соціальні групи населення: 1) міська верхівка, аналогічна західноєвропейському патриціату; 2) міське поспільство, яке становило основну частину міського населення. Його ядром були ремісники та купці; 3) міські низи – плебс, найбідніша і майже безправна частина міського населення [18, с. 73].

Міська верхівка – патриціат у XV–XVII ст. захопила в Кам'янці-Подільському керівні позиції, а члени міських урядів формувалися переважно із її середовища. Серед них – війт, лавники, багаті купці, лихварі, найбагатші ремісники тощо. Враховуючи те, що управління в Кам'янці-Подільському упродовж XV–XVII ст. було двоцентровим тому до міського патриціату можемо віднести і

представників замкового управління. Серед них – староста замку, підстароста, воєвода, чашник, хорунжий, каштелян, ловчий, міський писар, замковий суддя, скарбник, тощо. [19, с. 56–129]

Незважаючи на свою малочисленність, вже із середини XV ст., вони підпорядкували собі все міське управління. Це явище було характерним для всіх трьох магістратів: українського, польського і вірменського та замкової адміністрації. У руках патриціату знаходилася адміністративно-судова влада, все міське, замкове та старостинське господарство, а міські і старостинські прибутки досить часто використовувалися ними у власних інтересах. Зокрема, вірменський вїйт Юрко, який у другій половині XVI ст. неодноразово обирався на цю посаду, належав до найбагатших купців міста, що торгували дорогими тканинами. На посаді вірменського вїйта Юрка зустрічаємо у 1559, 1560 та у 1561 рр. Наступні 1563–1566 рр. його ім'я виступає у числі старшин – членів магістрату. Актіві документи вірменського магістрату за 1566 р. подають Юрка знову на посаді вїйта [20, с. 77, 231, 245, 309, 320, 322, 326].

Представники міської адміністрації (вїйт, писар, цехмістри) проживали у центральних кварталах міста і завжди були заможними. Їх соціальне та матеріальне становище постійно підтримувала держава в особі королів. Відомим є той факт, що 23 березня 1658 р. король Ян Казимир, за заслуги кам'янець-подільських вірмен перед державою, спеціальною грамотою подарував декілька хуторів вірменському вїйту Кам'янця-Подільського та членам магістрату, дозволив їм збудувати готель, виготовляти напої [21, с. 183].

Представники міської адміністрації намагалися вибирати до міських органів управління своїх родичів, а самі після не переобрання на посади, очолювали цехи ремісників, або купців. Для прикладу можна назвати імена вірменських вїйтів Бедроса та Кіркора, які наприкінці XVI ст. очолювали вірменський магістрат, а на початку XVII ст. очолювали вірменський цех різників [22, с. 95].

До міської верхівки належало й заможне духовенство, що групувалося навколо основних храмів громад. Католицьке – у кафедральному храмі св. Петра і Павла, православне вірменське – у храмі св. Миколи і православне українське – у храмі св. Трійці та Іоана Предтечі. Звертаючись до актових книг Кам'янець-Подільського вірменського вїйтівського суду зазначимо, що 3 липня 1609 р. у книзі записано заповіт вірменського єпископа Міхна. Оперуючи значною кількістю грошей та нерухомим майном, єпископ написав наступний заповіт. «Ечміадзінському патріархату хай буде віддано 100 флоринів. На дві вірменські церкви в Кам'янці, св. Богородиці і св. Нікола, хай буде віддано 100 флоринів. Місцевому вірменському архієпископові, котрий тоді буде, хай буде віддано 20 флоринів. Моєму духовному отцеві 10 флоринів. Решті вірменських священиків, що служать у вірменських церквах, усім хай буде віддано 40 флоринів. Дияконам, що тоді будуть, усім 10 флоринів. Дзвонарям обох церков 4 флорини. На приміську церкву та на юначу казну 10 флоринів. Також записую на вірменську церкву у Львові 50 флоринів, на монастирську церкву 30 флоринів, на церкву св. Хреста 10 флоринів, міським священикам 30 флоринів, монастирським ченцям 20 флоринів, на монастирську ризницю 5 флоринів, на міську ризницю 10 флоринів. Також записую на вірменські церкви в Замості, Києві, Луцьку – кожній церкві хай буде віддано по 10 флоринів, священикам цих же церков хай буде віддано по 5 флоринів. Також записав на польські костели в Кам'янці – на парафіяльний костел 20 флоринів, канонікам 15 флоринів, вікаріям 15 флоринів, на костел св. Катерини та на шпиталь 30 флоринів – по 15 флоринів, на костел св. Миколая, а також усім законникам – хай буде віддано всім 30 флоринів. Також записав на українські церкви в Кам'янці, в яких правиться служба божа, хай буде віддано на всі 50 флоринів, тогочасному намісникові цих церков хай буде віддано 5 флоринів, решті священиків 20 флоринів, на всіх порівну, на шпиталі цієї нації хай буде віддано 15 флоринів» [22, с. 80–81]. Загалом, сума заповіту єпископа Міхна досягала майже 2700 флоринів.

Як вже зазначалося, до особливо заможних представників замкового управління відносилися – староста, підстароста, каштелян (відповідав за замкові укріплення), скарбник, бургграфій (управитель замку, який відав його військовими справами та старостинськими маєтностями), ключник тощо. Зокрема, староста Матвій Влодек, був одним із найбагатших магнатів Поділля, на 60-і рр. XVI ст. у його володіннях зосереджувалося 12 латифундій в межах Поділля й Галичини [23, с. 19–20].

Наступну соціальну групу жителів Кам'янця-Подільського у XV–XVII ст. формували його середні верстви. Це незаможні купці, ремісники, власники крамниць, лавок, мешканці які прийняли міське право, власники млинів, середнє духовенство тощо. Згідно із тодішньою термінологією, усі вони відносилися до міського поспільства (у німецьких містах цей стан називався «бюргерами»). Ця категорія виступала захисником інтересів середнього та нижнього міських станів, намагалася контролювати міське управління, добивалася участі в законодавчій владі, здійснювати контроль над міськими прибутками, ремеслом та торгівлею, витратами щодо зведення й реконструкції

міських укріплень. Зазвичай, ця категорія володіла власним будинком, при якому досить часто був сад і город [24, с. 166].

Документи засвідчують, що в місті у 1566 р. було 29 крамарів з крамницями і 9 різників з лавками. Незважаючи на те, що кожен власник крамниці платив річний чинш по 30 грошей, а також маючи земельні володіння у передмістях та в околицях Кам'янця-Подільського, їх прибутки давали достатньо засобів для матеріального забезпечення сім'ї. Аналогічний приклад можна привести щодо кам'янець-подільських різників, серед яких люстрація 1565 р. зафіксувала Леска Різника. Володіючи різницькою лавкою, він платив від неї річний чинш по 4 злотих (далі – зл.), а від землеволодіння (половина лану = 10 га) – в середньому 1,25 зл. Володіючи нерухомим майном у місті та займаючись виробничою діяльністю, ця група міщан несла основний тягар міських повинностей й податків, а також виплачувала різні грошові збори, якими обкладалося міське населення [25, с. 185–188].

Найбіднішу частину міського населення становили слуги, поденники, наймити, селяни, холопи, які в соціальному відношенні виступали переважно як безправна частина міського населення. Про цю категорію кам'янець-подільського населення найбільше відомостей подають магістратські записи. Звертаючись до актових книг вірменського магістрату за 1579 р. зауважимо, що 6 листопада до вірменського суду звернулася наймичка Ганна зі скаргою на роботодавця, вірменина Нурсеса. Вона повідомила, що найнялася до Нурсеса на один рік. Однак, служба їй не сподобалася і вона пішла від Нурсеса достроково. Оскільки господар не повертав їй власні речі, вона звернулася до суду. Суд зобов'язав Нурсеса повернути речі наймички. У свою чергу Нурсес повідомив суду, що й Ганна повинна повернути його речі: один фартух і одну тасьму. Нурсес речі Ганні повернув, а за свої – повинен був звернутися із апеляцією до українського магістрату [26, с. 34–35]. Такі випадки були непоодинокі, адже така соціальна категорія населення, як міська біднота, залишалася характерною для всіх трьох громад міста, у тому числі й для української. Наприклад, Іван Кравець зі своєю дружиною Гаскою у 1581 р. позивалися до суду на Йованеса, сина Гогоса. Вони повідомляли, що найнялася на службу до нього на 4 роки. Минуло півтора роки, але далі служити в Йованеса дружина відмовляється, оскільки він та його сім'я ображають її та б'ють. У зв'язку з цим Гаска вимагала від суду допомоги забрати свої речі, без виплати платні [22, с. 38].

Представників найнижчої категорії кам'янець-подільського населення зустрічаємо також в замку та у замковому фільварку. Люстрація Кам'янецького староства 1566 р. містить відомості про фільваркову челядь, до якої відносилися двірники, пастух, свинар, кухарки, пасічник, вівчарі тощо. Крім неї функціонування Кам'янець-Подільського замку у XVI ст. забезпечувала чимала кількість замкових слуг. Вказане джерело називає їх у кількості 38 осіб. Однак, 38 слуг виступали не просто як особи, а як люди певних професій, а саме – побережники, огорожувальники, мірник, кухар, пекар, тесля, пивовар, тягнивода, водовоз, коваль, вартові, охоронці, м'ясники, слюсар, мисливець. Як в місті, так і в замку, писемні джерела XVI ст. дають можливість простежити соціальну диференціацію між патриціями та слугами через призму їх службових обов'язків. Зокрема, якщо підстарості за рік платили 54 флорини, то теслі – 8 злотих, а також 5 аршинів вроцлавського сукна та кожух. Утримання тягнивода замку обходилося старості у 7 флоринів і 8 грошей. Таку ж суму виділяв староста для утримання слюсаря та мисливця [25, с. 200–201].

Таким чином, розвиток міст та містечок Західного Поділля у XV–XVII ст. в економічному відношенні досяг такого рівня, якому відповідала певна соціальна структура міського населення. З одного боку, відбувався процес формування консолідації стану патрициів, а з іншого – пролетаризації плебейських мас. У цьому відношенні міста Західного Поділля не поступалися іншим містам Правобережної України, а також багатьом європейським.

Список використаних джерел

1. Внешняя историческая судьба населения Южной Руси 1471–1569 г. // Архив Юго-Западной Руси. Ч. VII. Т. 2. К., 1890. С. 19.
2. Петров М. Городок: сторінки історії кінця XV–XVII ст. // Городоччина: минуле і сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. Городок, 1994. С. 57–58.
3. Станіславський В. Міста і містечка Поділля як центри торгівлі в XVI–XVII століттях // Тези доповідей VIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 62.
4. Панашенко В. Боротьба проти турецько-татарських нападів на Поділля (кінець XV–XVI ст.) // Тези доповідей V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 100.
5. Крот В., Рашба Н. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. // Український історичний журнал. 1983. № 5. С. 102–103.
6. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. К., 1963. С. 15.
7. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. К., 1895. С. 24.
8. Архив Юго-Западной Руси. Ч. VIII. Т. 1. С. 253.
9. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. IX. Каменец-Подольский, 1901. С. 319.
10. Рибак І. Зінків в історії Поділля. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 22–23.
11. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт. Л. Баженов, І. Винокур, О. Завальнюк

та ін. Хмельницький, 1990. С.64. 12. Назаренко Є. Свідчення про міста і села Городоччини в XVI ст. // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. Городок, 1994. С. 52–53. 13. Компан О. Міста України в другій половині XVI ст. К., 1963. С.132. 14. Гульдман В. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подолии). Каменец-Подольский, 1901. С.114. 15. Владимирский-Буданов М. Ослабления успехов колонизации в первой половине XVI в.; свойства исторических материалов; географический обзор украинских поветов // Архив Юго-Западной Руси. Ч.VII. Т. 2. К., 1890. С.64. 16. Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. Вип.1. К., 1971. С. 115, 120. 17. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI вв. К., 1989. С.27. 18. Петров М. Люстрація 1565 р. – важливе джерело для вивчення соціально-економічного розвитку Кам'янця-Подільського та його округи // Тези доповідей VIII Подільської історико-красназничої конференції. Кам'янець-Подільський, 1990. С.73. 19. Przyboś K. Urzednicy Województwa Podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty Czerwonogrodzki, Kamieniecki, Latyczowski). Spisy. Krakow, 1994. S.56–129. 20. Дашкевич Я. Р. Армянская колония в Каменце-Подольском в 50–60-х гг. XVI в. // Памятники письменности Востока. М., 1967. С.77. 21. Дороневич М. Армяне в Подолии и первая церковь их в городе, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Вып. II. Каменец-Подольский, 1878–1879. С.183. 22. Гаркавец О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. Вип.26. К., 1993. С.95. 23. Скочиляс І. Маєтковий поділ Тербовельського повіту Галицької землі в другій половині XVI ст. // Україна в минулому. Вип.1. К., 1992. С.19–20. 24. Люстрація Каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной Руси. Ч.VII. Т.2. К., 1890. С.166. 25. Петров М. Б., Карбовський О. В. Люстрація кам'янецького староства 1566 р. – важливе джерело з історії краю // Наукові праці історичного факультету. Т. 1. Кам'янець-Подільський, 1995. С.185–201.

References

1. Vneshnjaja istoricheskaja sud'ba naselenija Juzhnoj Rusi 1471–1569 g. [Vneshnyaya ystorycheskaya fate of the population of South Rus 1471–1569 years] // AJuZR. Ch.VII. T.2. K., 1890. S.19. 2. Petrov M. Gorodok: storinky istoriyi kincyа XV–XVII st. [Gorodok: History end of the XV–XVII century] // Gorodochchyna: mynule i suchasnist u konteksti istoriyi Podillyа. Naukovyj zbirnyk. Gorodok, 1994. S.57–58. 3. Stanislavskij V. Mista i mistechka Podillyа yak centry torgivli v XVI–XVII stolittыax [Towns and cities as centers of commerce skirts in XVI–XVII centuries] // Tezy dopovidej VIII Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferenciyi. Kam'yanets-Podil'skij, 1990. S.62. 4. Panashenko V. Borotba proty tureczko-tatarskyh napadiv na Podilli (kinets XV–XVI st.) [Fight against the Turkish-Tatar attacks on the tail (end XV–XVI cent.)] // Tezy dopovidej V-oyi Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferenciyi. Kam'yanets-Podil'skij, 1980. S.100. 5. Krot V., Rashba N. Borotba naselennya Ukrayiny proty tureczko-krymskyh zavojovnykiv naprykinci XV – v pershij polovyni XVI st. [The fight against the population of Ukraine, Crimean Turkish invaders in the late XV – the first half of the XVI century] // Ukrayinskyj istorychnyj zhurnal. 1983. #5. S.102–103. 6. Bojko I.D. Selyanstvo Ukrayiny v drugij polovyni XVI – pershij polovyni XVII st. [Ukraine peasantry in the second half of XVI – first half XVII century]. K., 1963. S.15. 7. Secinskij E. Gorod Kamenec-Podol'skij. Istoricheskoe opisanie. [City Kamenets-Podolsky. Historical description]. K., 1895. S.24. 8. AJuZR. Ch.VIII. T.1. S.253. 9. Trudy Podol'skogo eparhial'nogo istoriko-statisticheskogo komiteta. [Proceedings Podolsky diocese historical and statistical committee]. Vyp.IX. Kamenec-Podol'skij, 1901. S.319. 10. Rybak I. Zinkiv v istoriyi Podillyа. [Zinkiv in history Podillyа]. Kam'yanec-Podil'skij, 1995. S.22–23. 11. Narysy istoriyi Podillyа. Na dopomogu vchytelyu [Essays on the history Podillyа. To help the teacher] // Avt. L.Bazhenov, I.Vynokur, O.Zavalnyuk ta in. Hmelnytskyj, 1990. S.64. 12. Nazarenko Ye. Svidchennya pro mista i sela Gorodochchyny v XVI st. [Evidence of towns and villages in Horodochchyny XVI century] // Gorodochchyna: mynule j suchasnist u konteksti istoriyi Podillyа. Naukovyj zbirnyk. Gorodok, 1994. S.52-53. 13. Компан О. Міста Украйны v drugij polovyni XVI st. [City of Ukraine in the second half of the XVI century]. K., 1963. S.132. 14. Gul'dman V. Pamjatniki stariny v Podolii (Materialy dlja sostavlenija arheologicheskoy karty Podolii) [Monuments antiquity in Podolyy (Materials for Drawing archaeological cards Podillyа)]. Kamenets-Podol'skij, 1901. S.114. 15. Vladimirskej-Budanov M. Oslablennija uspehov kolonizacii v pervoj polovine XVI v.; svojstva istoricheskikh materialov; geograficheskij obzor ukrainskikh povetov [Weakening the success of colonization in the first half of the XVI-th century; Properties of historical materials; Geographical overview of Ukrainian roads] // AJuZR. Ch.VII. T.2. K., 1890. S.64. 16. Krykun M. Naselennya Podil'skogo voyevodstva v pershij polovyni XVII st. [Podolsky province in the first half XVII century] // Ukrayinskyj istoryko-geografichnyj zbirnyk. Vyp.1. K., 1971. S.115, 120. 17. Sas P. Feodal'nye goroda Ukrainy v konce XV – 60-h godah XVI vv. [Feudal cities of Ukraine in the late XV – 60- th. of the XVI century] K., 1989. S. 27. 18. Petrov M. Lyustraciya 1565 r. – vazhlyve dzherelo dlya vyvchennya socialno-ekonomichnogo rozvvytku Kam'yanetsya-Podil'skogo ta jogo okrugy [Lustration 1565 – an important source for the study of social and economic development Kamenetz-Podolsk and its districts] // Tezy dopovidej VIII Podilskoyi istoryko-krayeznavchoyi konferenciyi. Kam'yanets-Podil'skij, 1990. S.73. 19. Przyboś K. Urzednicy Województwa Podolskiego XV–XVIII wieku (powiaty Czerwonogrodzki, Kamieniecki, Latyczowski). [Officers of Podolski Voivodeship from the XV-th to XVIII-th centuries (Czerwonogrodzki, Kamieniecki, Latyczowski)] Spisy. Krakow, 1994. S.56–129. 20. Dashkevich Ja.R. Armjanskaja kolonija v Kamence-Podol'skom v 50–60-h gg. XVI v. [Armyanskaya Colonia Kamenz in Podolsk in the 50–60 years. XVI century.] // Pamjatniki pis'mennosti Vostoka. M., 1967. S.77. 21. Doronovich M. Armjane v Podolii i pervaja cerkov' ih v gorode, nyne gradskaja cerkov' pravoslavnaja vo imja svjatitelja Nikolaja [Armenian and

Podolyi s the first church in the city, now the city Orthodox church in the name of St. Nicholas] // Trudy Komiteta dlja istoriko-statisticheskogo opisaniya Podol'skoj eparhii. Vyp. II. Kamenec-Podol'skij, 1878–1879. S.183. 22. Garkavets O. Virmeno-kypchatski rukopysy v Ukrayini, Virmeniyi, Rosiyi. Katalog. [Armenian-Kipchak manuscripts in Ukraine, Armenia and Russia. Catalog]. Vyp.26. K., 1993. S.95. 23. Skochylyas I. Mayetkovyj podil Terebovetskogo povitu Galytskoyi zemli v drugij polovyni XVI st. [Division of estates Terebovlja County Galichinan land in the second half of the XVI century] // Ukrayina v mynulomu. Vyp.1. K., 1992. S.19–20. 24. Ljustracija Kameneckogo starostva 1565 g. [Lustration of the Kamenets village in 1565 year] // AJuZR. Ch.VII. T.2. K., 1890. S.166. 25. Petrov M.B., Karbovskij O.V. Lyustracija kam'yanetskogo starostva 1566 r. – vazhlyve dzherelo z istoriyi krayu [Lustration Kamyanets starostvo 1566 year – an important source of local history] // Naukovi praci istorychnogo fakultetu. T.1. Kam'yanets-Podilskij, 1995. S.185–201.

Едуард Зваричук, Денис Зваричук, Сергей Маланчук

**СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО ПОДИЛЛЯ
В 30-Е ГГ. XV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВВ.**

В статье проанализировано социальную структуру населения Западного Подилля в 30-х гг. в период от перехода подольского края под власть Польши (30-е гг. XV в.) – до начала Украинской национальной революции под предводительством Б. Хмельницкого. Определено то, что 30-е гг. XV – первая половина XVII в. стали периодом усиления процессов урбанизации в подольском крае, ведь указанный период принес ряд изменений в социальной структуре региона и количественном составе населения. Вместе с тем, отмечено что, развитие городов и городков Западного Подилля в XV–XVII вв. в экономическом отношении достиг такого уровня, которому соответствовала определенная социальная структура городского населения. Таким образом, с одной стороны, происходил процесс формирования консолидации сословия патрициев, а с другой – пролетаризации плебейских масс. В этом отношении города Западного Подилля не уступали другим городам Правобережной Украины, а также многим европейским.

Ключевые слова: социальная структура, городок, урбанизация, миграция, население.

Eduard Zvarchuk, Denis Zvarichuk, Sergiy Malanchuk

**THE SOCIAL STRUCTURE OF THE POPULATION OF WESTERN
SKIRTS IN THE 30'S. XV – FIRST HALF XVII CENTURY**

The article analyzes the social structure of the population of Western skirts in the 30's. During the transition from Podolski part under Polish rule (30-s. XV c.) And prior to the Ukrainian national revolution under the leadership of Bogdan Khmelnytsky. Established that certain aspects of the investigated issues reflected in the relevant historiographic and source material. In particular, the source base studies mostly contained in the materials collected in the archives of the South-West of Russia. At the same time, some aspects of the subject have found their coverage works M. Petrov, I. Rubak, O. Compan, E. Sytsinsky, W. Huldman, M. Krikun, which unfortunately does not reflect the complexity of the social structure modifications in Podolsk region in the period under study. At the same time, determined that the 30-ies. XV – first half XVII. were a period of strengthening of urbanization in Podolsk region, since this period has brought a number of changes in the social structure of the region and quantitative composition of the population. In this article the statistical data which clearly demonstrates the social changes in the middle Podolski cities and towns, as well as shows the growing number of settlements in their dynamics. However, sources outlined by which intensified its population of Ukraine and skirts in this period. At the same time, emphasized as the development of cities and towns in Western skirts XV–XVII century. economically reached a level which corresponded to a certain social structure of the urban population.

Key words: social structure, town, urbanization, migration, population.

УДК 94–058.1(477.4)»18»

Юлія Яриун

СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ХІХ СТ.

У статті автор обґрунтовує актуальність вивчення історії приватного сімейного простору шляхти, та розглядає вплив суспільно-політичних та культурних процесів на трансформацію традиційних устоїв інституту шляхетської сім'ї на теренах Київської губернії у ХІХ ст. Наголошує на тому, що, будучи одним із основних соціальних інститутів, сім'я, під впливом внутрішніх так і зовнішніх чинників, зазнає у ХІХ ст. значних трансформацій. Шляхта, яка упродовж декількох століть творила самобутню культуру, з власними ідеалами, стратегіями та визначеними гендерними ролями, стикається із необхідністю прийняття та кристалізації нової системи відносин у сімейному житті: при вступі в шлюб, вихованні дітей, організації побуту тощо. З'ясовано, що в результаті трансформаційних процесів влада батька у сім'ї зазнає поступових змін, яка не перестаючи бути авторитетною, вже не є абсолютною. Російське законодавство щораз істотніше регулює стосунки між подружжям та стосунки між батьками й дітьми, це, в свою чергу, сприяє зростанню свободи жінки та послабленню залежності дітей.

Ключові слова: приватне життя, сім'я, шляхта, Київська губернія, ХІХ ст.

Вивчення історії шляхти на українських землях нині становить значний інтерес для багатьох істориків та краєзнавців. Повсякденне життя, як один з рівнів організації суспільства (мікроструктурний), можна вважати підґрунтям суспільного життя в різноманітних його проявах [1, с. 164]. Саме тому проблематика повсякдення шляхти, особливості його розгортання у приватному житті, перебіг соціокультурних практик у домашньому просторі суттєво «оживить» цей напрям наукових досліджень.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні впливу суспільно-політичних та культурних процесів ХІХ ст. на трансформацію традиційних устоїв інституту шляхетської сім'ї на теренах Київської губернії.

В українській історіографії, на жаль, ще немає комплексного дослідження з означеної теми, але щораз частіше з'являється розвідки цього спрямування. Найбільший інтерес викликає монографія О. Ніколаєнко [2], у якій наголошено на замкнутості польської сім'ї, як одному із наслідків агресивної російської політики, тісному переплетенні приватного життя із публічним. Нещодавно науковці та поціновувачі історії мали змогу ознайомитися із ґрунтовним дослідженням В. Перерви [3], присвяченому О. Браницькій, у якому вміщено багато інформації із повсякденного життя родини графині.

На окрему увагу заслуговують праці російських та білоруських дослідників Л. Горизонтова [4], В. Пержинської [5], Н. Сліж [6], у яких піднято на новий рівень питання ролі матері-полячки у збереженні національних традицій потомства, подано опис нових нехарактерних систем виховання, притаманних змішаним сім'ям; висвітлено процес укладання шлюбу, відносин в сім'ї та розлучення, стереотипи, закріплені у польському шляхетському середовищі стосовно сім'ї та дому; визначено роль біологічних потреб при укладенні шлюбу.

Звертаючись до польської історіографії, варто виокремити напрацювання Я. Бистроня [7] та Т. Епштейна [8], які дають можливість порівняти сімейні стосунки у ХVІІІ ст. та їх еволюцію у ХІХ ст. Цікаві аспекти подружніх стосунків, сприйняття жінки у сім'ї, особливостей інтимного виховання знаходимо у колективній монографії про приватне життя поляків у ХІХ ст., а конкретніше, у статтях І. Флорчак [9] та І. Яницької [10]. У книзі Є. Лоека [11] міститься фактологічна інформація про сімейні перипетії найбільш заможного та впливового магнатського роду в регіоні – роду Потоцьких.

Вагому частину джерельної бази становлять архівні матеріали та мемуарна література [12–14], які, в комплексі, дозволяють на прикладі конкретних осіб та ситуацій розкрити задекларовану тему.

Приватне життя – це життєвий простір особистості, який вона структурує і заповнює власними формами та проявами життєдіяльності, орієнтуючись на власні інтереси та потреби. Це поняття пов'язане із приватним володінням, господарюванням, індивідуальними чи груповими відносинами, із самореалізацією та саморозвитком, особистими інтересами; це частина соціального та природного світу, яка освоєна людиною настільки, що вона стала її центром та продовжує конструювати особливу, затишну та комфортну сферу свого буття, свій приватний дім [15, с. 58].

Осердям, навколо якого розгортаються усі ключові аспекти приватного життя, є сім'я. Зі створенням сім'ї вектор приватного життя переміщується із власних, індивідуальних, потреб на дім,

родину, дітей, взаємовідносини із близькими людьми, улюблені і необхідні речі, домашнє господарство, домашніх улюбленців тощо [1, с. 164].

Будучи одним із основних соціальних інститутів, сім'я, під впливом внутрішніх так і зовнішніх чинників, зазнає у XIX ст. значних трансформацій. Шляхта, яка упродовж декількох століть творила самобутню культуру, з власними ідеалами, стратегіями та визначеними гендерними ролями, стикається із необхідністю прийняття та кристалізації нової системи відносин у сімейному житті: при вступі в шлюб, вихованні дітей, організації побуту тощо.

Традиційно сімейні відносини у середовищі польської шляхти були побудовані на одноосібній владі чоловіка. Він мав турбуватися про забезпечення продовольством, фінансовим благополуччям, примноженням сімейного майна для забезпечення майбутнього для свого потомства [5, с. 27]. До XIX ст. у руках батька зосереджувалася абсолютна влада над родиною. Господар дому на власний розсуд розпоряджався дружиною та дітьми, мав право вільно вирішувати усі сімейні справи, користувався високою повагою серед членів родини. Його називали паном-батьком, висловлюючи свою пошану цілували руку, беззаперечно виконували усі накази. Авторитет батька та його абсолютна влада у сім'ї активно підтримувалися церковними догмами. Відмова батька від благословення нащадків прирівнювалася до найстрашнішого нещастя, а батьківська заборона закривала шлях для світлого майбутнього. Батьківська заборона стосувалася не тільки дрібних щоденних справ, але й майнових питань, вибору професії, нареченого/нареченої і т.д. [7, с. 116].

У такій системі відносин для жінки відводилася другорядна роль. Жінка, яка могла мати власний маєток, не мала права голосу. В будинку де все вирішував чоловік, дружина була лише першою помічницею, в обов'язок якої входив нагляд за потомством та господарством [7, с. 116].

Поміщик с. Сорокотяги Таращанського повіту А. Іванський-старший згадує, що в той час як тато займався господарством і грою на скрипці, управління будинком було на мамі. Жінка весною та літом працювала в саду, а взимку та осінню управляла домашнім мануфактурним виробництвом та займалася вихованням дітей [13, с. 30].

З початком XIX ст., на хвилі французької революції, швидких обертів набуває розповсюдження ідей романтизму. В середовищі шляхти змінюється образ ідеальної жінки. Це мала бути вже не просто хороша господиня та послужна дружина, а освічена та навчена хорошим манерам жінка.

Ідеал шляхтянки XIX ст. описав Ф. Хеленіуш на прикладі Юстини Єрлич-Міхаловської (до 1831 р. проживала у с. Вербові під Ходорковим Сквирського повіту). Автор відзначає, що ця жінка була дуже приємна у спілкуванні, шляхетна, нескінченно мила та незрівнянно чарівна, весела, багато різних віршів знала напам'ять, зокрема, усі пісні Ю. Нємцевича. Крім того, була зразковою господинею, зберегла після смерті чоловіка маєток, оплатила усі борги, прикупила ще одне село, утримувала бідних дівчат, достойно виховувала синів [14, с. 396–397].

Доповнення до образу ідеальної шляхтянки, описаного Ф. Хеленіушом, знаходимо в мемуарах варшавського історика Ю. Бартошевича, який залишив список вимог до своєї майбутньої обраниці: дружина має бути полячкою католицького віросповідання, має знатися на господарстві, цікавитися літературою, мистецтвом, повинна мати власну думку, володіти хорошими манерами, знати французьку мову, вміти грати та співати, має бути гарною, кохати та розуміти свого обранця [9, с. 410].

Як бачимо, на першому місці в списку вимог стоїть національна та конфесійна приналежність, але для губерній, які знаходилися в складі Російської імперії ці вимоги втрачають свою актуальність. Особливо це стосується аристократії, якій були притаманні космополітичні погляди. Л. Горизонтов, аналізуючи шлюбне законодавство Російської імперії, приходять до висновку, що міжконфесійні шлюби були одним із прийомів русифікаційної політики [4, с. 83–85].

Така шлюбна поведінка під впливом революційних подій XIX ст. зазнає істотних змін. При виборі супутника життя до уваги вже беруться не лише матеріальний та соціальний статус обранця/обраниці, а й почуття. Звернення уваги на почуття засвідчує поступову трансформацію традиційної системи шляхетських цінностей.

Вивчаючи шлюбну стратегію шляхти, польський дослідник Т. Епштейн висловлює думку, що соціальні бар'єри між різними групами шляхти Південно-Західного краю були надзвичайно сильними, а відсоток шлюбів представників різних соціальних груп дуже низький. При цьому аристократія – всупереч поширеній думці – була менш закритим прошарком [5, с. 8].

Наприклад, для одного із найбагатших магнатів регіону Станіслава Потоцького, попри осуд вищої аристократії, не було проблемою розлучитися із Юзефіною Амалією Потоцькою, представницею давнього заможного польського роду Мнішеків, та одружитися на Софії Вітт – жінці далеко не шляхетського походження. Однак, статус дружини та матері дітей графа Потоцького не гарантував Софії шанобливого ставлення гонорового шляхетського товариства, яке було збурене цим нерівним шлюбом [3, с. 307].

Дещо інша ситуація зберігалася у середовищі незаможної шляхти, яка залишалася оплотом польськості та католицизму. Т. Епштейн зазначає, що підростаючим панянкам говорили: «Пам'ятай, що існує три категорії чоловіків, які для тебе не мають бути чоловіками: жонатий, ксьондз... і, зрозуміло, москаль» [8, с. 236].

Наслідком боротьби поляків за національне визволення стає поглиблення процесу емансипації жінок. Масова загибель чоловіків, арешти та заслання змінюють роль жінки в родинному житті. Жінки стають перед необхідністю перебирання на себе функцій чоловіка. Така доля спіткала й матір Г. Дзялинської – Феліціяну, яка, залишившись без чоловіка (був на засланні), змогла налагодити прибутковість господарства, дати освіту та забезпечити фінансово стійке майбутнє своїм дітям [12, с. 5].

Про зміну статусу жінки у суспільстві, зародження боротьби жінок за свої права, свідчить популярність твору Єви Фелінської (уродженка Волинської губернії) серед шляхтянок Київської, Волинської та Подільської губерній. У цьому творі авторка дорікає чоловікам тим, що вони, мріючи про свободу, тримають жінок дома у неволі [16, арк. 26].

Одночасно із отриманням жінками більшої свободи, зазнає поступових трансформацій влада господаря дому, яка, не перестаючи бути авторитетною, вже не є абсолютною, російське законодавство починає щораз істотніше регулювати стосунки між подружжям, між батьками та дітьми.

Асоціальна поведінка чоловіка у подружньому житті, підняття руки на жінку, зради, інколи могли стати підставою для розлучення та втрати шляхетського звання. Джерела свідчать про те, що успіх жінки у боротьбі за свої права, значною мірою, залежав від зовнішньої підтримки. Чим впливовіші у жінки були батьки, брати чи інші родичі, тим більш поступливим був чоловік. Наприклад, шляхтич с. Гудзівки Звенигородського повіту Ігнат Кульчицький регулярно піднімав руку на дружину та тещу, нападав на них із сокирою. За свою сестру та матір заступився Кароль Маковський, який, подавши позов до суду, домогся позбавлення І. Кульчицького шляхетського звання, покарання батою та заслання у Сибір [17, арк. 1–10].

Тенденційними стають позови дітей на своїх батьків до суду. Скаржилися, в більшій мірі, на протиправну поведінку батька в стосунках зі своїми дітьми, розтрату родинних статків та інші майнові претензії. Рішення суду часто задовольняли претензії позивача. Так, результатом позову Адама Маєвського на свого батька, шляхтича Радомишльського повіту Францішка Маєвського (оскаржує останнього в алкоголізмі, розоренні маєтку, побитті) стає вирок про заключення відповідача у «смерительный дом» [18, арк. 12–14].

Попри дію до 1840 р. норми Литовського статуту про позбавлення спадку та приданого дітей, які без благословення батька одружуються, в архівах знаходимо багато документів, які дають підстави стверджувати про ігнорування цієї норми юридичного та звичаєвого права. Так, дочка поміщика Київської губернії, колишнього предводителя дворянства Київського повіту, Ксаверія Павши Цезарина, без батьківського благословення вийшла у 1836 р. заміж, а потім в ході судового розслідування, заручившись підтримкою матері, домоглася юридичного визнання свого шлюбу [19, арк. 1–3].

Однак, незважаючи на процеси емансипації, які в XIX ст. набирають обертів, характерним явищем у плані сексуальних стосунків між чоловіком та жінкою в середовищі шляхти було існування двох моральних кодексів для чоловіків та жінок. Чоловіки, голови родин, та ті, хто лише мав ним стати, не підлягали таким суворим нормам моралі, як жінки. Від них вимагали дбати про дім, про рід та його фінансове забезпечення. Якщо усі ці вимоги старанно виконувалися, то наявність коханок та відсутність вірності у шлюбі сприймалися громадою, в більшості випадків, як норма [10, с. 398].

Побутування такої норми підтверджує реакція на скаргу поміщиці частини села Губино Радомишльського повіту Христини Хржонцевської на розпусту свого чоловіка – штраф у невеликому розмірі [20, арк. 5–8]. Поважні поміщики Бердичівського повіту Малиновський, Абрамович та Велінський, маючи дружин, заводили собі гареми із селянських наложниць [21, арк. 7].

Емансипація жінок, зміни у традиційній системі сімейної ієрархії, французька мода на розкутість, рівняння на поведінку імператорського двору, спричиняють появу моди на подружню зраду, яка на початок XIX ст. набирає характер масового психозу. Незважаючи на регулювання звичаєвим правом та Церквою сексуальних стосунків між чоловіком та жінкою, за яким більшою ініціативою користувався чоловік [6, с. 51], зрада стає звичним явищем і серед жінок.

Наведемо декілька цікавих прикладів сексуального життя жінки, які яскраво ілюструють моральний клімат у XIX ст. Так, 29 річна неодружена дочка поміщика м. Прилуки Бердичівського повіту Марка Бржозовського, Елеонора, народивши незаконну дитину (викидень) від юнкера, з метою приховання слідів своєї розпусти, спалила тіло у пічці. За такий вчинок молоду панянку

ув'язнено в монастирі на 6 місяців [22, арк. 7–13]. Шляхтянка Маріянна з Баранецьких, Марковська, жителька с. Голубятин Сквирського повіту, завела неформальні стосунки із колезьким асесором Громиком, народивши йому трьох дітей, продовжувала вести блудне життя. Громик покарав розпусницю за зраду – закував у кайдани, зняв плаття, і у такому вигляді повів до суду [23, арк. 1–13].

Були й випадки покривання зради батьками, які керувалися бажанням збереження честі та гонору родини. Як приклад, можна навести скаргу орендаря с. Кожанки Липовецького повіту Івановського на чиновника особливих доручень Неводовського в отриманні хабара від Елізи Івановської (дружина позивача) та її коханця у справі про її зраду. Гроші на хабар, за словами Івановського, допомагали збирати батьки дружини [24, арк. 1–13].

На хвилі зростання популярності вільних сексуальних стосунків збільшується кількість розлучень. Процес розірвання шлюбу був досить довгим та копітким, а також дуже дорогим. Наприклад, вже згадане розлучення Станіслава Потоцького та Юзефіни Амалії Потоцької розтягнулося у часі на п'ять років та обійшлося Станіславу в круглу суму (пані Потоцька отримала в довічне користування Дашівський маєток і 7 тис. селян-кріпаків). Не менш складним, тривалим та затратним був шлюбозлучний процес Софії Вітт із Йозефом Вітте [11, с. 267, 281]. Зважаючи на такі перешкоди, на шляху до отримання розлучення, для більшості незаможної та середньозаможної шляхти більш вигідним стає, попри юридичне збереження шлюбу, фактичне життя подружжя нарізно.

Особливе місце в сім'ї належало дітям. У XIX ст. ще не розроблено спеціальної системи догляду за немовлятами. Звичним явищем було неправильне харчування, відсутність гігієни та застосування фізичної сили, як основного методу виховання. Характер дитинства визначався заможністю батьків та статтю дитини. Ще з раннього дитинства акцент у вихованні дітей робився на поділ соціальних ролей. Підготовка хлопчиків та дівчаток до дорослого життя розпочиналася із дитинства через подання дітям певної моделі поведінки. Процес виховання ділився на три фази: виховання періоду дитинства, підліткового віку та дошлюбного періоду. На першому етапі усі заходи скеровувалися на збереження життя немовляти (висока дитяча смертність), на другому – формування характеру, на третьому – підготовка до шлюбу [10, с. 388–389].

Виховання хлопців сконцентровувалося на розвитку фізичних та розумових здібностей. Ігри та вправи (їзда верхи, фехтування, полювання, танці) мали сприяти фізичному розвитку, психологічному розвантаженню та одночасно бути способом розваги та відпочинку. Спеціальних заходів підготовки хлопчиків до майбутньої ролі чоловіка та батька не було. Хлопцям прищеплювали певну модель поведінки у сім'ї, опираючись на приклад взаємин між батьками [10, с. 391–392]. Перехід сина з-під опіки матері під владу батька означав закінчення дитинства. На цьому етапі роль батька у вихованні сина полягала у підготовці останнього до громадського життя [7, с. 140–141].

Виховання дівчаток, на відміну від хлопців, мало на меті зовсім інші цілі. Відповідно до вимог часу, в характері дівчаток намагалися сформувати, передусім, такі риси, як покірність та релігійність, сприймання своєї долі як невідворотної. Таке виховання скеровувалося на закодування ролі жінки, яка стоїть на нижчому щаблі сімейної ієрархії. Відповідно до таких вимог матері підбирали ігри та іграшки для дочок: ляльки та посуд – привчали до виконання домашніх обов'язків та опіки над майбутніми дітьми. У підлітковому віці іграшки замінювала наука танцю, гра на інструменті, ведення розмов тощо [10, с. 388–389].

Разюча відмінність у вихованні хлопців та дівчат, свобода перших та майже повна ізоляція других, призводила до значної дистанції між братами та сестрами. Політична ситуація на теренах колишніх польських губерній сприяла її поглибленню. Так, після Листопадового повстання 1830–1831 рр. у повсякденному житті частішає практика хрещення дітей, народжених у змішаному шлюбі у двох вірах: хлопчиків у вірі батька, а дівчаток у вірі матері [4, с. 77–86]. Така практика погіршує національно-культурний клімат у сім'ї та стає визначником різних доль членів однієї родини.

Отже, впродовж декількох десятків років зазнали корінних змін традиційні устої інституту сім'ї, які формувалися і викристалізовувалися століттями до цього. Революційні зміни в ментальності суспільства, які принесло XIX ст., торкнулися і замкнутого, приватного сімейного простору шляхетства. Результатом цих змін стає втрата господарем свого традиційного значення у сім'ї, що призводить до зростання свободи жінки, послаблення залежності дітей та, в загальному, до втрати шлюбом святості та своїх функцій.

Список використаних джерел

1. Ручка А., Скокова Л. Дім як приватний соціокультурний простір // Вісник Львівського ун-ту. Серія соціологічна. Вип.2. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. С. 162–181.
2. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя: монографія. Х.: Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.
3. Перерва В. С. Графиня Олександра Браницька (1754–1838). Найщедріша меценатка історії, або Як стати незабутньою жінкою. Біла Церква: Видавель Пшонківський О. В., 2016. 480 с.
4. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М.: Индрик, 1999. 272 с.
5. Пержинская В. А. Семейные отношения польского дворянства Юго-Западных губерний Российской империи в первой половине XIX века: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)». Москва, 2011. 28 с.
6. Сліж Н. Біялагічні причини для заключення шлюбів // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 328 с.
7. Bystron J. S. Dzieje obyczajow w Dawnej Polsce: wiek XVI–XVIII. T. 2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawn., 1960. 575 s.
8. Epsztein T. Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Warszawa, 2004. T. 9: Studia o rodzinie. S. 201–239.
9. Florczak I. Jak dawniej kochano – kobiety w życiu Juliana Bartoszewicza // Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 403–420.
10. Janicka I. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie XIX wieku // Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Olsztyn, 2013. S. 387–402.
11. Лоек Є. Історія прекрасної Бітинки: Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822). К., 2005. 448 с.
12. Działyńska H. Pamiętka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawn., 1960. 575 s.
13. Iwański A. Pamiętniki (1832–1876) / pod red. Wacława Zawadzkiego. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawn., 1968. 573 s.
14. Heleniusz Eustachy. Wspomnienia lat minionych. T. 1. Kraków, 1876. 601 s.
15. Андрієвська Ю. Д. Поняття кордонів феномена приватності // Грані. 2014. № 8. С. 58–63.
16. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). Ф. 470. Оп. 1. Спр. 232. 35 арк.
17. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 692. 10 арк.
18. ЦДІАК України. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 37. 58 арк.
19. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 144. Спр. 542. 334 арк.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 136. Спр. 190 а. 8 арк.
21. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 161. 16 арк.
22. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 38. – Спр. 294. 14 арк.
23. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 141. Спр. 26. 15 арк.
24. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 142. Спр. 1140. 21 арк.

References

1. Ruchka A., Skokova L. Dim yak pryvatnyj sociokulturnyj prostir [Home as a private sociocultural space], Visnyk Lvivskogo un-tu, Seriya sociologichna, Vyp.2, Lviv: LNU im. Iv.Franka, 2008, pp. 162–181.
2. Nikolayenko O. O. Polski zhinky Naddnipyrianskoyi Ukrayiny v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st.: gromadske i pryvatne zhyttya: monografiya [Polish women Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century: public and private life: the monograph], X., 2015/ 360 p.
3. Pererva V. S. Grafynya Oleksandra Branyczka (1754–1838). Najshhedrisha mecenatka istoriyi, abo Yak staty nezabutnoyu zhinkoyu [Countess Alexandra Branicka (1754–1838). Most generous patron of history, or how to become unforgettable woman], Bila Cerkva, 2016, 480 p.
4. Gorizontov L. E. Paradoksy imperskoj politiki: poljaki v Rossii i russkie v Polshe (XIX – nachalo XX v.) [Paradoxes of imperial politics: the Poles in Russia and the Russians in Poland (XIX – early XX century)], M., 1999, 272 p.
5. Perzhinskaja V. A. Semejnye otnoshenija polskogo dvorjanstva Jugo-Zapadnyh gubernij Rossijskoj imperii v pervoj polovine XIX veka [Family relations of the Polish nobility of the Southwestern provinces of the Russian Empire in the first half of the XIX-th century]: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ist. nauk: spec. 07.00.03 «Vseobshhaja istorija (novoe i novejshee vremja)», Moskva, 2011. 28 p.
6. Slizh N. Biyalagichnyya prychny dlya zaklyuchennya shlyaheczka shlyubu [The biological reasons for marriage], Povsyakdennya rannomodernoyi Ukrayiny, Istorychni studiyi v 2-x tomah, T. 1: Praktyky, kazusy ta deviaciyi povsyakdennya, Kyviv, 2012, 328 p.
7. Bystron J. S. Dzieje obyczajow w Dawnej Polsce: wiek XVI–XVIII [The history of the old Polish customs in the XVI–XVIII centuries], T. 2, Warszawa, 1960, 575 p.
8. Epsztein T. Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 [Nobility marriages on the Volyn, Podolia and Ukraine in the 1815–1880], Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku, Warszawa, 2004, T. 9: Studia o rodzinie, pp. 201–239.
9. Florczak I. Jak dawniej kochano – kobiety w życiu Juliana Bartoszewicza [Women in the life of Julian Bartoszewicz], Życie prywatne Polaków w XIX wieku, Olsztyn, 2013, pp. 403–420.
10. Janicka I. Pod małżeńską pierzynką. Źródła intymnej edukacji Polaków w II połowie XIX wieku [Sources with intimate education of Poles in the second half of the XIX century], Życie prywatne Polaków w XIX wieku, Olsztyn, 2013, pp. 387–402.
11. Loyek Ye. Istoriya prekrasnoyi Bitynky: Opovid pro zhyttya Sofiyi Vitt-Potoczkoj (1760–1822) [History of beautiful Women: Legend of the life of Sophia Witt-Potocka (1760–1822)], K., 2005, 448 p.
12. Działyńska H. Pamiętka przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832 [Memories of past years 1794–1832], Warszawa, 1960, 575 p.
13. Iwański A. Pamiętniki (1832–1876) [Diaries (1832–1876)], Warszawa, 1968, 573 p.
14. Heleniusz Eustachy. Wspomnienia lat minionych [Memories of past years], T. 1, Kraków, 1876, 601 s.
15. Andriyevska Yu. D. Ponyattya kordoniv fenomena pryvatnosti [The privacy phenomenon's limits definition], Grani, 2014, № 8, pp. 58–63.
16. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrayiny (dali – CzDIAC Ukrayiny). F. 470. Op. 1. Spr. 232. 35 ark.
17. CzDIAC Ukrayiny. F. 533. Op. 2. Spr. 692. 10 ark.
18. CzDIAC Ukrayiny. F. 533. Op. 1. Spr. 37. 58 ark.
19. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 144. Spr. 542. 334 ark.
20. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 136. Spr. 190 a. 8 ark.
21. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 810. Spr. 161. 16 ark.
22. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 38. Spr. 294. 14 ark.
23. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 141. Spr. 26. 15 ark.
24. CzDIAC Ukrayiny. F. 442. Op. 142. Spr. 1140. 21 ark.

Юлія Ярцун**СЕМЕЙНАЯ ЖИЗНЬ ШЛЯХТЫ КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ В XIX В.**

В статье автор обосновывает актуальность изучения истории частного семейного пространства шляхты, и рассматривает влияние общественно-политических и культурных процессов на трансформацию традиционных устоев института шляхетской семьи на территории Киевской губернии в XIX в. Подчеркивает, что, будучи одним из главных социальных институтов, семья, под влиянием внутренних так и внешних факторов, испытывает в XIX в. значительные трансформации. Шляхта, которая в течение нескольких веков создавала самобытную культуру, с собственными идеалами, стратегиями и определенными гендерными ролями, сталкивается с необходимостью принятия и кристаллизации новой системы отношений в семейной жизни: при вступлении в брак, воспитании детей, организации быта и тому подобное. Установлено, что в результате трансформационных процессов власть отца в семье подвергается постепенным изменениям, не переставая быть авторитетной, уже не является абсолютной, российское законодательство начинает каждый раз существенно регулировать отношения между супругами, и отношения между родителями и детьми, это, в свою очередь, способствует росту свободы женщины и ослаблению зависимости детей.

Ключевые слова: повседневная жизнь, частная жизнь, семья, шляхта, Киевская губерния, XIX в.

Iuliia Iartsun**FAMILY LIFE NOBILITY OF KIEV PROVINCE IN THE XIX CENTURY**

The article justifies the urgency of studying the privacy of the Polish gentry which contains deep-rooted values and standards that regulate the social relations between members of society. The author studies the influence of sociopolitical and cultural phenomena in the transformation of traditional bases of the Institute of the gentry family on the territory of Kyiv Province in the XIX century. Being under the influence of internal and external factors the family suffers from significant transformations in the XIX century though being one of the major social institutions. The gentry which created a distinctive culture of its own ideals, strategies and determined gender roles faces the need to adopt and crystallization of a new system of relations in family life: in marriage, parenting, welfare arrangements and others. It was found out that as a result of transformation processes the father authority in a family undergoes gradual changes making it less absolute but still respectful; the Russian legislation begins to regulate the relationship between husband and wife and the parent-child relationship more and more which promotes the expansion of women's freedom and weakening children's dependence. The author points out that the reduction of the dependence of children on their parents had little effect on changes in their up-bringing which was still conducted the way it was in the XVIII century. On the other hand, emancipation of women, changes in the traditional system of family hierarchy, French fashion on emancipation, following the behaviour of the imperial court lead to the loss of the sanctity of marriage and its functions and appearance of fashion on adultery which becomes a massive mental disease at the beginning of the XIX century.

Key words: everyday life, private life, family, (Polish) gentry, Kyiv province, XIX century.

УДК 94 (477)

Микола Бармак, Надія Шкільнюк

**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКІВ МУНІЦИПАЛЬНИХ БЮДЖЕТІВ
МІСТ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Охарактеризовано систему прибутків органів міського громадського управління міст Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., яка базувалася на податках від нерухомості, прибутків від оренди міської землі та різних зборах. Відзначено, що постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства і спонукав думи постійно збільшувати розміри платежів та вводити нові збори.

Ключові слова: Волинська губернія, урбанізаційний процес, оціночний збір, податки, міське господарство.

Історія міст – це та складова, без вивчення якої неможливо уявити історичне тло епохи, а урбанізаційний процес можна розглядати як своєрідний синонім цивілізаційного поступу. Міста, будучи цілісними і живими суб'єктами, сформувалися як головні економічні артерії, розвиток яких суттєво впливав на утворення та формування як локальних, так і транснаціональних ринків. В історії функціонування органів громадського самоврядування українських міст низка проблем потребує дослідження щодо вирішення питань ефективного використання міської власності у сфері земельних ресурсів, сприяння промислового розвитку, співпраця муніципалітетів із громадськістю тощо.

Система прибутків органів міського громадського управління на Волині базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі. Хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів.

Основу формування прибуткових статей міського бюджету складали так звані «звичайні і надзвичайні прибутки». Думи формували бюджет міст із так званого «оціночного збору» (податку) із приватних садиб та зборів з торгівлі, промислів, а також із міських підприємств, нерухомості та землі. Загальному опису зборів на міські потреби присвячена 5 глава «Міського положення»: «на користь міського поселення встановлюються наступні збори: 1) оціночний з нерухомого майна; 2) з документів на право торгівлі й промислів; 3) із трактирних закладів, постійних дворів та крамниць», зазначалося у ньому. Крім того, міська дума «у разі потреби» могла вводити на користь міста збори із візницького промислу; з коней та екіпажів, які утримувалися приватними особами; збір за володіння собаками та кошти із перевізного промислу. Дума також мала право запроваджувати додаткові місцеві збори, але за умови схвалення їх губернатором, а окремі потребували дозволу міністра внутрішніх справ [15, с. 825; 16, с. 432].

У 60-і рр. ХІХ ст. звичайні прибутки формувалися із грошових зборів, які отримувалися міською владою з оголошених коштів купців і промислових свідоцтв, трактирів, постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо [30, с. 170].

Податок з нерухомості завжди відігравав істотну роль у поповненні міської скарбниці. «Міське положення» стійким джерелом наповнення міського бюджету визначало податок із нерухомого майна – оціночний збір з нерухомого майна містян з вартості або прибутковості садиб. Податок на майно – це податок, яким обкладалися нерухома власність – земля та будинки та був основним джерелом наповнення бюджету муніципальної влади. Оціночний збір розглядався як місцевий тому, що суб'єктом податків визначався лише власник нерухомості і кошти надходили переважно від приватних господарств. Його розмір встановлювався міською думою у розмірі не більше 10 % чистого прибутку від нерухомого майна або 1 % від вартості нерухомості [17 с. 452].

Оціночний збір зобов'язувалися сплачувати усі особи, у власності яких перебували земельні ділянки та будівлі у межах міського поселення. Звільнялися від сплати цього податку урядові установи, майно навчальних та благодійних закладів, будинки, призначені для потреб військових та чиновників, майно, яке належало Церкві. Крім того, дума з дозволу губернатора могла звільняти від сплати цього податку власників нерухомості із незначним прибутком [15, с. 826; 16, с. 433].

Для організації роботи із визначення цього збору, міські думи утворювали оціночні комісії, до складу яких входили особи, які отримали право голосу на виборах, тобто особи, які володіли відповідним майновим цензом. На чолі цього виконавчого органу стояв один із членів міської управи. Зазвичай, склад комісії обирався на чотири роки. Основою оцінки нерухомого майна у більшості випадків слугував чистий прибуток, який отримували власники. Для його визначення

необхідно було дізнатися загальний прибуток та витрати на утримання певної нерухомості упродовж декількох останніх років. У разі неможливості визначення чистого прибутку, нерухоме майно оцінювалося в залежності від його вартості [34, с. 22].

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. прибутки, отримані державними містами Волинської губернії від нерухомого майна, зростали. Так, якщо у 1861 р. в Луцьку збір із міського майна приносив прибуток на суму 384 карбованців (далі – крб.), то в 1911 р. він обраховувався сумою 8212 крб., тобто в грошовому виразі він виріс у 21 раз. А в Ковелі за цей же проміжок часу аналогічний показник зріс у 19,3 рази [33, с. 52].

Як слушно зазначає дослідниця волинських міст О. Прищепа [31, с. 96], у формуванні прибуткової частини бюджетів приватних міст оціночний збір з нерухомого майна міст Волині мав вищу питому вагу. Так, оціночний збір з нерухомого майна в 1910 р. становив у Луцьку 20,5 % усіх прибутків міста (8760 крб.), а у приватному Дубно – 44 % (15310 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 140]. За підрахунками, ця стаття прибутків середньо становила 42 % загальної суми міських прибутків у приватних містах, а в інших – 24,9 % [6, арк. 61 зв., 62].

Саме через оціночний збір приватні міста намагалися компенсувати обмежені можливості у зборі прибутку з міського майна. Навіть на початку XX ст., коли спрощені міські громадські управління приватних міст вже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього прибутки були незначними. Наприклад, якщо у Луцьку прибуток з міського майна становив 22 % всіх міських прибутків (9447 крб.), то у Дубно він не перевищував 8,5 % (2959 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 143]. Тому уповноважені Дубенського міського спрощеного громадського управління на своєму засіданні від 2 вересня 1904 р. констатували, що сума оціночного збору із нерухомого майна «для жителів приватного м. Дубно, що сплачують окрім державного податку ще й чинш за земельні ділянки, ... дійсно непомірно велика, але оскільки місто не має ні власного майна, ні якихось оброчних статей, які давали б прибуток, то для покриття всіх витрат прийшлося збільшити оціночний збір до такої великої суми» [13, арк. 17; 31, с. 96]. Окремі домовласники, аби сплатити усі податки, пов'язані із нерухомістю, змушені були витратити на це весь свій прибуток, який отримували від квартиронаймачів. У таких випадках міська влада просила зменшити бодай суму державного податку на нерухомість, як, скажімо, Дубенське міське спрощене громадське управління у 1901 р. [12, арк. 17].

Вагомим джерелом надходжень, особливо для бюджетів волинських міст, стало отримання органами громадського управління плати за оренду міських земель. Зокрема, міська влада губернського центру Житомира мала у своєму розпорядженні ділянки, які приносили орендні кошти для міського бюджету. Так, на 1906 р. місто мало 552 десятин (далі – дес.) землі. Житомирська міська дума здавала її окремими наділами в оренду приватним особам. Переважна більшість (біля 480 дес.) перебувала у тимчасовому володінні терміном від 1 – до 12 років. Більше 65 дес. знаходилися у спадковому утриманні із правом переоформлення договорів через кожні 10 років та біля 6 дес. належали приватним особам з правом спадковості без укладання нових угод. Орендатори мали право зводити на цих землях житлові та господарські приміщення. Плата за землю при цьому складала від 2 – до 50 коп. за квадратний сажень. Дорожче оцінювалася оренда земель, які використовувалися торговельними і промисловими закладами – ціна коливалася від 1 – до 37 крб. на рік за квадратний сажень. Сінокісні й орні землі оцінювалися, в залежності від якості землі, від 5 – до 48 крб. за дес. [3, арк. 137 зв.]. Такі ціни були порівняно невисокими для того часу. В окремих випадках можливість розпоряджатися власною нерухомістю дозволяла містам ліквідувати дефіцит міського бюджету. Так, зокрема, у Ковелі в 1886 р. дефіцит бюджету в сумі 4446 крб. міська дума планувала перекрити коштами від продажу земельних ділянок міста, а також грошовими надходженнями від експлуатації кіннозалізної дороги [7, арк. 40 зв., 41].

У складному становищі перебували приватні міста, такі, як Дубно, Острог, Рівне, Старокостянтинів та Заслав [31, с. 96]. Вони не могли розпоряджатися землею, яка належала власнику населеного пункту.

Загальна сума прибутків, яка отримувалися губернським центром м. Житомирим щороку від оренди земель, складала 17500 крб. Однак, як зазначали сучасники, ця сума не відповідала реальній вартості, оскільки орендні договори були укладені, зазвичай, ще в середині XIX ст. Значно менші від можливих прибутки муніципальній скарбниці приносили й міські присадибні землі. При загальній вартості близько 1 млн крб. вони давали прибутку не більше 20 тис. крб. [3, арк. 111 зв.]. Напевне, не обходилося без зловживань з боку міських службовців, які штучно занижували вартість землі.

Таким чином, можна відзначити, що міста не завжди отримували усі можливі прибутки від цього виду зборів. Невчасна сплата орендарями боргів іноді зумовлювалася відсутністю належного контролю за цим муніципальних органів. З боку останніх допускалася оренда без контрактів, що призводило до самовільного захоплення міської землі. Крім цього, відсутність

юридично затверджених договорів сприяла ухиленню орендаторів від регулярної сплати боргів. Зокрема, це було характерним для Житомира початку ХХ ст. Незважаючи на це, управа й далі укладала угоди із такими боржниками [3, арк. 138]. Мали місце й випадки хабарів посадовим особам для вигідніших умов оренди землі. Тобто, можна констатувати, що підкуп посадових осіб органів самоврядування провінційних міст, скерований на покращення умов оренди муніципальної землі, був регулярним явищем. Звичайно, це призводило до негативних наслідків для міської економіки.

Окрему статтю прибутків муніципальним органам приносили ліси, що перебували у міській власності. Так, Житомирське міське управління за видачу дозволів на вирубку деревини щорічно отримувало більше 12 тис. крб. [3, арк. 147 зв.]. А самоврядування Новограда-Волинського у 1899 р. внаслідок продажу декількох тисяч дубів на зруб отримало більше 150 тис. крб. Щоправда, більша частина цих коштів пішла на розрахунки із кредиторами, а не безпосередньо на міське господарство. Ліс охороняли лісники, які отримували платню від міської управи. Зокрема, для охорони житомирського лісу працювало 5 лісників [28, арк. 24].

Крім землі, органи муніципального управління мали право здавати в орендне утримання міські крамниці та місця для торгівлі продуктами та товарами. У 1909 р. оренда магазинів приносила житомирському самоврядуванню щорічно близько 2 тис. крб. [3, арк. 138 зв.]. Слід зазначити, що орендні угоди укладалися переважно усно, що неминуче провокувало численні зловживання, коли не враховувалися попередні борги орендаторів. Внаслідок цього міське самоврядування не отримувало значні кошти від оренди місць та приміщень для торгівлі.

Поповнювали місцеві бюджети органи міського самоврядування і від здачі в оренду міських будинків, які перебували у власності міста, під квартири жителям міста. У даному випадку міське управління виступало в ролі домовласника і управа отримувала плату за житло [32, с. 84].

Муніципальні управління також могли встановлювати плату за відвідання міських садів. Так, Луцька міська дума в березні 1913 р. видала постанову, згідно із якою, сезонний квиток для сім'ї коштував 1 крб., а ціна разового проходу – 5 коп. [27, с. 250]. Нарешті, органи самоврядування здавали в оренду міські ставки. Орендатори сплачували за це встановлений управами збір та могли вільно займатися рибальством [32, с. 82].

Наступним джерелом міських прибутків був податок із торгівлі та з підприємницької діяльності. Міська дума за видачу різноманітних дозволів на зайняття торгівельною діяльністю, промислових свідоцтв та патентів отримувала стабільні грошові надходження. Це були постійно зростаючі джерела прибутків. Слід зазначити, що згідно із «Міським положенням» 1870 р. до муніципальних скарбниць надходила плата за патенти зі всього повіту [15, с. 833]. Однак, вже за наступним міським положенням 1892 р. містам обмежили це право збору лише із документів для діяльності у містах [16, с. 450].

Наступний вид збору, згідно із муніципальним законодавством, стягувався із трактирного промислу. Його сплачували заклади, які надавали тимчасове житло, або зберігали та продавали спиртні напої. Так, у Новограді-Волинському цей податок стягувався із трьох буфетів, чотирьох трактирних закладів, двадцяти шести пивних крамниць, десяти готелів, семи нічліжних будинків та трьох їдалень [4, арк.190 зв.]. Трактирний збір давав суттєвіші прибутки у містах із більшою кількістю населення, оскільки у них, відповідно, було більше закладів, які мали його сплачувати [19, с. 309]. Проте цей податок також не перевищував 2 % всіх міських прибутків, крім цього, став приносити менше прибутків порівняно із попереднім часом. Держава встановила казенну монополію на продаж спиртних напоїв, відповідно міста втратили можливість стягувати податок за їх продаж у крамницях. Таким чином, міста не мали змоги використовувати повністю економічний потенціал цього джерела прибутків [36, с. 143].

Іншу статтю прибутків до міської скарбниці складали грошові збори із візницького промислу. Стабільні надходження приносив візницький збір. Суть його полягала у тому, що міська влада брала із візників плату за користування площами і вулицями, попередньо погодивши через візницьку комісію із власниками розмір його стягнення. Так, у 1910 р. в Дубно було 38 екіпажів, 2 брички, 40 вантажних возів. Для них були розроблені спеціальні правила, за якими заборонялося відмовляти пасажиром везти їх до будь-якої частини міста, брати плату вище встановленої, бути напідпитку та палити [29, с. 48]. Було встановлено верхню межу для збору з візників – 10 крб. із кожного коня. Візницький промисел регулювався спеціальними постановами органів самоврядування. Так, у Житомирі управа видавала дозволи на право їзди, які мали щороку поновлюватися. Для безпосереднього нагляду за цим видом транспорту, міське управління призначало старосту. До його обов'язків входило спостереження за дотриманням візниками правил роботи, нагляд за їх ставленням до коней та стан екіпажів тощо. Гузовий транспорт був основним транспортним засобом у містах Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На Волині він найбільше був розвинутий у Житомирі. У 1911 р. там було 438 візників, у Рівному – 126, Ковелі –

80, Луцьку – 67. Найменше екіпажів працювали в Овручі – 1, Ізяславлі – 15 та Новограді-Волинському – 22 [22, с. 132]. У зв'язку з цим роль міського управління, як розпорядчого органу у галузі громадського транспорту, була досить важливою.

Крім візників, стягувалися податки із коней та екіпажів, які були у приватній власності. Так, у Луцьку розмір збору обмежувався 3 крб. з кожного коня та 4 крб. із кожного екіпажу щорічно [17, с. 969]. У квітні 1902 р., російська влада зобов'язала міські управління запровадити плату за користування міськими громадськими вагами. Зазвичай, вони використовувалися для зважування зерна, мелених продуктів та насіння. Порядок використання громадських ваг регулювався правилами, затвердженими думою. Громадські ваги могли здаватися в орендне утримання приватним особам. У такому випадку вони збирали плату за зважування на свою користь, сплачуючи місту збір за експлуатацію терезів [2, арк. 2].

На користь міського управління сплачувався також нотаріальний збір. Найчастіше послуги нотаріуса оплачував покупець як плату за нотаріальні послуги та підготовку документів (договорів) і знімався із нотаріальних актів за місцем їх оформлення. Наприкінці XIX ст. він дорівнював подвійній вартості гербового паперу, а у 1900 р. розмір податку зменшився вдвічі. Нотаріальні збори, зазвичай, не приносили суттєвих прибутків до міських скарбниць. Невеликими були прибутки й від митних стягнень – за видачу планів, копій засвідчення документів, розміщення оголошень на місцевих вітринах тощо [21, с. 119].

Наступним спеціальним податком, який поповнював місцеві бюджети, був збір із вантажів, які привозилися до волинських міст, де була розташована залізниця. Він призначався виключно на бруківку для доріг, які слугували під'їзними шляхами до місцевих залізничних станцій. Розмір збору визначався у 0,25 коп. з 1 пуду вантажів, але деякі з них звільнялися від оподаткування на користь міста. До таких належали військові й арештантські вантажі, пасажирський багаж, поштове майно, кам'яне вугілля, торф тощо [17, с. 946]. Такий податок був суттєвою допомогою для покращення благоустрою міст і приносив чималі прибутки залізничним центрам, таким, як Житомир, Новоград-Волинський, Дубно, Луцьк, Ковель, Здолбунів.

На початку XX ст. у волинських містах поширюється досвід Німеччини зі створення муніципальних підприємств у такій формі, де поєднувалися переваги концесійного господарювання з бажанням швидко отримувати прибутки, і муніципального – участь міста в розподілі прибутків із правом контролю над даним підприємством. Нова форма спорудження і експлуатації підприємств зводилася до одночасної взаємної участі як приватного капіталу, так і міського у вигляді акціонерного чи пайового товариства [26, с. 162]. Так, вступ до рівненського товариства споживачів електроенергії на правах асоційованого члена дозволив Рівненській міській думі зберегти право контролю над даним підприємством, а витрати на його спорудження розподілити між усіма пайовиками. Рівненська міська дума придбала 400 паїв на суму 12 тис. крб., що дозволяло їй використовувати упродовж року 400 ламп по 50 ват кожна на освітлення власного приміщення, а також для експлуатації 160 вуличних ліхтарів. Окрім того, на влаштування вуличного освітлення вона мала виділити ще 25 тис. крб., що становило 36 % загальної вартості всього обладнання. Решту коштів (65 тис. крб.) рівненському товариству споживачів електроенергії мало кредитувати товариство «Електроцентралі» [11, арк. 223]. У Волинській губернії до Першої світової війни електричним освітленням користувалися у Житомирі, Рівному, Луцьку та Дубно [24, с. 71].

Однією із найбільш прибуткових статей міського громадського управління могли бути комунальні підприємства – водогони, електростанції, електричний громадський транспорт тощо. Однак переважна більшість міст Волинської губернії не мали достатньої кількості коштів для реалізації масштабних проектів на зразок побудови водогону. Для цього муніципальним органам слід було мати у своєму розпорядженні або отримати значну позику. В той же час бюджети практично всіх міст Волині не перевищували 50 тис. крб. А надання відповідних концесійних прав приватним особам ставали на перешкоді мала кількість населення та невеликі розміри міст. Підприємцям не було сенсу витрачати власні гроші на зведення комунальних підприємств за умов неможливості їх повернення в майбутньому. Внаслідок цього, лише найзаможніші міста могли займатися організацією водогонів та електростанцій. Однак не всі з них отримували прибутки від їх експлуатації. У Житомирі трамвай та електричне освітлення були організовані концесіонерами й ніякого прибутку місту не приносили. Прибутки приносили лише підприємства, які належали безпосередньо місту. Так, водогін у Житомирі, який експлуатувався безпосередньо громадським управлінням, у 1914 р. приносив чистого прибутку 11 % від своєї початкової вартості – близько 15 тис. крб., що було непоганим показником [9, арк. 16].

Серед підприємств, які приносили прибутки місцевому самоврядуванню, були міські бійні для великої рогатої худоби та свиней. Створення таких підприємств викликано потребою дотримання елементарних санітарно-гігієнічних правил та проведення ветеринарно-санітарної експертизи м'яса. З відкриттям міських скотобоєнь не дозволявся посадибний забій тварин. Бійні

підпорядковувалися міській управі й утримувалися містом господарським способом, або здавалися в оренду приватним особам. Орендатори щорічно сплачували визначені містом податки за право експлуатації різнниць, водночас вони за свої кошти їх утримували й ремонтували. Коли ж ці підприємства обслуговували значну кількість замовлень і приносили суттєві прибутки, приватні особи були не потрібні міському самоврядуванню. Зокрема, так було у Житомирі. Місцева бійня для великої рогатої худоби щорічно приносила чистого прибутку біля 10 тис. крб. [3, арк. 142].

Таким чином, система прибутків органів міського громадського управління на Волині в досліджуваній період базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі. Хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів. У гіршому становищі перебували приватні міста Волині зі спрощеним управлінням, де органи міського самоврядування не могли в повному обсязі самостійно контролювати міські збори. Постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства Російської імперії. Потреба наповнювати міську казну спонукала думу постійно переглядати розміри та види зборів і мит.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 627. Спр. 65. 38 арк. 2. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 66. 136 арк. 3. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 662. Спр. 310. 240 арк. 4. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 666. Спр. 140. 719 арк. 5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 160. 140 арк. 6. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 869. 534 арк. 7. Держархів Волинської обл. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 3. 168 арк. 8. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1120. 64 арк. 9. Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 134. 153 арк. 10. Держархів Рівненської обл. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 24. 84 арк. 11. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 165. Оп. 1. Спр. 23. 82 арк. 12. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 3. 522 арк. 13. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 6. 418 арк. 14. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 10. 580 арк. 15. Высочайше утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т.45. Отд. первое. № 48498. С. 821–839. 16. Высочайше утвержденные Городовое положение. 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т.12. СПб., 1895. Отд. первое. № 8708. С. 430–457. 17. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. шестое. Исправленное и значительно дополненное / Составитель Мыш М. И. СПб.: Тип. А. Бенке, 1908. 1106 с. 18. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. СПб., 1887. Т.6. Отд. первое. № 2794а. С. 88–89. 19. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с. 20. Памятная книжка Волынской губернии за 1886 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1885. 78 с. 21. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. 183 с. 22. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. 620 с. 23. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1911. 591 с. 24. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. 548 с. 25. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль, 2016. 392 с. 26. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. М.: Наука, 1996. 480 с. 27. Денисюк В. Т. Луцьку – 920 років: [історико-краєзнавчі нариси]. Луцьк: Надстир'я, 2005. 256 с. 28. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1961–1900. М.: Мысль, 1974. 252 с. 29. Мельничук Г. І. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). Рівне: б. в., 1993. С. 48–50. 30. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, ПП ДМ, 2010. 286 с. 31. Прищепя О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Університету Острозька Академія: Іст. науки. Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. Вип. 1. С. 95–101. 32. Седляр А. В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни // Часопис української історії. К., 2007. Вип. 7. С. 80–86. 33. Сміян П. К. Ковель. Львів: Каменяр, 1968. 44 с. 34. Содовский Г. Городской оценочный сбор в России. СПб: Экономия, 1910. Т. 1. 106 с. 35. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 16 с. 36. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 18 с.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyuyevi (TsDIAK Ukrayiny). F. 442. Op. 627. Spr. 65. 38 ark. 2. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 657. Spr. 66. 136 ark. 3. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 662. Spr. 310. 240 ark. 4. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 666. Spr. 140. 719 ark. 5. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 3. Op. 1. Spr. 160.

140 ark. 6. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 3. Op. 1. Spr. 869. 534 ark. 7. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 499. Op. 1. Spr. 3. 168 ark. 8. Derzharkhiv Zhytomyrs'koyi obl. F. 62. Op. 1. Spr. 1120. 64 ark. 9. Derzharkhiv Zhytomyrs'koyi obl. F. 62. Op. 2. Spr. 134. 153 ark. 10. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 165. Op. 1. Spr. 24. 84 ark. 11. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 165. Op. 1. Spr. 23. 82 ark. 12. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 3. 522 ark. 13. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 6. 418 ark. 14. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 10. 580 ark. 15. Vysochajshe utverzhdennye Gorodovoe polozhenie. 16 iyunja 1870 g. [Highest approved city status. June 16, 1870], Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 2-e. SPb., 1874. T.45. Otd. pervoe. № 48498. S. 821–839. 16. Vysochajshe utverzhdennye Gorodovoe polozhenie. 11 iyunja 1892 g. [Highest approved City Status. June 11, 1892]. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 3-e. T.12. SPb., 1895. Otd. pervoe. № 8708. S. 430–457. 17. Gorodovoe polozhenie 11 iyunja 1892 g. s odnosjashhimisja k nemu uzakonenijami, sudebnymi i pravitel'stvennymi razjasnenijami. Izd. shestoe. Ispravlenoe i znachitel'no dopolnennoe [Township on June 11, 1892, with related legal, judicial and government explanations. Ed. The sixth. Corrected and significantly enlarged] / Sostavitel' Mysh M. I. SPb.: Tip. A. Benke, 1908. 1106 s. 18. Po voprosu porjadka vyborov v gласnye gorodskih dum lic nehristianskogo veroispovedanija. 5 marta 1885 g. [On the issue of the procedure for elections in vowel city дума of persons of non-Christian faith. March 5, 1885]. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 3-e. SPb., 1887. T.6. Otd. pervoe. № 2794a. S. 88–89. 19. Eroshkin N. P. Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. M.: Vysshaja shkola, 1983. 352 s. 20. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii za 1886 god [Memorable book of the Volyn province for 1886]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1885. 78 s. 21. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1907 god [Memorable book of the Volyn province for 1907]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1906. 183 s. 22. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1911 god [Memorable book of the Volyn province for 1911]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1910. 620 s. 23. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1912 god [Memorable book of the Volyn province for 1912]. Zhitomir: Volynskaja gubernskaja tipografija, 1911. 591 s. 24. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1914 god [Memorable book of the Volyn province for 1914]. Zhitomir: Volynskaja gubernskaja tipografija, 1913. 548 s. 25. Barmak M. V. Formuvannya rosiys'koyi impers'koyi systemy derzhavnoyi sluzhby na ukrajins'kykh zemlyakh (XVIII–XIX st.) [Formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries)]. Ternopil', 2016. 392 s. 26. Velihov L. A. Osnovy gorodskogo hozjajstva. Obshee uchenie o gorode, ego upravlenii, finansah i metodah hozjajstva [Fundamentals of municipal economy. General doctrine of the city, its management, finances and methods of economy]. M.: Nauka, 1996. 480 s. 27. Denysyuk V. T. Luts'ku – 920 rokiv: [istoryko-krajeznavchi narysy] [Luts'k – 920 years: [historical and ethnographic essays]]. Luts'k: Nadstyrya, 2005. 256 s. 28. Laverychev V. Ja. Krupnaja burzhuzija v poreformennoj Rossii 1961–1900 [The Big Bourgeoisie in the Post-Reformed Russia 1961–1900]. M: Mysl', 1974. 252 s. 29. Mel'nychuk H. I. Dubnivs'ke mis'ke sproshchene hromads'ke upravlinnya ta yoho diyal'nist' [Dubnivsk city simplified public administration and their activity]. Aktual'ni problemy rozvytku mist ta mis'koho samovryaduvannya (istoriya i suchasnist'): tezy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (7–9 kvitnya 1993 r., Rivne). Rivne: b. v., 1993. S. 48–50. 30. Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st. [Volyn cities in the second half of 19th – early 20th centuries]. Rivne, PP DM, 2010. 286 s. 31. Pryshchepa O. P. Porivnyal'ni kharakterystyky formuvannya byudzhetyv derzhavnykh i pryvatnovlasnyts'kykh mist Volyns'koyi huberniyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Comparative characteristics of the formation of budgets of state and private-owned cities of Volyn province (second half of the 19th – early 20th centuries)]. Naukovi zapysky Universytetu Ostroz'ka Akademiya: Ist. nauky. Ostroh: Un-t «Ostroz'ka Akademiya», 2000. Vyp. 1. S. 95–101. 32. Sedlyar A. V. Hospodars'ka diyal'nist' orhaniv samovryaduvannya mist Volyni ta Podillya naperedodni Pershoyi svitovoyi viyny [The economic activity of self-government bodies of cities of Volyn and Podillya on the eve of the First World War]. Chasopys ukrajins'koyi istoriyi. K., 2007. Vyp. 7. S. 80–86. 33. Smiyana P. K. Kovel' [Kovel]. L'viv: Kamenyar, 1968. 44 s. 34. Sodovskij G. Gorodskoj ocenochnyj sbor v Rossii [City assessment fee in Russia]. SPB: Jekonomija, 1910. T. 1. 106 s. 35. Ivashchenko I. Ya. Diyal'nist' Kyyivs'koyi mis'koyi dumy (1917–1919 rr.) [Activity of the Kyiv City Duma (1917–1919)]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». K., 2012. 16 s. 36. Sedlyar A. V. Sotsial'no-ekonomichna diyal'nist' orhaniv mis'koho samovryaduvannya na Volyni ta Podilli (1892–1918 rr.) [Socio-economic activity of the bodies of city self-government in Volhynia and Podillia (1892–1918)]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». Kyiv, 2009. 18 s.

Николай Бармак, Надежда Шкильнюк

ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДОВ МУНИЦИПАЛЬНЫХ БЮДЖЕТОВ ГОРОДОВ ВОЛЫНИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Охарактеризовано систему доходов органов городского общественного управления городов Волынской губернии во второй половине XIX – начале XX вв., которая базировалась на налогах от недвижимости, доходах от аренды городской земли и различных сборах. Отмечено, что постоянная нехватка средств в городской казне была важным следствием несовершенства муниципального законодательства и побудила думы постоянно увеличивать размеры платежей и вводить новые сборы.

Ключевые слова: Волынская губерния, урбанизационный процесс, оценочный сбор, налоги, городское хозяйство.

Mykola Barmak, Nadiya Shkilnyuk

**SOURCES OF INCOME OF MUNICIPAL BUDGETS OF VOLYN SECOND
HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY**

The system of income of urban public Town Volyn province in the second half of XIX – early XX century, which was based on taxes on property, income from the lease of city land and various meetings. It is noted that the constant lack of funds in the city treasury was important consequence of the imperfection of municipal law and urged Duma constantly increase the size of payments and drive new charges.

Key words: Volyn province, urbanization processes, evaluation fee, taxes, urban economy.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**БУДІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджена проблема розвитку будівельної промисловості України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано взаємозв'язок будівельної галузі з іншими галузями обробної промисловості. Наводяться дані кількості випущеної продукції заводами, збут на внутрішніх і зовнішніх ринках, особливості забезпечення промисловості робітничими кадрами, умови праці та інші аспекти досліджуваної теми.

Ключові слова: будівельна промисловість, завод, Україна, Російська імперія, губернія.

Важливе значення для розвитку промисловості України у зазначений період належить будівельній промисловості.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування будівельної промисловості в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як І. Гуржій [1], І. Мухіна [2], О. Нестеренко [3] та інші. У своїх працях вони досліджували окремі аспекти розвитку будівельної промисловості, такі, як її становище, джерела формування робітників, описували загальну характеристику в окремих губерніях. Виходячи із цього, у цій статті передбачається детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії, порівняти особливості розвитку галузі із Російською імперією та зробити узагальнення і висновки.

Будівельній промисловості належить важливе значення в репродукції суспільного капіталу. Зростання будівельних робіт неминуче веде до збільшення попиту на засоби виробництва і робочу силу [3, с. 36]. Виробництво будівельних матеріалів в Україні довгий час було представлене, здебільшого, дрібними та середніми заводами. До промисловості будівельних матеріалів належали цементна, черепично-цегельна, лісопильна та інші галузі виробництва [4, с. 185].

Цементна промисловість до ХІХ ст. практично не існувала. Примітивне виготовлення цементу у Росії відоме ще у ХVІІІ ст., але лише у першій чверті ХІХ ст. знайдено способи виготовлення гідралічного цементу зі штучно виготовленої суміші вапна і глини з подальшим випалюванням і роздрібненням виготовленої продукції на порошок. Перший цементний завод в Росії засновано тільки у 1856 р., а потім – у 1856–1866 рр. У 70-х рр. ХІХ ст. виникло ще три, один із них на Поділлі. Однак цементне виробництво у Росії розвивалося повільно. Причиною цього було те, що приблизно у 70-х рр. ХІХ ст. англійські, а пізніше й німецькі промисловці цілком заповнювали цементний ринок Росії. До того ж російський цемент, через недостатню техніку виробництва, був низької якості. Лише згодом, коли якість російського цементу докорінно поліпшилася, довізне мито у 1881 р. підвищилося до 7 коп. з пуда проти 3 коп. до 1880 р., а відомство шляхів сполучення почало сприяти цементним заводам. Внаслідок цього виробництво російських цементних заводів зміцнилося і набрало швидкого розвитку. Якщо у 1890 р. вироблено 10,5 млн пудів цементу, то вже у 1892 р. – 13,3 млн пудів. Промислове піднесення наприкінці ХІХ ст. вплинуло і на виробництво цементу. Один за одним виникають нові заводи, в тому числі й в Україні, особливо на Донеччині [4, с. 185].

У 1897 р. в Одеському повіті Херсонської губернії відзначався виробництвом цементний завод товариства із виробництва цементу, який у цей період виготовив продукції на суму 450 тис. крб. і

товариства із виробництва цементу М. Шварцкопфа, обіг продукції якого становив 170415 крб. [8, с. 19–20].

Цементні заводи в Україні до 1912 р. не відігравали значної ролі у забезпеченні країни цементом, хоч їх кількість досягла 12. Це були, переважно, дрібні підприємства із відсталою технікою. Лише Амвросіївський, Краматорський, Дніпровський, Здолбунівський цементні заводи відзначалися значним виробництвом [4, с. 185–186].

Найбільш поширене було в Україні черепично-цегельне виробництво, яке розміщувалося на території усєї країни, але найбільше розвинутим було на Київщині, Катеринославщині і Харківщині [4, с. 186].

Зростання кількості цегельних заводів також нерозривно пов'язане із розвитком міст, промисловості й торгівлі. Зокрема, у 1860 р. в Україні було понад 100 цегельень, а вартість їх продукції досягала 1151 млн крб. Вартістю продукції виділялися цегельні Херсонської, Катеринославської, Київської і Харківської губерній. На цегельних підприємствах, за винятком одиниць, роботи виконувалися вручну. Серед цегельень, які мали ринковий характер, виділявся завод Ейсмана у Києві, побудований у 1833 р. Завод щорічно виробляв 2 млн штук цегли. Поряд із цегельнями в Україні працювали черепичні підприємства. Їх продукція, як і продукція цегельень, збувалася виключно на місці [1, с. 36].

У 1870 р. у Вовчанському повіті Харківської губернії розпочав роботу цегельний завод Р. Хайфа, на якому 6 робітників щорічно виробляли продукції на суму 1600 крб. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. губернії працював цегельний завод Е. Едельмана, на якому працював 31 робітник, які виробляли продукції на 10 тис. крб. Найбільшими у губернії були цегельні заводи Л. Кеніга, товариства «Ротермуд і Вейсе», Скалона. Так, Л. Кенігволодів у Тростянці Охтирського повіту губернії цегельним заводом, на якому працювало 42 робітники, а випуск продукції на 1892 р. становив 1,2 млн штук на суму 9600 крб. У цей же час товариство «Ротермуд і Вейсе» в селі Рубіжне Вовчанського повіту губернії володіло цегельним заводом, на якому працювало 8 робітників. Об'єм продукції становив 200 тис. штук на суму 1200 крб. На цегельному заводі Скалона у слободі Білий Колодязь цього ж повіту працювало 40 робітників. Щорічний випуск продукції заводу становив 580700 штук на 5807 крб. Загалом, наприкінці XIX ст. на цегельних заводах губернії, заснованих представниками національних меншин, працювало 127 робітників, які виробляли 1980700 штук цегли щорічно [2, с. 74–75].

Цегельних заводів у 1900 р. в Росії (без Сибіру, Середньої Азії і частково Кавказу) налічувалося 949 із загальним числом робітників 47193. Сума виробництва становила 20733 тис. крб. В Україні в тому ж році було 198 цегельних заводів з числом робітників 10409 осіб і сумою виробництва в 4367 тис. крб. Найбільше цегельень було в Київській (45), Харківській (36) і Катеринославській (44) губерніях [3, с. 37].

Для уявлення про розміри найбільших цегельних заводів наведемо деякі приклади. На станції Костянтинівка діяв завод під назвою «Торецьке товариство вогнетривких виробів». Середній обсяг виробництва цього закладу наприкінці 90-х рр. XIX ст. становив у вартісному виразі 75100 крб., кількість робітників – 125. У Бахмуті був черепично-цегельний завод Унгера, який виробляв у середньому продукції за рік 22500 крб., кількість робітників – 83. У Києві розміщувався цегельний завод Булишкіна з річним виробництвом продукції на 56 тис. крб. і кількістю робітників до 100. У Києві діяли також цегельні заводи Міхельсона і Сніжка. На першому зайнято 286 робітників з річним виробництвом продукції на 126 тис. крб., а на другому відповідно – 123 і 41500 крб. [4, с. 186].

На Київщині у Корчуватому діяв цегельний завод, який належав Видубецькому монастирю. Монастир здавав його в оренду. У 1896 р. на заводі працювало до 80 робітників, серед них один майстер, дев'ять підлітків. Завод виробив за сезон (з 15 травня – по 1 жовтня) 1,6 млн штук цегли на 16800 крб. Цегла збувалася у Києві. Сквирський заклад мав лише 7 робітників у цьому році, яким за сезон заплатив 250 крб. Цегли виготовлено на 810 крб. Норма прибутку на цьому заводі становила 21 %, а норма експлуатації – 56 %. Отже, дрібний заклад при такій нормі експлуатації міг мати за сезон 140–200 крб. прибутку [4, с. 188].

У Харкові діяв завод із виробництва цегли і деяких інших будівельних матеріалів, де працювало до 450 робітників, вироблялося продукції на рік 360–422 тис. крб. [4, с. 188].

У 1892 р. в Одеському повіті Херсонської губернії було 2 черепичних заводи із виробництвом продукції на 5 тис. крб. і 36 робітниками та 2 цегельних з виробництвом 21790 крб. і 83 робітниками [5, с. 101]; у 1893 р. відповідно 2 черепичних заводи з виробництвом на суму 4 тис. крб. і 29 робітниками та 1 цегельний з виробництвом 4790 крб. і 18 робітниками [6, с. 80] і в 1898 р. також 2 цегельних заводи із виробництвом продукції на 46500 крб. і 112 робітниками та 3 черепичних із сумою виробництва 12780 крб. і 83 робітниками [7, с. 40].

У 1912 р. в Україні нараховувалося 252 цегельних заводи. Найбільше їх було цього року в Катеринославщині (54), Київщині (49), Харківщині (48) і Херсонщині (39). Найменше – на Чернігівщині (6), Поділлі (8) і Волині (11) [3, с. 188].

Виробництво цегли у 1912 р. становило (в тис. штук): на Волині – 18377, Катеринославщині – 83194, Київщині – 128048, Поділлі – 17348, Полтавщині – 26991, у Таврійській губернії – 14577, Харківщині – 4601. За розмірами виробництва цегли Київщину випередили лише Московська і Петербурзька губернії [4, с. 188].

Особливе місце у галузі виробництва будівельних матеріалів посідала промисловість із обробки дерева. Однією з форм обробки дерева, як сировини для будівельних робіт, було лісопилення (тертаки). В Україні у 1884 р. лісопильна промисловість налічувала 83 заклади із загальною кількістю 2411 робітників і виробництвом продукції на 2 млн 139 тис. крб. Найбільше підприємств (20) було на Київщині і найменше (2) на Харківщині. Наприкінці 90-х рр. XIX ст. лісопильна промисловість значно зросла; на Харківщині вона зникла, але дуже розширилася на Чернігівщині, Херсонщині, Катеринославщині і Волині [4, с. 193].

Найбільше тертаків наприкінці 90-х рр. XIX ст. було на Волині (32), Київщині (25) і Катеринославщині (18). Найбільше вироблено лісопильними заводами у Херсонській губернії – на 2060200 крб., у Катеринославській – на 1640000 крб. і у Волинській – на 1150000 крб. За кількістю робітників, у середньому на одне підприємство, найбільшими були заклади Херсонщини (55 чоловік), Катеринославщини (44), найдрібнішими – заклади на Волині (28), Київщині (24), Полтавщині (26 чоловік) [4, с. 194].

На базі розвитку лісопильної промисловості в Україні діяли, у дуже незначній кількості, заклади із виготовлення паркету, меблів та бондарських виробів. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст., згідно із офіційними даними, в Україні працювало 7 заводів із виготовлення паркету. Вони розміщувалися у трьох губерніях: Волинській (2), Київській (1) і Херсонській (4). У середньому на один заклад на Волині припадало до 94 робітники, Київщині – 24 і Херсонщині – 23. В той же час, вироблялося продукції на один заклад на Волині на 57280 крб., Київщині – до 50 тис. крб. і Херсонщині – до 37575 крб. Очевидно, найбільші заклади були у Волинській губернії [4, с. 194].

Підприємств із виготовлення бондарських виробів налічувалося лише 8: два у Катеринославщині із загальною кількістю робітників 37 і виробництвом продукції на 32400 крб., один – Київщині з кількістю робітників 23 і виробництвом продукції на 36400 крб. і п'ять – Херсонщині, де працювало до 163 робітників і вироблялося продукції майже на 233400 крб. Бондарне виробництво цим не обмежувалося. Існували відповідні цехи при багатьох інших підприємствах, наприклад, при цементних заводах; бондарним виробництвом зайнято також дуже багато кустарних промислів [4, с. 194].

У 1908 р. кількість цегельних заводів в Росії зменшилася. Всього у країні в цьому році налічувалося 890 цегельень з числом робітників 43109 осіб. Сума виробництва скоротилася до 19777 тис. крб. Скоротилася кількість цегельень і в Україні: їх залишилося 183 з числом робітників 9798 чоловік і сумою виробництва в 4188,9 тис. крб. Зменшення викликано кризою 1908 р. і наступною депресією, яка тривала до 1910 р. [3, с. 37]. Зокрема, у 1908 р. набагато скоротили виробництво цегельні заводи. Так, лише на Київщині цегельні заводи зменшили випуск продукції на 75 %. У Києві припинили роботу арматурний і цегельний заводи. Наведені факти переконливо свідчать про труднощі, які пережила промисловість Росії і України у зазначений період, про затяжний характер економічного застою в країні. Це викликало, зокрема, падіння цін на основні промислові товари.

Незважаючи на значне скорочення кількості підприємств, сума виробництва майже не змінилася. Це свідчить про концентрацію виробництва, зростання інтенсивності і продуктивності праці на цегельнях [3, с. 37].

Таким чином, для економіки України пореформеного періоду характерним був порівняно швидкий розвиток промисловості, який супроводжувався корінним зрушенням в її структурі, енергоозброєності, техніці й технології. Скасування кріпосного права 1861 р. і наступне завершення промислового перевороту зумовили значні соціальні зміни в складі українського населення. Упродовж другої половини XIX ст. тут остаточно сформувалися два основні класи суспільства – промисловий пролетаріат і промислова буржуазія.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с. 2. Мухіна І. Г. Участь національних меншин у розвитку промислової інфраструктури в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. 2007. Вип. 28. С. 71–75. 3. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с. 4. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во

Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с. 5. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1892 год. Одесса, 1893. 106 с. 6. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1893 год. Одесса, 1894. 86 с. 7. Статистико-економічний обзор по Одесскому уезду за 1898 год. Одесса, 1899. 47 с. 8. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. Одесса, 1899. 264 с.

References

1. Hurzhiy I. O. Zarodzhennya robitnychoho klasu Ukrayiny [The birth of the working class of Ukraine]. K.: Derzhpolitvydav URSR, 1958. 180 s. 2. Mukhina I. H. Uchast' natsional'nykh menshyn u rozvytku promyslovoyi infrastruktury v Kharkivs'kiy huberniyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Participation of national minorities in the development of industrial infrastructure in the Kharkiv province at the end of the nineteenth and early twentieth centuries]. Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya» / Kharkivs'kyi natsional'nyy pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. 2007. Vyp. 28. S. 71–75. 3. Nesterenko O. O. Rozvytok kapitalistychnoyi promyslovosti i formuvannya proletariatu na Ukrayini v kintsi XIX i na pochatku XX st. [Development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine in the late XIX and early XX centuries]. K.: Derzhpolitvydav URSR, 1952. 180 s. 4. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini [Development of industry in Ukraine]: v 2 ch. K.: V-vo Akademiyi nauk Ukrayins'koyi RSR, 1962. Ch. 2: Ekonomichna pidhotovka Velykoyi Zhovtnevoyi sotsialistychnoyi revolyutsiyi. Fabrychno-zavod's'ke vyrobnytstvo. 1962. 580 s. 5. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезdu za 1892 god [Statistical and economic review of the Odessa region for 1892]. Odessa, 1893. 106 s. 6. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезdu za 1893 god [Statistical and economic review of the Odessa region for 1893]. Odessa, 1894. 86 s. 7. Statistiko-ekonomicheskii obzor po Odesskomu uезdu za 1898 god [Statistical and economic review of the Odessa region for 1898]. Odessa, 1899. 47 s. 8. Fabrychno-zavodskaya i remeslennaya promyshlennost' Odesskogo gradonachal'stva Khersonskoi gubernii i Nikolaevskogo voennogo gubernatorstva v 1898 godu s prilozheniem spiska fabrik, zavodov i sel'skokhozyaistvennykh mel'nits [Factory and handicraft industry of the Odessa mayor of Kherson province and the Nikolaev military governorship in 1898 with the appendix of the list of factories, factories and agricultural mills]. Odessa, 1899. 264 s.

Николай Москалюк

СТРОИТЕЛЬНАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье исследована проблема развития строительной промышленности Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Показано взаимосвязь строительной отрасли с другими отраслями обрабатывающей промышленности. Приводятся данные количества выпущенной продукции заводами, сбыт на внутренних и внешних рынках, особенности обеспечения промышленности рабочими кадрами, условия труда и другие аспекты изучаемой темы.

Ключевые слова: строительная промышленность, завод, Украина, Российская империя, губерния.

Mykola Moskalyuk

CONSTRUCTION INDUSTRY OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

In the article the problem of the construction industry in the second half of XIX – early XX century. The correlation of the construction industry with other manufacturing industries. The data quantity of products factories, sales in domestic and foreign markets, especially the software industry workers, working conditions and other aspects of the subject.

Key words: construction industry, factory, Ukraine, Russian Empire, province.

УДК 94 (477.4): 262.2

Віталій Левицький

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розкривається питання економічної політики Російської імперії щодо легкої промисловості в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Відображено дію урядових заходів, які вплинули на розвиток легкої промисловості в українських губерніях. Вказано, що політика митних тарифів і патронату у пореформену добу сприяла швидкому розвитку легкої промисловості. Висвітлено суть протекціоністської політики, що здійснювалася урядом в інтересах російських фабрикантів і в підсумку призводила до прискорення концентрації виробництва та виникнення монопольних змов.

Ключові слова: легка промисловість, митний тариф, протекціонізм, модернізація, податкова політика.

Питання економічної політики трактується як сукупність різних заходів державної влади, що істотно безпосередньо чи опосередковано впливають на промисловий розвиток, а також загалом як урядова політика щодо промисловості. Тому слід враховувати при такому підході не лише заходи уряду, що мають стосунок власне до промисловості (промислове законодавство), але й до інших галузей економіки, що впливали на хід промислового розвитку (грошовий обіг, транспортне будівництво). Таке розуміння тематики дослідження дозволяє більш широко вивчати промислову політику й тісніше прив'язати її до інших загальноекономічних проблем.

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історії державних установ та проведення економічної політики, пов'язаний з особливими шляхами формування й поширення централізованого імперського управління на території Російської імперії. Раціоналізація управлінських структур сприяла неухильному й поступовому одержавленню найважливіших напрямів соціально-економічного життя. В економіці Російської імперії, до складу якої входили українські губернії, відбулися кардинальні зміни. Істотна роль у цьому перетворенні належала вітчизняній легкій промисловості.

Мета дослідження – розкрити питання економічної політики Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі легкої промисловості українських губерній.

У економічній історії Росії немає, мабуть, іншого питання, яке б викликало стільки суперечок, як питання про оцінку пореформеної економічної політики самодержавства. Питання законодавчого регулювання трудових відносин, монополізму в текстильній промисловості порушувалися у роботі В. Лавричева [7]. О. Нестеренко, досліджуючи розвиток фабрично-заводської промисловості в Україні, простежує формування промислового законодавства [10]. В. Бовикін вивчав економічну політику царського уряду та індустріальний розвиток Росії. К. Пажитнов приділяв увагу розвитку галузей легкої промисловості та вплив на них урядової політики [11]. Б. Винар вказував на колоніальний характер української легкої промисловості в Росії [4].

Найважливіші економічні заходи, що зробили тривалий вплив на розвиток країни, ставали об'єктом ретроспективного історичного вивчення. Якщо при оцінці економічної політики самодержавства сучасниками до уваги приймався результат її безпосереднього впливу на функціонування економічного розвитку країни і виробничі відносини в суспільстві, то при історичному аналізі все більшого значення набувало врахування віддалених і опосередкованих наслідків цієї політики [2, с. 9].

Економічна політика держави є сукупністю заходів і дій уряду щодо вибору та здійснення довготермінових економічних рішень. Інструментарій економічної політики включає в себе кошти, які використовуються для довгострокового планування, що переслідує цілі забезпечення національних інтересів, стабільності розвитку і економічного зростання, кон'юнктурного регулювання (монетарні й фіскальні інструменти), соціального і регіонального розвитку (пільги, дотації, субсидії), а також інші регулятиви і нормативи для скорочення розриву між фактичним і потенційним випуском, зниження безробіття, подолання криз і рецесії. Інструментарій економічної політики держави багато в чому пов'язаний із успадкованим минулим, з раніше прийнятими рішеннями й зобов'язаннями. Саме тому історичне обґрунтування легітимності економічної політики, справедливості її інструментарію, використання його в інтересах усіх членів суспільства є вирішальним засобом стабільності держави і підтримки курсу політичної влади [9, с. 218].

Економічна політика Російської імперії скеровувалася на формування ефективної системи капіталістичного господарства й поєднувала у собі як загальні риси, властиві передовому західноєвропейському капіталізму, так і особливі, властиві тільки їй. В умовах тривалого процесу капіталістичного «перетворення» Росії (в офіційній тогочасній пресі цей термін використовувався замість слова «реформування», уживаного ліберальної пресою) не були реалізовані багато заявлених реформаторами заходів; такі обіцяні прогресивні переми в інструментарії податкової політики, як скорочення непрямих податків, перехід до прямого і прибуткового оподаткування населення і промислових підприємств [6, с. 106].

Промислова модернізація Росії здійснювалася царським урядом заради досягнення мети – підтримання державного статусу країни за умови збереження політичного режиму (самодержавства) і його класової опори – дворянства. Вирішуючи завдання промислового розвитку країни, царський уряд прагнув не тільки прискорити його, а й скерувати (у бажаному напрямку) в умовах збереження в економічній і політичній сферах життя країни пережитків кріпосництва, що затримували органічний розвиток економіки на капіталістичній основі. У своїх крайніх проявах ця політика, зазвичай, кваліфікувалася як штучне насадження великої промисловості. Але пряме насадження промисловості було швидше екстраординарним напрямком торгово-промислової політики царського уряду. Що ж стосується підтримки промислового розвитку, то вона була необхідна в Росії як засіб хоча б частково нейтралізувати негативний вплив на цей розвиток безлічі несприятливих чинників і передусім кріпосницьких пережитків в економічній і політичній сферах життя [15, с. 21–25].

Розвиток капіталізму в Російській імперії розпочався пізніше, ніж в більшості країн Заходу. Це зумовлювало необхідність захисту вітчизняних виробників від конкуренції з боку більш дешевих та кращої якості іноземних товарів. Разом з тим, Росія відчувала гостру потребу в імпорті окремих видів машин, обладнання, технологій, сировини й матеріалів. Також більшість поміщиків, які залишилися досить сильним класом і після реформи 1861 р., не були зацікавлені у проведенні буржуазних реформ. Але в той же час саме вони мали стати основою формування буржуазії в текстильній та інших галузях легкої промисловості [5, с. 54–55].

Аналізуючи основні чинники, що визначали розвиток деяких галузей легкої промисловості, необхідно зазначити, що проведення економічної політики здійснювалася переважно в інтересах фабрикантів і заводчиків. Наприклад, текстильна промисловість надійно захищалася від конкуренції з іноземними товарами. Вона розвивалася під прикриттям загороджувальних митних тарифів на сировину й готові вироби. Проте, в кінці XIX ст. ці тарифи стали стримуючим чинником. Вони були своєрідною премією за технічну відсталість, породжували інертність вітчизняних фабрикантів щодо технічного вдосконалення підприємств та здешевлення вироблених товарів. Завдяки загороджувальним тарифам притік більш дешевих закордонних товарів ускладнювався, загроза іноземної конкуренції виключалася. Текстильні фабриканти Росії опинялися цілковитими господарями на внутрішньому ринку, маючи можливість диктувати свої ціни. Конкурентна боротьба могла розгортатися лише між вітчизняними підприємствами. Протекціоністська політика, що здійснювалася в інтересах російських фабрикантів, у підсумку призводила до прискорення концентрації виробництва та виникнення монопольних змов [7, с. 27].

Тариф 1822 р. вплинув на скорочення української зовнішньої торгівлі. Підвищуючи мита на імпортні товари легкої промисловості, царський уряд мав на меті запровадження названого тарифу для забезпечення російській продукції монопольного становища на українському ринку. До нього спрямовувалися погляди промисловців. Збут на українських ярмарках російських мануфактурних виробів «вимивав» 22 млн крб., становлячи 1/3 загальної вартості продукції всіх російських мануфактур і перевищував втричі збут на Нижньоновгородському ярмарку [1, с. 262].

Українська промисловість, що до цього часу мала ще певний вільний вибір в імпорті потрібного їй текстилю, стає виключним і вигідним ринком збуту для російського текстильного виробництва. Одночасно тариф 1822 р. безпосередньо спричинився до інтенсифікації виробництва у Росії. Московська, Володимирська і Костромська губернії утворили цілу мануфактурну округу, сотні фабрик щоденно вивозили масу продукції. Україна перетворилася на готовий ринок збуту. Вироблені з української сировини товари текстильної промисловості прибували назад в Україну, де також збували їх російські купці значно дорожче, ніж у самій Росії, через своє монопольне становище [4, с. 8].

Митний тариф 1868 р. відрізнявся ліберальним характером: для багатьох товарів: дозволене безмитне ввезення, інші товари обкладалися порівняно невисокими ставками. Цей пільговий тариф сприятливо відобразився на російській зовнішній торгівлі. Зростали не лише обсяги імпорту, а й експорт. З 80-х рр. XIX ст. відбувається ряд підвищень тарифних ставок, причому вводяться мита на цілий ряд товарів, які раніше ввозилися безмитно. Усі ці підвищення були об'єднані в загальному тарифі 1891 р., що мав яскраво виражений захисний характер. Порівнюючи тарифи

1868 та 1891 рр., можна відзначити, що введення мита на бавовну призвело до підвищення митних ставок на бавовняне та лляне прядиво [5, с. 57–58].

У Російській імперії митне оподаткування було значно вищим, ніж в інших країнах. Так, в Росії у 1907 р. відсоток мита від вартості ввезених товарів дорівнював 31,4, в США – 21,5, в Австро-Угорщині – 10, у Франції – 6,8, в Англії – 5 і в Німеччині – 7,9 [12, с. 824]. Зростання мита на предмети споживання і сировину призводило до подорожчання товарів на внутрішньому ринку Росії, до додаткового оподаткування населення, погіршення його матеріального становища. За підрахунками деяких дослідників, загальна сума, яку переплачувало населення Росії внаслідок митної політики царизму, досягала 631 млн крб. щороку. Російські виробники, захищені високим митом, мало переймалися технічним прогресом, вдосконаленням виробництва та зниженням вартості виготовленої продукції. Більшість їх зусиль скеровувалися на усунення зовнішньої конкуренції, підняття цін на свої товари та на цій основі одержання великих прибутків [10, с. 28].

Варто відзначити й негативний вплив ряду анахронізмів загального фабрично-заводського законодавства і, передусім, відсутність чіткої послідовності ринкових і достатньо повних законодавчих норм про фабрично-заводське право. Так, до 80-х рр. XIX ст. фабрично-заводське життя регламентувалося застарілими законами, що діяли ще за кріпосного права. Видані у 80–90-х рр. закони при вирішенні ряду важливих питань зберігали застарілий підхід і не поширювалися на багато сторін промисловості. Підтримка російським урядом відсталих, нерентабельних форм виробництва, особливо дворянських, не могла негативно не вплинути не лише на розвиток конкретних галузей промисловості, але й на капіталістичні відносини в країні. Царизм своєю законодавчою політикою намагався задовольнити економічні інтереси підприємців-поміщиків, наполегливо забезпечував їм привілейоване становище і в умовах розвитку нових суспільних відносин. Про це свідчили і умови звільнення селян з кріпацтва, і діяльність державних фінансово-кредитних установ, і особливі привілеї для промисловців [13, с. 16–17].

Структурна і територіальна диспропорційність простежувалася в економіці Російської імперії. За підтримки держави пріоритет надавався розвитку важкої індустрії, що розвивалася темпами, вдвічі вищими порівняно із галузями легкої промисловості. Такий підхід призвів до серйозних деформацій структури економіки України – до гіпертрофованого нарощування виробництва засобів виробництва за рахунок звуження виробництва предметів споживання. Фактично однобокий, колоніальний характер мав товарообмін. Готові товари, що довозилися із Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі із Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що вигідніше було вивозити продукцію поза межі України, ніж доставляти її на власній території. Централізовані капітали Росії спрямовувалися в основному тільки у регіони, які становили економічний інтерес для її промисловості, що призвело до нерівномірності розвитку українських регіонів [8, с. 238].

Дослідження історичної практики реалізації політики протекціонізму дозволяє простежити процес інтеграції державної економіки у зовнішні ринки, перегляд засад та стратегічних пріоритетів зовнішньоекономічної політики уряду, що визначали формат окремих заходів політики протекціонізму, скерованих на посилення торговельних, фінансових та політичних позицій країни в світовому економічному просторі та максимізації вигод від міжнародного співробітництва. У цей період застосування заходів урядового протекціонізму зумовило розвиток промислового, торговельного та транспортного потенціалу українських земель, сприяло посиленню економічних позицій українського регіону як в загальноімперських межах, так і за кордоном, та перетворенню України на основний центр європеїзації Російської імперії. Протекціоністська політика сприяла посиленню ролі української території у розвитку вовняної галузі. У середині XIX ст. Чернігівська, Київська, Подільська та Волинська губернії України були одними із основних виробників тонкого сукна, що, головним чином, йшло на експорт в Азію та Китай. Херсонська та Харківська губернії були лідерами за обсягом отриманого доходу з підприємств, спеціалізованих на митті та сортуванні овечої вовни. Успіх вітчизняної вовняної галузі пояснюється сприятливими заходами покровительської політики уряду. В рамках заходів урядового протекціонізму надавалося право на заснування суконних фабрик на пільгових умовах, що сприяло комерціалізації цієї галузі [3].

Одним із найбільших споживачів продукції легкої промисловості в Російській імперії, особливо сукна, була армія. Військове міністерство заготовляло, наприклад, упродовж 1880–1890-ті рр. щорічно близько 2–2 ½ млн аршин. У цей період запроваджено деякі заходи, що суттєво сприятливо вплинули на покращення фабрикації такого сукна та на запровадження на фабриках, що його виготовляли, удосконалених прийомів і способів виробництва. Від 1885 р. військовим міністерством встановлювалися певні вимоги щодо якості сукна. Для закупівель були необхідні шинельне та башличне сукно трипроче, з рівного прядива та вовни встановленої якості, без допуску домішок вовни іншого походження, рівно та щільно звальняє й добре оброблене. До торгів на постачання сукна в армію, без грошових застав, допускалися лише фабрики, технічний огляд яких вказував, що

утримуються вони в порядку та мають справні робочі машини, технічний стан яких перевіряється безпосередньо на місці. Цим фабрикам надавалося право постачати сукно лише у тих розмірах, в яких вони могли виготовити продукцію. Вказані вимоги вплинули на покращення стану фабрик та їх технічне забезпечення. Ці покращення, звичайно, почали застосовуватися і при виробництві на тих самих фабриках сукна із простої вовни для приватної торгівлі [11, с. 158–159].

У період Першої світової війни, 7 липня 1915 р. створено комітет зі справ бавовняної промисловості Російської імперії. Він визначав максимальні ціни, за якими міг здійснюватися продаж бавовни, досліджував розміри її запасів, що були в імперії (за митними довідками, рахунками торговців), розподіляючи сировину між окремими фабриками. Але весь вплив комітету в галузі обліку, контролю і регулювання засновувався на тому, що він посилено користувався державним апаратом, ще міцним, хоча близьким до розвалу. Нелегко було текстильному підприємству вийти з-під контролю комітету, який через Міністерство торгівлі й промисловості за домовленістю з Міністерством шляхів сполучення встановив правило, що зобов'язувало наявну для перевезення залізницею очищену бавовну направляти лише на ім'я комітету, на яку б станцію призначення він не відправився. За згодою з особливою канцелярією у справах з кредитів, комітет розглядав клопотання бавовняних фабрикантів про надання їм іноземної валюти. Комітет у справах суконної промисловості, організований у середині 1915 р., визначав або нормував ціни, встановлював зразки до прийому товару для армії, залучав фабрики, які раніше не працювали на армію, до виконання замовлень, отримував валюту для закупки вовни за кордоном. Комітет у справах шкіряної промисловості, організований на початку листопада 1915 р., нормував ціни, займався закупівлею сировини та створенням власних складів, забезпеченням сировиною підприємств, обліком та контролем фабрик [14, с. 310–311].

Таким чином, в основі економічної політики російського царизму було прагнення захистити політичні й економічні інтереси дворянства, зберегти і за можливості розширити свої володіння і сфери впливу. Можна стверджувати, що митна протекціоністська політика царського уряду, яка в основному була потрібною на початковому етапі розвитку фабричної промисловості, вже наприкінці XIX ст. почала затримувати економічний розвиток держави, погіршувала становище населення і служила інтересам лише казни, фінансової олігархії та великих промисловців. Капіталістичну промисловість, як основу своєї військової могутності, він прагнув забезпечити найсприятливішими ринками збуту при одночасному захисті інтересів і при умові, що буржуазія залишалася в основному безправною в галузі політики. Економічна політика Російської імперії щодо Наддніпрянської України у пореформений період не зазнала змін за своєю сутністю, а лише змінилася за формою, відповідно до нової історичної ситуації. Упродовж зазначеного періоду знищувалася українська легка промисловість, перетворюючи Україну на вигідний ринок збуту російської імпортованої продукції. Занепад українського текстильного виробництва носив виразний характер підпорядкування українського господарства російським економічним інтересам та доводив колоніальну політику російського державного апарату в Україні.

Список використаних джерел

1. Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. СПб., 1858. 383 с.
2. Бовькин В. И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861–1900 гг. // Экономическая история: Ежегодник 2002. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. С. 9–32.
3. Боднарчук Т. Л. Вплив політики протекціонізму на формування економічного потенціалу українських земель (XIX – початок XX ст.) // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка»: URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>. 2013. № 11 (дата звернення 01.04.2017).
4. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер: ЗДА, 1955. 30 с.
5. Дерев'янкін Т. І., Сайкевич О. Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії // Історія народного господарства та економічної думки України: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1998. Вип. 31–32. С. 54–67.
6. Дубянский А. Н. Е. Ф. Канкрин – реформатор российской финансовой системы // Гуманитарные науки. 1999. № 1. С. 106–112.
7. Лаверычев В. Я. Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). М.: Изд-во МГУ, 1963. 286 с.
8. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія. Навчальний посібник. К.: Знання-Прес, 2004. 499 с.
9. Малюшин И. И. Эволюция инструментов экономической политики России во второй половине XIX – начале XX столетия // Проблемы современной экономики. 2016. № 1 (57). С. 218–223.
10. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с.
11. Пажитнов К. А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. М.: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с.
12. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск, 1911. 876 с.
13. Царизм и развитие капитализма в России: Сб. статей. М., 1984. 200 с.
14. Цыперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Изд. 4-е Ленинград, 1927. – 540 с.
15. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1981. 236 с.

References

1. Aksakov I. Issledovaniya o torgovle na ukrainskikh jarmarkah [Studies on trade at Ukrainian fairs]. SPb., 1858. 383 s.
2. Bovykin V. I. Jekonomicheskaja politika carskogo pravitel'stva i industrial'noe razvitie Rossii. 1861–1900 gg. [The economic policy of the tsarist government and industrial development of Russia. 1861–1900] // Ekonomicheskaja istorija: Ezhegodnik 2002. M.: «Rossijskaja politicheskaja enciklopedija» (ROSSPeN), 2003. S. 9–32.
3. Bodnarchuk T. L. Vplyv polityky protekcionizmu na formuvannya ekonomichnoho potentsialu ukrajins'kykh zemel' (XIX – pochatok XX st.) [Influence of protectionism policy on formation of economic potential of Ukrainian lands (XIX – early XX centuries)]. Elektronne naukowe fakhove vydannya «Efektyvna ekonomika»: URL: <http://www.economy.nayka.com.ua>. 2013. # 11 (data zvernennya 01.04.2017).
4. Vynar B. Rozvytok ukrajins'koyi lehkoj promyslovosti [Development of the Ukrainian light industry]. Denver: ZDA, 1955. 30 s.
5. Derevyankin T. I., Saykevych O. D. Z istoriyi derzhavnoho rehulyuvannya rynkovoyi ekonomiky Rosijs'koyi imperiyi [From the history of state regulation of the market economy of the Russian Empire]. Istoriya narodnoho gospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny: Respublikans'kyu mizhvid. zb. nauk. prats'. 1998. Vyp. 31–32. S. 54–67.
6. Dubjanskij A. N. E. F. Kankrin – reformator rossijskoj finansovoj sistemy [E. F. Kankrin – reformer of the Russian financial system]. Gumanitarnye nauki. 1999. № 1. S. 106–112.
7. Laverychev V. Ja. Monopolisticheskij kapitalizm v tekstil'noj promyshlennosti Rossii (1900–1917 gg.) [Monopolistic capitalism in the textile industry of Russia (1900–1917)]. M.: Izd-vo MGU, 1963. 286 s.
8. Leonenko P. M., Yukhymenko P. I. Ekonomichna istoriya [Economic History]. Navchal'nyy posibnyk. K.: Znannya-Pres, 2004. 499 s.
9. Maljushin I. I. Evolucija instrumentov ekonomicheskoy politiki Rossii vo vtoroj polovine XIX – nachale XX stoletija [Evolution of the instruments of Russia's economic policy in the second half of the 19 – beginning of the 20th century]. Problemy sovremennoj ekonomiki. 2016. № 1 (57). S. 218–223.
10. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrayini [Development of industry in Ukraine]: v 2 ch. Ch. 2: Fabrychno-zavod'ske vyrobnytstvo. K.: Vyd-vo AN URSSR, 1962. 580 s.
11. Pazhitnov K. A. Oчерки istorii tekstil'noj promyshlennosti dorevoljucionnoj Rossii. Sherstjanaja promyshlennost' [Essays on the history of the textile industry of pre-revolutionary Russia. Woolen industry]. M.: Izd-vo AN SSSR, 1955. 364 s.
12. Sobolev M. N. Tamozhennaja politika Rossii vo vtoroj polovine XIX veka [Customs policy of Russia in the second half of the XIX century]. Tomsk, 1911. 876 s.
13. Carizm i razvitie kapitalizma v Rossii [Tsarism and the development of capitalism in Russia]: Sb. statej. M., 1984. 200 s.
14. Cyperovich G. Sindikaty i tresty v dorevoljucionnoj Rossii i v SSSR [Syndicates and trusts in prerevolutionary Russia and the USSR]. Izd. 4-e Leningrad, 1927. – 540 s.
15. Shepelev L. E. Carizm i burzhuaizija vo vtoroj polovine XIX veka: Problemy torgovo-promyshlennoj politiki [Tsarism and the bourgeoisie in the second half of the 19th century: Problems of commercial and industrial policy]. Leningrad: Nauka, 1981. 236 s.

Віталій Левицький

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЙ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье раскрывается вопрос экономической политики Российской империи в легкой промышленности во второй половине XIX – начале XX вв. Отражено действие правительственных мер, которые сделали длительное воздействие на развитие промышленности. Указано, что политика таможенных тарифов и патроната в пореформенную эпоху способствовала быстрому развитию легкой промышленности. Освещена суть протекционистской политики, которая осуществлялась правительством в интересах российских фабрикантов и в итоге приводила к ускорению концентрации производства и возникновения монопольных сговоров.

Ключевые слова: легкая промышленность, таможенный тариф, протекционизм, модернизация, налоговая политика.

Vitaliy Levytskyi

ECONOMIC POLICY OF RUSSIAN STATE CONCERNING TO THE LIGHT INDUSTRY IN THE UKRAINIAN PROVINCES IN THE XIX – EARLY XX CENTURY

The article gives information about the economic policy of the Russian Empire concerning to the light industry in the second half of the XIX – early XX century. It was shown the effect of government measures that had done a long influence on the development of the light industry in the Ukrainian provinces. It was pointed out that the policy of the customs tariffs and patronage in the post-reformed days contributed to the rapid development of the light industry. It was presented the point of the protectionist policy that was carrying by the government in the interests of Russian manufacturers and eventually led to the acceleration of the production concentration and the arising of the monopolistic conspiracies.

Key words: light industry, customs tariffs, protectionism, upgrade, tax policy.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

КРИТИКА СОЦІАЛІСТИЧНИХ ТА РАДИКАЛЬНИХ ІДЕЙ ХРИСТИЯНСЬКИМИ СУСПІЛЬНИКАМИ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проаналізовано ставлення християнських суспільників до лівих ідей, які у Галичині сповідували соціал-демократи та радикали. У програмах та діяльності українських політичних партій Галичини суспільно-християнського скерування прослідковується їх консервативний характер. Питання життя та діяльності Церкви перебувало у центрі уваги суспільно-християнської течії. У парламентській діяльності та на шпальтах часопису «Руслан» християнські суспільники намагалися протистояти лівим ідеологіям. Особливу увагу вони звертали на антирелігійну риторичну соціал-демократів та радикалів, критикували їх ідейні засади.

Ключові слова: Галичина, християнські суспільники, соціал-демократія, радикали, ліві ідеї.

На межі ХІХ–ХХ ст. відбувається структуризація українського політичного руху в Галичині. У цей час розгорнули свою діяльність партії та організації широкого політичного спектру – радикального, національно-демократичного, соціал-демократичного, русофільського, суспільно-християнського. Ці політичні течії, зазвичай, критикували одна одну.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати ставлення представників суспільно-християнської течії до соціалістичних та радикальних ідей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], Н. Кіся [2], А. Кліша [3–4], Р. Лехнюка [5–7], І. Монолатія [8] та інших дослідників.

Зазначені автори в основному узагальнено аналізують суспільно-християнську течію. Окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано ставлення християнських суспільників лівих ідей наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерельною базою для написання статті стали матеріали пресового органу християнських суспільників – часопису «Руслан», а також мемуари їх лідера Олександра Барвінського.

Суспільно-християнський рух у Галичині репрезентували партії правоцентристського скерування – Католицький русько-народний союз, «Руська громада», Християнсько-суспільний союз. Натомість протилежний політичний спектр українського політикуму представляли ліві партії – Українська соціал-демократична партія (далі – УСДП) та Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП). Ці рухи мали діаметрально протилежні ідеологічні засади та взаємно критикували один одного.

Усі партії суспільно-християнського зразка принципів християнської демократії, основи якої закладені в енцикліці «Graves de Communi Re» («Про небезпеки для суспільства»), виданій Папою Левом ХІІІ 18 січня 1901 р. У ній показано різницю між соціальними доктринами християнства та лівих рухів: «Межи соціалізмом а християнською демокрацією треба робити докладну та знатну різницю. Соціалізм займає ся виключно материяльним добром і его остаточною ціллю є осягнене цілковитої рівності і спільности власности. Натомість християнська демокрація шанує основи божих законів та, попри старанє о поліпшенє материяльної долї, дбає також про духовне добро народів» [9, с. 1].

Слід зазначити, що християнські суспільники чітко притримувалися рішень Церкви. Зокрема, вони поклали за основу діяльності архієрейське послання католицького єпископату Австро-Угорщини напередодні виборів до Віденського парламенту [10, арк. 705], у якому акцентувалося на небезпеці соціалістичної агітації, ворожої не лише Церкві, а й самим виборцям. Підкреслювався і популістський та демагогічний характер лівих партій [11, с. 1].

Християнські суспільники підтримували папський престол у боротьбі із соціалістичними ідеями. Зокрема, у публікації, присвяченій 25-й річниці перебування Папи Лева ХІІІ на престолі, зазначалося: «Цілою серією енциклік, які є вельми основними в переважній частині самим Сьв. Отцем класичною латиною написаними розвідками: про соціалізм, комунізм, нігілізм, про значінє св. Томи з Аквіну в філософії, про християнське подружє, про державну владу, про вольномулярство, про християнську державну конституцію, про робітничє питанє, про біблійну студию, про первенство папи, про християнську демокрацію і т.д., вславив ся Лев ХІІІ не лише яко керманич Церкви, але й яко філософ і реформатор суспільно-політичних відносин» [12, с. 1].

Християнські суспільники, будучи консерваторами, негативно ставилися до модерних ідей, зокрема і соціал-демократії. Зокрема, вони схвально поставилися до енцикліки Пія Х «Pascendi

dominici gregis» («Годування стада Господнього») від 8 вересня 1907 р., у якій зазначалося, що термін «модернізм» – це «синтез усіх єретичних думок» та «слизька дорога до атеїзму» [13, с. 64]. У цій енциклопедії критикувалися модерні ідеї, оскільки модерністи відкидали абсолютний авторитет Святого Письма, зовнішні вияви релігійності вважали не таїнствами, а такими, що виникли внаслідок еволюції культу. Окрім того, вони для вивчення Євангелія використовували історико-критичний метод, відокремлюючи Христа-Бога, від Христа – історичної особи [2, с. 304].

На відміну від націонал-демократів та радикалів, християнські суспільники трактували цю енциклопедію як конструктивну та підкріплену догматом про непомильність Папи, а її критиків, зокрема і редактора часопису «Діло» Л. Цегельського, звинуватили у масонстві [14, с. 1; 15, с. 2].

Соціалістичні, соціал-демократичні та радикальні партії виступали із антиклерикальними гаслами. Не стала винятком і Галичина. РУРП та УСДП гостро критикували Церкву та релігію. У низці українських часописів, зокрема «Громадському голосі», «Ділі», «Літературно-науковому віснику», «Свободі» почали з'являтися антиклерикальні статті. Під цю критику попадали християнські суспільники, яких вважали клерикалами. Натомість останні зазначали, що соціалістична та соціал-демократична ідеї руйнують усі моральні засади – сім'ю, державу, націю, натомість насаджуючи «химерні» поняття свободи, рівності, моралі.

Ставлення до соціалістів можна проаналізувати за таким зауваженням із часопису «Руслан»: «Хоч вони обіцяють золоту волю, то в дійсності відбирають нам особисту, тілесну і душевну свободу. Соціальна демократія домагає ся не лише, щоб ми всі наші думки і погляди в політичних справах уложили відповідно до їх приказів, але щоб ми і наші релігійні переконання при норовили до їх бажань. Спитає хто, яку звязь має релігія з політикою, з соціалізмом? Дуже тісну, бо як довго в серці чоловіка є іскра релігії, то він вистерігає ся всякого зла, а скоро вже позбув ся релігії як чогось непотрібного, тоді можна з ним все робити. Тимто соціал-демократи бажали-б підорвати у людий всяку віру» [16, с. 1].

Християнські суспільники відстоювали думку про важливість ролі Церкви та релігії у житті суспільства та засуджували спроби секуляризації галицьких українців, вбачаючи у християнстві силу, що «від віків хоронила Русь». Вони неодноразово наголошували на неможливості применшення значення та ролі релігії, заперечуючи постулати лібералів та соціалістів, котрі трактували релігію як приватну справу. У одному із дописів у часописі «Руслан» зазначалося: «Релігія не є затим річю приватною, але справою публичною. Наколи соціалісти мали би дійсно на оці лиш поправу інтересів політично-економічних, то не потребували би ся виперати релігії. А сли они так роблять, то видно, що соціалізм з натури своєї – як се они на конгресі в Галі заявили – є безвіроісповідний і в основі своїй заперечує Бога особового, безсмертну душу, всяку об'явлену віру і за гробове жите, а чоловіка трактує так як кожде инше сотворіне. А хто руйнує основи на яких суспільність тільки віків росла, розвивала ся, вела народи до щораз більшої просьвіти, свободи і братерства, сей не може ніяк казати, що він хоче добра і лучшої долі народам під виглядом політично-економічним» [20, с. 2].

Наприкінці 1900 р. у часописі «Руслан» опубліковано низку матеріалів під назвою «Чи може християнин бути соціал-демократом?». Приводом для цих публікацій стало рішення віча у м. Самбір підтримати на виборах кандидатуру соціал-демократа М. Ганкевича, якщо він у парламенті не буде виступати проти Церкви та релігії, а, навпаки, сприятиме священикам. Християнські суспільники зазначали, що декларування соціал-демократами патріотизму та підтримку християнських цінностей відбувалося лише напередодні виборів, щоб не втратити консервативно налаштований селянський електорат [16–19].

Християнські суспільники критикували ідеологічні засади соціалістів. Якщо соціал-демократи апелювали до соціальної справедливості, то прихильники О. Барвінського запропонували християнство як кращу суспільну ідею, що захищала робітників, а зменшення зарплати трактувалося гріхом. На противагу механічному зрівнянню, пропонувалася справедливість. Християнські суспільники наголошували на конструктивній діяльності Церкви, що базувалася на почутті християнської любові, а не класової ненависті, яку пропагували ліві партії [16–19].

Соціалістичний світогляд вважався антагоністичним християнству, а їх поєднання християнські суспільники не бачили можливим. Неприйнятною, на думку християнських суспільників, була ідея колективної власності, оскільки переважна більшість галицьких українців були селянами, для яких «... соціалізм зовсім а зовсім приступу не має, так як наш простолудин відгорожує і обгорожує свою власність межами, плотами, насадженими та повбиваними в межу колами». Ідеї соціалізму, запозичені із-за кордону, вважалися прийнятними лише для частини інтелігенції. Тому інтелігенція та селянство існували як два різних світи [21–23]. Окрім того, християнські суспільники вважали неприпустимим відкидання національних інтересів задля класових [24, с. 1].

На думку християнських суспільників, соціалістичні ідеї були шкідливими для українців: «Соціальна демократія вимагає знехтовання релігії, родини, батьківської і дитинної любові і родинних зв'язків, знесення приватної власності, особистої свободи у виборі роботи, знехтовання любові вітчизни і народності. Все це мали б ми позбутися, щоб розплистися в якісь всесвітнім мрячно-поступовим і рівним людстві. І що ж дає нам за втрату тих дібр, за втрату релігії, родини, батьківської і дитинної любові соціальна демократія? – нічого! А за втрату особистої свободи і любові вітчизни, народності – дає нам кайдани майбутньої соціальної держави» [16–19].

Християнські суспільники зазначали, що діяльність соціал-демократів була «...чисто розкладова, так як їх ціллю є – все бурити і руйнувати, навіть лад, навіть порядок, навіть родинне життя. А найстрашніше із всего те, що соціалізм нищить віру. Немає однієї заповіді, якої би соціалізм не порушив» [23, с. 2].

У часописі «Руслан» неодноразово наголошувалося на шкідливості соціалістичної пропаганди серед української молоді. Зокрема, соціалістів звинувачували у впровадженні «системи організованої нетерпимості» щодо політичних опонентів [25, с. 1–2].

Християнські суспільники критикували соціал-демократів та радикалів за нехтування національними питаннями та космополітизм. Вони зазначали, що радикали наголошували на своїй українськості лише задля повернення до своїх лав української інтелігенції [26, с. 1–2].

Назагал християнські суспільники критикували соціалістичну теорію, зазначаючи: «Хоч вони обіцяють золоту волю, то в дійсності відбирають нам особисту, тілесну і душевну свободу. Соціальна демократія домагаєся не лише, щоб ми всі наші думки і погляди в політичних справах уложили відповідно до їх приказів, але щоб ми і наші релігійні переконання при норовили до їх бажань. Спитає хто, яку зв'язь має релігія з політикою, з соціалізмом? Дуже тісну, бо як довго в серці чоловіка є іскра релігії, то він вистерігаєся всякого зла, а скоро вже позбувся релігії як чогось непотрібного, тоді можна з ним все робити. Тимто соціал-демократи бажали-б підорвати у людей всяку віру» [16, с. 1].

Слід зазначити, що, не будучи антисемітами, християнські суспільники, звинувачували соціал-демократів у залежності від єврейського капіталу, євреїв [27, с. 3; 28, с. 1]. У часописі «Руслан» зазначалося: «Видячи свою залежність від жидів, соціалісти кидають нині на своїх конгресах найбільші гроші на антисемітів і найсвятішою їх заповіддю, як показуєся, є поборювати сю, противожидівську струю» [29, с. 1–2].

Християнські суспільники закликали відмовитися від соціал-демократичних суспільних експериментів, натомість «двигнути вперед свою Церкву і народність на християнських основах» [19]. Слід зазначити, що вони не робили різниці між радикалами й соціал-демократами, називаючи їх атеїстами [30, с. 1]. Незважаючи на відверту антиклерикальну скерованість діяльності соціалістів та радикалів, на виборах їх підтримувала значна кількість духовенства [31, с. 1].

В умовах поширення соціалістичних ідей, християнські суспільники закликали священників активізувати свою пастирську діяльність, не допускати до соціалістичної антицерковної агітації у селах. Вони наголошували на важливості суспільної праці священника, який мав стати громадським лідером, створювати читальні, позичкові каси, дбати про національні інтереси, захищати громаду перед небезпечними впливами [32]. Варто зауважити, що важливість ролі священника у національно-культурному відродженні українців Галичини відзначали радикали та соціалісти. Один із дописувачів часопису «Руслан» зазначав, що соціаліст І. Франко у праці «Панські жарти» показав священника, який не лише повчає, але й часто зі своїми парафіянами зазнає переслідувань. А один із засновників РУРП, у розвідці «Про українські читальні», визнав важливу роль духовенства для просвіти народу.

Слід зазначити, що попри ідеологічні протиріччя, представники суспільно-християнської течії заради національної ідеї намагалися порозумітися навіть із радикалами. Зокрема, у одному із дописів в часописі «Руслан», характеризуючи діяльність одного із очільників радикалів Теофіла Окуневського, зазначалося: «Пос. Окуневський міг би добре служити своєму народові. Він симпатичний і для соймової більшості. Він має і досить численну аудиторію, коли промовляє. Тільки жаль, що пос. Окуневський в своїх речах більше злягаєся з широкою улицею і з редакціями деяких журналів, як з тими чинниками, що рішають в соймі і раді державній. Німець називає се «Popularitaetshaseherei». Ми назвемо таку політичну акцію пос. Окуневського – нещасливою, а для Русі безхосенною» [33, с. 1]. Ще одним прикладом конструктивності діяльності християнських суспільників стала їх підтримка радикала І. Франка, який, незважаючи на розбіжності у політичних поглядах, звернувся із проханням вмістити його статтю, надіслану спочатку в редакцію «Діла». У часописі «Руслан» опубліковано його розгорнутий коментар під назвою «Деж властиво безголове?», у якому спростовувалося сфальсифікована інформація, подана у статті «Радикальна партія rediviva» («Діло», 1904, ч. 253) [34, с. 244].

Таким чином, між християнськими суспільниками та представниками лівих партій загострювалися ідеологічні протиріччя, зокрема щодо ставлення до релігії та визначення її ролі у

суспільному житті. Значною мірою вони відтворювали ті процеси, що відбувалися у Західній Європі, де відбувалося утвердження християнсько-демократичного руху на противагу соціал-демократії. Соціалістичні й радикальні ідеї в українському середовищі несли в собі тенденцію секуляризації політичного простору Галичини. Християнські суспільники відстоювали провідну роль Церкви в суспільстві, вихованні молоді та вирішенні соціальних проблем. У Церкві вони хотіли знайти соціальну опору, щоб мати можливість зміцнити власне становище у Галичині.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997. 36 с. 2. Кісь Н. Ставлення католицьких церков до поширення соціалістичних ідей в Галичині на початку XX ст.: еволюція церковної соціальної доктрини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23 / [гол. редколегії Микола Литвин]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. С. 301–309. 3. Кліш А. Релігія та церква в ідеології та практичній діяльності християнських суспільників у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. К.: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 97 (6). С. 30–34. 4. Кліш А. Протистояння християнськими суспільниками Галичини соціалістичним ідеям (кінець XIX – початок XX ст.) // Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія та сучасність: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 11–12 травня 2017 року). / [За заг. ред. Н.М. Буглай]. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. С. 96–100. 5. Лехнюк Р. Церква в баченні українських консервативних середовищ у Галичині на початку XX століття // Історичні та культурологічні студії / [відп. ред. М. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 217–236. 6. Лехнюк Р. Українські консервативні середовища в ідейному просторі Львова початку XX століття // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. Том 10: Львів / Lwow / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики / За ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Частина 1. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2016). С. 310–348. 7. Лехнюк Р. Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 150–160. 8. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с. 9. Нова енцикліка Папи Лева XIII // Руслан. 1901. Ч. 13. С.1. 10. Інститут літератури НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 135. Спр. 34. Арк.705. 11. Архiepіскопи і єпископи австрійські вірним своїх епархій мир, привіт і благословенє і Ісусї Господї нашїм // Руслан. 1897. Ч. 14. С. 1. 12. XXV лїт на апостольскїм престолї // Руслан. 1903. Ч. 39. С. 1. 13. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика Папи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині (1914–1923 рр.). Львів, 2006. 456 с. 14. Святїшого Отця Пія X енцикліка проти модернізму // Руслан. 1907. Ч. 208. С. 1. 15. Ще про енцикліку проти модернізму // Руслан. 1907. Ч. 211. С. 2. 16. Чи може християнин бути соціал-демократом? // Руслан. 1900. Ч. 250. С. 1. 17. Чи може християнин бути соціал демократом? // Руслан. 1900. Ч. 251. 18. Чи може християнин бути соціал демократом? // Руслан. 1900. Ч. 252. 19. Чи може християнин бути соціал демократом? // Руслан. 1900. Ч. 253. 20. Релігія не є річю приватною // Руслан. 1897. Ч. 61. С. 2. 21. Християнство а соціалїзм // Руслан. 1913. Ч. 46. 22. Християнство а соціалїзм // Руслан. 1913. Ч. 47. 23. Християнство а соціалїзм // Руслан. 1913. Ч. 52. С. 1–2. 24. Скинули маску // Руслан. 1900. Ч. 241. С. 1. 25. Соціалїсти між молодїжою // Руслан. 15(28) мая 1903. С. 1–2. 26. «Що тепер діяти?» // Руслан. 1903. Ч. 95. С. 1–2. 27. Жидівска соціална демократія // Руслан. 1898. Ч. 160. С. 3. 28. В службі жидів // Руслан. 1897. Ч. 89. С. 1. 29. З жидами чи з народом? // Руслан. 1897. Ч. 212. С. 1–2. 30. Рускі радикали а соціалїсти // Руслан. 18 червня 1897. С.1. 31. Соціалїзм-антїклерикалїзм // Руслан. 18 червня 1897. С.1. 32. Становище руского сьвященника в суспільности // Руслан. – 10; 11; 12; 13; 16 червня 1897. 33. Політичний радикалїзм // Руслан. 20 січня (1 лютого) 1898. С. 1. 34. Сніцарчук Л. Газета «Руслан» (Львів, 1897–1914 рр.): змістово-тематична модель видання // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. Випуск 31. Львів, 2008. С. 241–250.

References

1. Antoshevs'kyu T. Do istoriyi khrystyans'ko-suspil'noho rukhu v Halychyni (80-ti rr. XIX st. – 1914 r.) [History of Christian-social movement in Halychyna (80-ies. XIX century – 1914)]. L'viv, 1997. 36 p. 2. Kis' N. Stavlennya katolyts'kykh tserkov do poshyrennya sotsialistychnykh idey v Halychyni na pochatku XX st.: evolyutsiya tserkovnoyi sotsial'noyi doktryny [The attitude of Catholic churches to the spread of socialist ideas in Halychyna at the beginning of the 20th century: the evolution of the church social doctrine]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Vyp. 23 / [hol. redkolehiyi Mykola Lytvyn]. NAN Ukrayiny, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha. L'viv, 2013. С. 301–309. 3. Klish A. Relihiya ta tserkva v ideolohiyi ta praktychniy diyal'nosti khrystyans'kykh suspil'nykiv u Skhidniy Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Religion and the church in ideology and practice of Christian socials Eastern Halychyna in the late XIX – early XX century] // Hileya: naukovyy visnyk: zbirnyk naukovykh prats' / hol. red. V. M. Vashkevych. K.: «Vydavnytstvo «Hileya», 2015. Vyp. 97 (6). S. 30–34. 4. Klish A. Protystoyannya khrystyans'kymy suspil'nykamy Halychyny sotsialistychnym ideyam (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Confrontation with Christian socials of Halychyna with socialist ideas (the end of the 19th – early

20th centuries)]. Aktual'ni problemy rozvytku krayin svitu: istoriya ta suchasnist': Materialy vseukrayins'koyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi (m. Mykolayiv, 11–12 travnya 2017 roku). / [Za zah. red. N.M. Buhlay]. Mykolayiv: MNU imeni V.O. Sukhomlyns'koho, 2017. S. 96–100. 5. Lekhnyuk R. Tserkva v bachenni ukrayins'kykh konservatyvnykh seredovysch u Halychyni na pochatku XX stolittya [Church in the vision of Ukrainian conservative environments in Halychyna at the beginning of the 20th century] // Istorychni ta kul'turolohichni studiyi / [vidp. red. M. Lytvyn]; Natsional'na akademiya nauk Ukrayiny, Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha. L'viv, 2014–2015. Vyp. 6–7. S. 217–236. 6. Lekhnyuk R. Ukrayins'ki konservatyvni seredovyscha v ideynomu prostori L'vova pochatku XX stolittya [The Ukrainian conservative environments in ideological space of Lviv at the beginning of XXth century]. L'viv: misto – suspil'stvo – kul'tura: Zbirnyk naukovykh prats'. L'viv: L'viv's'kyi natsional'nyy universytet imeni Ivana Franka, 2016. Tom 10: L'viv / Lwow / Lemberg yak mis'ki prostory: uyavlennya, dosvidy, praktyky / Za red. O. Arkushi, O. Vinnychenka, M. Mudroho. Chastyna 1. (Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya istorychna. Spetsial'nyy vypusk»2016). S. 310–348. 7. Lekhnyuk R. Hazeta «Ruslan» yak dzherelo do vyvchennya seredovyscha Katolyts'koho rus'ko-narodnoho soyuzu (1896–1901 rr.) [Newspaper «Ruslan» as the source for researching the environment of Ruthenian Catholic People's Union (1896–1901)]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoryia / Za zah. red. prof. I. S. Zulyaka. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2015. Vyp. 1. Ch. 1. S. 150–160. 8. Monolaty I. Razom, ale mayzhe okremo. Vzayemodiya etnopolitychnykh aktoriv na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh u 1867–1914 rr. Monohrafiya. [Together, but almost alone. The interaction of ethno-political actors in Western Ukraine in 1867–1914]. Monograph, Ivano-Frankivsk: Lilia-NV, 2010, 736 p. 9. Nova entsyklika Papy Leva KhIII [New Encyclical of Pope Leo XIII]. Ruslan. 1901. Ch. 13. S.1. 10. Instytut literatury NAN Ukrayiny, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohiyi. F. 135. Spr. 34. Ark.705. 11. Arkhyepyskopy i epyskopy avstryyski virnym svoiykh eparkhiy myr, pryvit i blahoslovenye i Isusyi Hospodyi nashim [Archbishops and bishops of Austrian faithful to their dioceses peace, hello and blessed and Jesus our Lord]. Ruslan. 1897. Ch. 14. S. 1. 12. XXV lyit na apostol'skim prestolyi [XXV years on the apostolic throne]. Ruslan. 1903. Ch. 39. S. 1. 13. Hentosh L. Vatykan i vyklyky modernosti. Skhidnoyevropeys'ka polityka Papy Benedykta XV ta ukrayins'ko-pol's'kyi konflikt u Halychyni (1914–1923 rr.) [Vatican and Challenges of Modernity. East European policy of Pope Benedict XVI and Ukrainian-Polish conflict in Halychyna (1914–1923)]. L'viv, 2006. 456 s. 14. Svyatyshoho Ottsya Piya X entsyklika protyy modernizmu [Holy Father Pius X Encyclical Against Modernism]. Ruslan. 1907. Ch. 208. S. 1. 15. Shche pro entsykliku protyy modernizmu [More on the Encyclical against Modernism]. Ruslan. 1907. Ch. 211. S. 2. 16. Chy mozhe khrystyany buty sotsyyal-demokratom? [Can a Christian be a Social Democrat?]. Ruslan. 1900. Ch. 250. S. 1. 17. Chy mozhe khrystyany buty sotsyyal demokratom? [Can a Christian be a Social Democrat?]. Ruslan. 1900. Ch. 251. 18. Chy mozhe khrystyany buty sotsyyal demokratom? [Can a Christian be a Social Democrat?]. Ruslan. 1900. Ch. 252. 19. Chy mozhe khrystyany buty sotsyyal demokratom? [Can a Christian be a Social Democrat?]. Ruslan. 1900. Ch. 253. 20. Relyigiya ne ye richyuu pryvatnoyu [Religion is not a private thing]. Ruslan. 1897. Ch. 61. S. 2. 21. Khrystyanstvo a sotsyyalyizm [Christianity or socialism]. Ruslan. 1913. Ch. 46. 22. Khrystyanstvo a sotsyyalyizm [Christianity or socialism]. Ruslan. 1913. Ch. 47. 23. Khrystyanstvo a sotsyyalyizm [Christianity or socialism]. Ruslan. 1913. Ch. 52. S. 1–2. 24. Skynuly masku [Threw the mask]. Ruslan. 1900. Ch. 241. S. 1. 25. Sotsyyalyisty mizh molodyzhyu [Socialists between young people]. Ruslan. 15(28) maya 1903. S. 1–2. 26. «Shcho teper diyaty?» [«What to do now?». Ruslan. 1903. Ch. 95. S. 1–2. 27. Zhydivska sotsyyal'na demokratsyya [Jewish Social Democracy]. Ruslan. 1898. Ch. 160. S. 3. 28. V sluzhbi zhydiv [In the service of the Jews]. Ruslan. 1897. Ch. 89. S. 1. 29. Z zhydamy chy z narodom? [With the Jews or with the people?]. Ruslan. 1897. Ch. 212. S. 1–2. 30. Ruski radykaly a sotsyyalyisty [Russ radicals and socialists]. Ruslan. 18 chervnya 1897. S.1. 31. Sotsyyalyizm-antiklyerykalyizm [Socialism-anticlericalism]. Ruslan. 18 chervnya 1897. S.1. 32. Stanovyshe ruskoho s'vyashchenyka v suspil'nosti [The Situation of the Russian Priests in the Public]. Ruslan. – 10; 11; 12; 13; 16 chervnya 1897. 33. Polyitychnyy radykilyizm [Political Radicalism]. Ruslan. 20 syichnya (1 lyutoho) 1898. S. 1. 34. Snitsarchuk L. Hazeta «Ruslan» (L'viv, 1897–1914 rr.): zmistovo-tematychna model' vydannya [The newspaper «Ruslan» (Lviv, 1897–1914): content-thematic model of the publication]. Visnyk L'viv's'koho universytetu. Seriya zhurnalistyka. Vypusk 31. L'viv, 2008. S. 241–250.

Андрей Клиш

КРИТИКА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ И РАДИКАЛЬНЫХ ИДЕЙ ХРИСТИАНСКИМИ ОБЩЕСТВЕННИКАМИ ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Проанализировано отношение христианских общественных деятелей к левым идеям, которые в Галичине исповедовали социал-демократы и радикалы. В программах и деятельности украинских политических партий Галичины общественно-христианского направления прослеживается их консервативный характер. Вопрос жизни и деятельности Церкви находился в центре внимания общественно-христианской течения. В парламентской деятельности и на страницах газеты «Руслан» христианские общественники пытались противостоять левым идеологиям. Особое внимание они обращали антирелигиозную риторику социал-демократов и радикалов, критиковали их идейные основы.

Ключевые слова: Галичина, христианские общественники, социал-демократия, радикалы, левые идеи.

Andriy Klish

CRITICISM OF SOCIALIST AND RADICAL IDEAS OF THE CHRISTIAN SOCIALS OF HALYCHYNA OF THE END OF 19 – AT THE BEGINNING OF 20 CENTURIES

The attitude of Christian socialists towards the left ideas, which social democrats and radicals professed in Halychyna, are analyzed. In the programs and activities of the Ukrainian political parties of Halychyna, the social-christian orientation is followed by their conservative character. The question of the Church's life and activities was at the center of the attention of the socio-christian flow. In the parliamentary activity and on the pages of the Ruslan magazine, Christian socialists to confront the left ideologies. They paid special attention to anti-religious rhetoric of the Social-Democrats and radicals, criticized their ideological principles.

Key words: Halychyna, Christian socialists, social democracy, radicals, left-wing ideas.

УДК 94:796.011.1](477.83/.86) «18/19»

Богдан Матулкін

ЗМІНА УЯВЛЕНЬ ПРО ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧНИНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті на підставі публікацій у пресі, праць теоретиків спортивного руху та архівних матеріалів проаналізовано еволюцію уявлень серед українців Галичини про фізичний розвиток людини, можливості та завдання спорту. Встановлено, що зміна ставлення до спорту була спричинена синхронними тенденціями в країнах Центральної та Західної Європи. Олімпійський рух та популяризація спортивних занять серед широких верств населення спричинили те, що спорт став не лише звичним явищем повсякденного життя, а й одним із засобів модернізації суспільства. Показано зростання уваги до фізичного розвитку людини через запровадження уроків фізичної культури в навчальних закладах, а також позакласну роботу – походи, прогулянки тощо. Встановлено розбіжності у підходах до розвитку спорту між професійним спортивним рухом і національно-спортивними товариствами. Проаналізовано шляхи популяризації спортивного руху серед українців Галичини та зроблено висновок про його успішність.

Ключові слова: спортивний рух, Галичина кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., модернізація, Іван Боберський, спортивні репортажі в періодичних виданнях.

У досліджуваній період одночасно із процесами модернізації багатьох сфер суспільного життя, змінювалися й уявлення про роль спорту й загалом фізичного розвитку. З одного боку, зростання уваги до фізичного виховання можна пояснити потребою вдосконалення тіла у зв'язку з ймовірними військовими діями; з іншого, спорт почали розглядати як соціокультурне явище, площина розваг чи відпочинку.

Метою цієї статті є конструювання цілісної картини уявлень українців Галичини про фізичний розвиток людини наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст., що включає: визначення місця спорту у сфері освіти та виховання, національні прочитання спорту та фізичного виховання, виявлення відмінностей у ставленні до аматорського і професійного спорту.

Серед праць, які висвітлюють спортивне життя українців Галичини кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., особливо важливою для дослідження є монографія Оксани Вацеби «Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху», в якій проаналізовано передумови формування українського спорту [1]. Автор звернула увагу на становлення гімнастично-спортивних організацій та їх безпосередній вплив на еволюцію бачення ролі фізичного розвитку у суспільному житті тогочасної Галичини. Ґрунтовною є праця польського дослідника Войцеха Пьотровського «Od «Siczu» do «Sianu». Zarys ukraińskiego ruchu sportowego w latach 1868–1944 na terenie ziemi Przemyskiej», у якій автор на регіональному матеріалі показав джерела та ідейні підстави розгортання українського національного спортивного руху, засади розвитку української фізичної культури, перешкоди, які їм доводилося долати [2]. Вагому роль відіграє дослідження Богдана Трофим'яка, де він прагне аргументувати першопочаткову місію спортивного руху як чинника оздоровлення суспільства [3]. Активну роль у дослідженні даного питання відіграли Ярослав Боднар [4] та Роман Гах [5], які у дослідженнях вказують на комплексний розвиток галицького суспільства у сфері фізичного виховання. Останні простежують концепції та задуми, які перед собою ставили теоретики спортивного життя та показують те, як саме на практиці ці задуми були чи не були втілені. Питаннями фізичного виховання молоді займався і Олексій Гук, який аналізував

стан і основні тенденції розвитку системи фізичного виховання української молоді в період між світовими війнами в Західній Україні [6].

Хоча історія українського спортивного руху в Галичині вже ставала об'єктом зацікавлення істориків, порушену в цій статті проблему вони спеціально не розглядали. Джерелами для її написання стали офіційні документи (законодавчі акти, матеріали товариств «Сокіл», «Січ», «Пласт» та інших організацій); статистичні дані, матеріали тогочасних галицьких періодичних видань; особові джерела (листування організаторів українського спортивного руху Степана Гайдучка з Іваном Боберським, мемуари); візуальні матеріали. Також використано праці теоретиків фізичного виховання Людвіка Берковського [7], Адама Барока, І. Боберського, С. Гайдучка та інших. Ці джерела дозволяють не тільки відтворити етапи розвитку й організації українського спортивного руху, що загалом уже зроблено істориками, а й спрямувати дослідження в русло з'ясування соціокультурної місії спорту та фізичного виховання, в чому й полягає завдання цього дослідження.

На межі XIX–XX ст. спорт став одним із способів оновлення суспільства, вагомим чинником повсякденного життя [7, с. 3]. Умовою формування людини нового часу вважався комплексний розвиток особистості, який, серед інших аспектів, включав її фізичну підготовку. Відповідно до цих уявлень у тогочасній українській галицькій публіцистиці почали пропагувати тезу про те, що виховання галицької молоді повинно мати на меті плекання здорового, всебічно розвинутого індивіда [8, с. 23], гідного члена спільноти. У статуті українського гімнастично-спортивного товариства «Сокіл» одне з його завдань сформульовано так: «... виобразувати членів в гімнастиці через спільні справи, спільні прогульки... також вправи сторони полярної, стрілення до ціли, їзди на коні і на скороходах, плавання, веслованя, фехтованя» [9, арк. 3].

Основним засобом формування фізично розвинутої особистості була гімнастика (руханка). На її ширше, ніж просто фізичний розвиток, значення ще у першій половині XIX ст. вказували польські медики: «Гімнастика, окрім впливу та сприяння належного фізичного виховання тіла, покращенню стану здоров'я шкільної молоді, має ще інші неоціненні блага, які в повсякденному житті можуть бути дуже корисними. Молодь, яка займається гімнастикою, дуже легко відвикає від звичної для свого віку неухважності, звекає до порядку, уваги, невтомного терпіння і витривалості; здобуває значну силу, вправність, а також надзвичайну свідомість розуму; одним словом, здобуває якості, які для кожної людини завжди мають велике значення» [7, с. 5]. Викладачі руханки також пропагували роль спорту й фізичного розвитку як необхідних складових частин суспільного життя, роз'яснювали, що заняття фізичними вправами призведе до «оздоровлення» галицького суспільства, розвине культуру гігієни тіла та тіловиховання. Учителі фізичного виховання не були обмежені викладанням своєї дисципліни – окрім безпосередніх завдань, вони мали можливість доносити до своїх підопічних певні духовні цінності, внутрішні переконання, моральні, культурні чи практичні засади.

Утім, результати зростання уваги до фізичного розвитку ставали помітними не одразу [10, с. 4]. Незважаючи на деякі успіхи (включення шкільної гімнастики до переліку обов'язкових навчальних дисциплін в 1910 р.), викладачі гімназій із загальних предметів ставили чимало перешкод для розвитку руханки, скептично оцінюючи її викладання в освітніх закладах. Також і батьки, які не бажали, щоб їхня дитина займалася фізичними вправами, могли звільнити її від занять на підставі лікарської довідки або ж віддаленого від навчання місця проживання. Щоправда, такі випадки не були масовими, а юнаки й дівчата охоче відвідували гімнастичні заняття.

Заняття із гімнастики мали свої особливості у кожній гімназії. Найпоширенішими формами їх проведення були методичні лекції із фізичного виховання (у гімнастичному залі або на свіжому повітрі), на яких учням роз'яснювали суть і переваги від систематичних фізичних вправ; ігри; польові навчання; легкоатлетичні дисципліни; спортивні заходи та екскурсії. Діти особливо цінували вправи, які розвивали почуття ритму. Виконували гімнастичні вправи на перекладині, брусах, «коні», «стрибки через козла» тощо. Окрім того, проводили десятихвилинні заняття із фізичного виховання, відомі під назвою «гімнастика до занять» [5, с. 7–8]. Вона проходила у коридорах школи чи залах і мала сформувати фізичну готовність учнів до початку навчального дня, запобігти викривленню постави, загартуванню організму і підготовки школярів до систематичних вправлянь. Існували також затверджені навчальні програми із фізичного виховання [6].

Важливою проблемою того часу вважалось покращення постави серед молоді [11, с. 16–20], розвиток гнучкості та еластичності, а скерований на ці завдання комплекс вправ чи не найбільше влаштовував теоретиків руханки. Комплексний підхід до занять гімнастикою свідчив про їх намагання пояснити учням, що заняття спортом потрібне насамперед їм, а не викладачеві, що систематичне вправляння забезпечить фізичне здоров'я; а після завершення навчання обов'язкова участь у руханкових товариствах та піклування про своє здоров'я сприятиме

майбутньому безтурботному життю [12, с. 9]. Акцент поставлено не на розширення мережі руханкових товариств, а на активніше залучення – як дітей, так і дорослих – до повсякденних занять фізичними вправами [12, с. 9] (так звана «домашня гімнастика») [13, с. 1].

Важливим чинником зміни уявлень про фізичний розвиток став туризм – як спосіб пізнання свого краю виокремився як один із напрямків виховання молоді в національному дусі [14, арк. 20]. Аналіз тогочасної періодики дає зрозуміти, що особливо частими були туристичні походи школярів у супроводі вчителів, педагоги впроваджували туризм у позакласну роботу, проводили прогулянки, мандрівки та екскурсії. Наприклад, учитель Коломийської гімназії Цісик із групою товаришів мандрував «з Коломиї через Молодятин, Ослави, Яремче, Микуличин і Ворохту, аж ген на Говерлу». А учитель Городенківської української гімназії Шкляр водив учнів упродовж 1912–1914 рр. у мандрівки аж за Дністер [15, с. 147]. Учні Львівської академічної гімназії здійснювали прогулянки в околицях Кайзервальду, Кульпаркова, Козельників, Личаківських пасік, Сокольників, Лисинич, де проводили змагання та вправлялися [16, с. 29]. У вільні від занять дні молодь організовувала екскурсії – піші та на велосипедах, на невеликі й значні відстані.

Часто здійснювалися походи в ліс, переважно на весь день [5]. З ініціативи товариства «Пласт» відбувалися «пластові неділі» [17, арк. 1] та «недільні табори» – дводенні прогулянки із ночівлею у шатрах [18, арк. 1]. Під час мандрів перед пластунами також стояло завдання «вивчити і плекати різні роди змагу» – копаний м'яч, сітківку, легку атлетика, велоспорт та ін. [14, арк. 26; 18, арк. 1]. Для молоді прогулянки та мандрівки стали кроком до «нової охоти до роботи» [19, с. 1–2]. Туристичний рух ставав дедалі чисельнішим, щоправда, водночас він набував більш розважально-спортивного, ніж краєзнавчо-пізнавального характеру.

Спортивні заняття, які впливали на зміну уявлень про фізичний розвиток людини, мали дві цілі: 1) розвиток рухових можливостей людини; 2) оздоровлення всього організму (питання гігієни та естетичного аспекту також були включені). Цей оздоровчий ефект мав бути поєднання фізичних вправ із принципами здорового способу життя, як-от: правильне харчування, здоровий сон, відсутність шкідливих звичок [20, с. 3]. Дотримання цих норм вело й до змін у психологічному плані – людина починала відчувати потребу у фізичних вправах для життєвого тону і хорошого самопочуття. Регулярні заняття спортом ставали модним явищем, ознакою хорошого тону. Також приходило розуміння того, що фізичні вправи потребують регулярних занять, тоді як хаотичні й окремі випадки розминок можуть принести шкоду [21, с. 8–9].

Українська преса Галичини початку ХХ ст. містить чимало критичних зауважень про неготовність суспільства серйозно поставитися до питань фізичного виховання: «ставати в лави й триматися просто – це нижче нашої гідності, – і що всякі там витребеньки – це ярмо, накладене на свободну людину» [22]; «зайве нищення черевиків» [1, с. 72]. Дописувачі підкреслювали потребу працювати в цьому напрямку насамперед із молоддю: «виховане треба зачати з молоді. Громадні вправи, спільна руханка, рухові забави та гри є важним способом, що розбуджує волю молодого чоловіка, робить его витревалім і завзятим... Сильна воля і злука ведуть до побіди!» [23, с. 1]. Журналісти зазначали, що руханка «дає здоров'я, відпорність, витривалість, веселий, спокійний настрій, виробляє відвагу, притомність ума... поправить поставу, примусить мязи і кости до розвою» [24, с. 5].

Подібні процеси відбувалися й серед галицьких поляків. Один із польських теоретиків фізичного виховання Л. Берковський, констатуючи легковажне ставлення до спорту, писав: «Дехто, не маючи належного уявлення про гімнастичні вправи й думаючи, що вони є лише забавками та полягають у непотрібному навчанні бігати або танцювати на канатах і т. д., стверджує, що їх можна замінити кількогодінною прогулянкою. Таке твердження є помилковим і походить лише від незнання» [7, с. 6]. Українські теоретики спортивного руху певною мірою повторювали й наслідували ці думки. С. Гайдучок окремо зупинявся на проблемах залучення нових членів до спортивних об'єднань та питанні відтоку кадрів. Він відзначав, що побутові труднощі, одруження чи служба у війську ставали вагомими мотивами для виходу зі складу спортивного товариства [25, арк. 55]. Поповнювати ж товариства за рахунок молоді ставало дедалі складніше [26], оскільки «молодь до них не горнеться, бо попала в психозу спорту як власної приємності і користи».

Зусиллями представників гімнастично-спортивного руху Галичини – І. Боберського, С. Гайдучка, Е. Жарського та ін. [3, с. 273–275] – зруйновано міф про те, що фізичне виховання є пустою тратою часу. Ці діячі своєю педагогічно-спортивною діяльністю піднесли роль фізичного виховання до одного з чільних місць у процесі формування молодих українських галичан [27]. Таким чином, у громадській думці можна простежити еволюцію у ставленні до спорту. Якщо у 50–80-х рр. ХІХ ст. питання про фізичні вправи в повсякденному житті порушували здебільшого крізь призму здоров'я та медичних показників [28, с. 4–10], то в 1930-х рр. простежуємо підхід до спорту як до запоруки успіху і «влегшення» життя модерної людини [29, с. 4].

Важливим аспектом фізичного виховання була його взаємодія з військово-патріотичними товариствами. Таким чином, заняття спортом отримувало національне розуміння. Воно мало стати вагомим чинником гармонійного розвитку духу й тіла, національної свідомості, організованості, формування нового типу особистості, відродження традицій комплексного виховання молоді, яка була б готовою до ймовірних бойових дій за незалежність України [4]: «всі народи вперед їдуть, то і нам не вільно стояти на місці. Англіїці, Французи, Німці і Чехи старають ся виховати молоде покоління до відваги, рухливості і чести» [30, с. 1], а «ми ж бо ведемо руханку по українськи» [31, арк. 96]. Допоміжними тут мали стати різноманітні види атлетичних і спортивних забав, що зробили б тіло «відважним, звинним і витривалим» [31, арк. 96]. Атлетичні та гімнастичні вправи у присутності глядачів ставали важливою ланкою спортивного життя Галичини [32, арк. 2], сприяли пропагуванню спорту як частини повсякдення. Ідеологи спортивного руху доводили, що спорт може «лікувати» не тільки фізичні, а й моральні проблеми: «дасть українцям конче потрібні не лише у спортах, а й в щоденному житті: витривалість, завзяття, силу волі... творчу, тактовну енергію, що нам її так бракує» [33, с. 22]. Для пропаганди занять спортом у пресі розміщували розвідки з історії фізичного виховання, зокрема й в інших країнах, та ін. [34, с. 2].

Вплив національно-патріотичних товариств на розвиток спорту призвів до поділу уявлень про нього. Можна виокремити дві точки зору на фізичний розвиток тогочасної людини. Прихильники першого підходу виступали за переважаючий розвиток тих спортивних умінь, які найкраще вдавалися конкретній особистості та призводили до успіху на спортивних змаганнях. Їх опоненти, натомість, стверджували, що потрібно рівномірно розвивати всі фізичні якості людини [4, с. 16–17]: «сьогодні погляд на спортові гуртки молоді, які мають оден виключно спорт на увазі, спорт, котрий сам для себе є ціллю, з цього погляду оці спортові гуртки є недоцільні» [14, арк. 20–21]. Як приклад цієї диференціації можна подати той факт, що згідно з регламентом «Запорізьких ігрищ», «від змагань будуть виключені ті, хто заводово займаються фізичними вправами» [14, арк. 30].

Інша течія була представлена гімнастично-спортивними організаціями, мета яких полягала у вихованні української молоді, позбавленої яскраво вираженого індивідуалізму. Вони критикували спортивні клуби за те, що ті начебто пропагували однобічну підготовку, що призводило до надмірного егоїзму та зарозумілості. Фактично це твердження стосувалося професійного спорту. Натомість прихильники комплексного підходу до фізичного розвитку особистості наполягали на тому, що індивідуалізм є шкідливим чинником, що намагання встановлювати рекорди та шукати славу в спорті ведуть до вузької спеціалізації, а вона перешкоджає всебічному розвитку тіла і веде до знищення здоров'я. Вони пропонували «не відтягати людей від продуктивної праці, але противно, доповнити її життя заняттям, яке поза іншими, позитивними моментами вернуло би їм ще ту життєрадість» [35, с. 1].

Позиція спортивно-гімнастичних товариств щодо недоцільності «індивідуалізації» спортивного життя проявлялася в їх спортивній діяльності, де практично не було місця надзвичайно високим досягненням, проте комплексне фізичне виховання проводилося на належному рівні. Цей підхід був вигідним для уніфікації системи фізичного вишколу молоді. Основними представниками цього підходу стали товариства «Сокіл» і «Січ», які вважали своєю метою «формування сильних характерів в здоровім тілі, щоб тим способом причинитись до чим скорішого движення свого народу» [36, арк. 3]. Утім, незважаючи на початковий ентузіазм, сокільський рух розвивався доволі повільними темпами, залучаючи в перші роки діяльності мізерну кількість нових членів [37, с. 6; 38, с. 3]. Перші руханкові вечори, організовані зусиллями товариства, показали системні проблеми в залученні українців до активного способу життя [39, с. 5]. Лише сокільські здвиги продемонстрували поступове перетворення галицького спорту в масове соціальне явище.

Профілюючі спортивні товариства ставили за мету досягнення результатів у спорті й надавали меншого значення популяризації фізичної культури. Критика в їх бік особливо посилювалася на початку 1930-х рр.: «вишукувати серед маси одиниці з «ґеніяльними м'язами» і «талантом в ногах», тренувати їх чи радше тресувати їх на лад циркових звірів, щоби потім показувати їх цікавій публіці та ще може заробити гроші на тому» [40, с. 1]. Утім, навіть теоретичне заперечення індивідуалізації спорту було неможливим через популярність спортивних змагань у країнах Західної Європи. Спрямування національно-спортивних товариств здебільшого в русло політичної боротьби («всесторонньому, гармонійному вихованню українця..., щоби добре міг служити Українському народові» [41, с. 4], «щоб своє поле оборонити, коли б його треба боронити» [42, с. 2]) врешті призвело до розмежування спортивних і національно-спортивно товариств.

Порівнюючи ці два підходи до розвитку українського спорту, зазначимо, що галичани все ж надавали перевагу гармонійному і комплексному спортивному вихованню. На прикладі легкої атлетики можна побачити, що на середину 1930-х рр. повна індивідуалізація спорту Галичині радше не загрожувала. Деякі спортсмені ставали рекордсменами в кардинально протилежних дисциплінах (Тадей Козак – біг на 110 метрів з перешкодами та метання диску чи ратища; «Орися»

Кобзар – спринтерські дистанції та стрибки у висоту та довжину). Це свідчило про те, що базу у фізичному розвитку людини залишалися її дані, закладені природою, та застосування комплексу, а не лише профільних вправ [43, арк. 3–73]. Найбільшою популярністю користувалися варіативні змагання з тризмагу (троєборства) чи п'ятизмагу (п'ятиборства), оскільки вони розкривали потенціал фізичних якостей людини, давали змогу повноцінно займатися формуванням власного ідеалу здорового та міцного тіла.

Руханка та варіативні спортивні заняття увійшли в повсякденне життя тогочасних галицьких українців як через систему навчальних закладів, спортивно-гімнастичних товариств, поширення інформації в пресі, діяльність теоретиків спортивного руху [44, арк. 108], так і через заклики до «домашньої гімнастики» [13, с. 1]. Значної уваги заслуговує роль галицької преси, яка спеціальними репортажами, агітаційними матеріалами чи статтями про галицький та закордонний спорт стимулювала розвиток останнього («спорт у маси» [40, с. 1]) і сформувала моду на спортивні вправи, утверджуючи тезу, що «спорт сьогодні – вже не примха людей і не діточа забавка» [45, с. 66]. Тому не є дивним, що українська громадськість із часом у спорті почала вбачати «приязність і користь» [46, арк. 54]. Таким чином, у досліджуваний період уявлення про фізичний розвиток людини суттєво змінилися. Особистість мала стати відповідальною щодо власного тіла і здоров'я.

Список використаних джерел

1. Вацеба О. Нариси з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1997. 232 с.
2. Piotrowski W. «Od «Siczy» do «Sianu». Zarys ukraińskiego ruchu sportowego w latach 1868–1944 na terenie ziemi Przemyskiej. Przemysł: [S.n.], 2010. 633 s.
3. Трофим'як Б. Є. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.
4. Боднар Я. Б. Теоретичні та методичні засади фізичного виховання молоді Галичини кінця XIX – початку XX століття (до 1939 р.): автореф. дис. ... к-та наук з фізичної культури і спорту: 24.00.02. Львів, 2004. 20 с. URL: http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/2257/1/bodnar_j_b.PDF (дата звернення: 20.03.2017).
5. Гах Р. В. Фізичне виховання гімназійної молоді на західноукраїнських землях (перша третина XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. 2010. № 2. С. 7–12.
6. Гук О. М. Система фізичного виховання молоді у Західній Україні у 1917–1939 роках. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/2012_98_1/Guk.pdf (дата звернення: 20.03.2017); Гук О. М. Фізичне виховання дівчат у гімназіях Тернопільського воєводства міжвоєнного періоду URL: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Fvs/2012_4/stati/ukr/R1/annot3.pdf (дата звернення: 20.03.2017).
7. Bierkowski L. Kilka słów o ważności, potrzebie i użytku gymnastyki. Kraków: Z drukarni Stanisława Cieszkowskiego, 1837. 26 s.
8. Дацюк І. Виникнення українського спортивного товариства «Сокіл» та його діяльність наприкінці XIX – на початку XX століття // Сокіл-Батько. Альманах 1895–1995. Львів: РВО Основа, 1996. С. 23–25.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 312. Оп. 1. Спр. 1.
10. Przewodnik do gymnastyki higienicznej zastosowany głównie do użytku domowego. Warszawa: Nakładem Redakcji «Opiekuna domowego», 1874. 91 s.
11. Durski A., Durski J. ćwiczenia wspólne. Lwów: Nakładem Związku polskich gimnastycznych Towarzystw sokolich, 1906. 148 s.
12. Значіння народних ігор для виховання тіла молоді // Вісти з Лугу. 1926. Ч. 3. 25 вересня. С. 9.
13. Wagner J. B. Gimnastyka domowa dla użytku dzieci i dojrziałych osób. Warszawa: Nakładem i drukiem Jozepa Ungra, 1880. 100 s.
14. ЦДІАЛ України. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 1.
15. Шкляр О. Українські гімназії в Городенці. Нью-Йорк-Торонто-Вінніпег, 1978. С. 145–152.
16. Кучабський Ю. В. Петро Франко: Сторінки життя. Львів, 1999. 122 с.
17. ЦДІАЛ України у Львові. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 2.
18. ЦДІАЛ України. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 5.
19. Мандруємо? // Вісти з Запорожжя. 1912. Ч. 69. 30 мая. С. 1–2.
20. Спорт і гігієна // Вісти з Лугу. 1929. Ч. 7. Липень. С. 3.
21. Благітка Я. Вплив руханки на людину // Сокільські вісти. 1928. Ч. 1. Січень. С. 8–9.
22. Мандзюк Д. «20 тисяч українців мають купити по одному метрові парку». URL: <http://gazeta.ua/articles/history-journal/20-tisyach-ukrayinciv-mayut-kupiti-po-odnomu-metrovi-parku/511210?mobile=true> (дата звернення 01.04.2017).
23. Українці! // Вісти з Запорожжя. Часопис руханкових і пожарних товариств. 1911. Ч. 53. 11 січня. С. 1.
24. Жарський Е. Значіння руханки в житті сучасної жінки // Новий час. 1936. Ч. 288. 22 грудня. С. 5.
25. ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 13.
26. Матулкін Б. Листування Івана Боберського та Степана Гайдучка як джерело до вивчення українського спорту в Галичині кінця XIX ст. – 1939 р. // Шевченківська весна-2016: історія: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2016. С. 289–292.
27. Боберський І. Нові шляхи до тілесного виховання. – Львів: накладом Сокола-Батька, 1911. С. 9–44.
28. Varos. A. Gimnastyka pod względem wpływu swego na utrzymanie i przuywócenie zdrowia. Warszawa: w drukarnie J. Jaworiskiego, 1858. 44 s.
29. Руханка // Спорт: Часопис Українського Спортивного Союзу. 1937. Ч. 7 (22). 15 травня. С. 4.
30. Де є наша ціль? // Вісти з Запорожжя. Часопис руханкових і пожарних товариств. 1911. Ч. 54 і 55. 30 марта. – С. 1.
31. ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 11.
32. ЦДІАЛ України. Ф. 847. Оп. 1. Спр. 3.
33. Лікування спортами // Новий час. 1936. Ч. 82. 12 квітня. С. 22.
34. Фізичне виховання й доріст // Спорт: Часопис Українського Спортивного Союзу. 1936. Ч. 14. 4 грудня. С. 2.
35. Рекорд і осяг. // Готові. 1934. Ч. 2. 14 травня. С. 1.
36. ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 25.
37. До Другів-Соколів львівського повіту! // Вісти з Запорожжя. Часопис руханкових і пожарних товариств. 1911. Ч. 53. 30 січня. С. 6.
38. «Сокіл-Батько» // Вісти з Запорожжя. Часопис руханкових і пожарних товариств. 1911. Ч. 60. Серпень. С. 3.
39. Два руханкові вечори // Вісти з Запорожжя. Часопис руханкових і

пожарних товариств. 1912. Ч. 65. 30 січня. С. 5. 40. Спорт у маси // Готові. 1934. Ч. 1. 1 травня. С. 1. 41. Жарський Е. Основи сокілства. Львів: накладом «Сокола-Батька», 1937. 32 с. 42. Боберський І. Українське сокілство 1894–1939. Львів: Видавець «Сокіл-Батько», 1939. 16 с. 43. ЦДІАЛ України. Ф. 624. Оп. 1. Спр. 2. 44. ЦДІАЛ України. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 66. 45. Ковпак В. О. Українська спортивна періодика Галичини 20–30-х рр. XX ст. Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2008. 236 с. 46. ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 12.

References

1. Vatsaba O. Narysy z istoriyi zakhidnoukrayins'koho sportyvnoho rukhu [The essays on the history of West Ukrainian sports movement], Ivano Frankivs'k: Lileya–NV, 1997. 232 p. 2. Piotrowski W. «Od «Siczy» do «Sianu». Zarys ukraińskiego ruchu sportowego w latach 1868–1944 na terenie ziemi Przemyskiej [«From «Sich» to «Sian». A history of Ukrainian sports movement in Peremysl region sn 1868 1944], Przemysł: [S.n.], 2010. 633 p. 3. Trofymyak B. Ye. Himnastychno-sportyvni orhanizatsiyi v natsional'no-vyzvol'nomu rusi Halychyny (druha pol. XIX st. – persha pol. XX st.) [The Gymnastic-Sports organizations in the national-liberation movement of Halychyna in the second half of the 19 – at the first half of 20 centuries], Ternopil', Ekonomichna dumka, 2001. 694 p. 4. Bodnar Ya. B. Teoretychni ta metodychni zasady fizychnoho vykhovannya molodi Halychyny kintsya XIX – pochatku XX stolittya (do 1939 r.): avtoref. dys. ... k-ta nauk z fizychnoy kul'tury i sportu: 24.00.02 [Theoretical and methodical basis of physical education of the Galichinan youth at the end of the 19 – at the beginning of the 20 century (before 1939). An abstract of the PhD thesis], L'viv, 2004. – 20 p. Available at: http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/2257/1/bodnar_j_b.PDF (accessed 20.03.2017). 5. Hakh R. V. Fizychno vykhovannya himnazyynoyi molodi na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh (persha tretyna XX st.) [Physical education of the students of West Ukrainian gymnasiums in the first third of the 20 century], Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Pedahohika, 2010, Vol. 2, pp. 7–12. 6. Huk O. M. Systema fizychnoho vykhovannya molodi u Zakhidniy Ukraini u 1917–1939 rokakh [The system of the West Ukrainian youth physical education in 1917–1939]. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchdpu/2012_98_1/Guk.pdf; Huk O. M. Fizychno vykhovannya divchat u himnazyakh Ternopil's'koho voyevodstva mizhvoyennoho periodu [The physical education of girls in gymnasiums of Ternopil voyevodship in the interwar period]. Available at: http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/Soc_Gum/Fvs/2012_4/stati/ukr/R1/annot3.pdf (accessed 20.03.2017). 7. Bierkowski L. Kilka słów o ważności, potrzebie i użytku gymnastyki [A few words about the importance of using the gymnastics], Kraków, Z drukarni Stanisława Tsieszkowskiego, 1837. 26 p. 8. Datsyuk I. Vynyknennya ukrayins'koho sportyvnoho tovarystva «Sokil» ta yoho diyal'nist' naprykintsi XIX – na pochatku XX stolittya [The foundation of Ukrainian sport organization «Sokil» and its activity at the end of 19 – at the beginning of the 20 centuries], Sokil Bat'ko. Al'manakh 1895–1995, L'viv, RVO Osнова, 1996, pp. 23–25. 9. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. L'vovi (TsDIAL Ukrayiny), f. 312, op. 1, spr. 1. Statuty tovarystva za 1892, 1906, 1929. [Statutes of the fellowship for 1892, 1906, 1929]. 10. Przewodnik do gymnastyki higienicznej zastosowany głównie do użytku domowego [A handbook of the hygienic gymnastics, mostly in its use at home], Warszawa, Nakładem Redakcyi «Opiekuna domowego», 1874. 91 p. 11. Durski A., Durski J. Ćwiczenia wspólne [Collective trainings], Lwów, Nakładem Związku polskich gimnastycznych Towarzystw sokolich, 1906. 148 p. 12. Znachimna narodnykh ihor dlya vykhovannya tila molodi [The role of the public games in the education of youth], Visty z Luhu, 1926, Ch. 3, September 25, p. 9. 13. Wagner J. B. Gimnastyka domowa dla użytku dzieci i dojrzałych osób [The home gymnastics for everyday use], Warszawa, Nakładem i drukiem Jozepa Ungra, 1880. 100 p. 14. TsDIAL Ukrayiny, f. 389, op. 1, spr. 1. Obizhnyky, rozporядzhennya ta instruktsiyi Verkhovnoyi plastovoyi komandy za 1921–1924 roky [Statistics, orders and instructions of Supreme Plast team for 1921–1924]. 15. Shklyar O. Ukrayins'ki himnazyi v Horodentsi [Ukrainian gymnasiums in Horodenka], N'yu-York-Toronto-Vinnipeh, 1978. pp. 145–152. 16. Kuchabs'ky Yu. V. Petro Franko: Storinky zhyttya [Petro Franko: Pages of Life], L'viv, 1999. 122 p. 17. TsDIAL Ukrayiny, f. 389, op. 1, spr. 2. Obizhnyky, rozporядzhennya ta instruktsiyi Verkhovnoyi plastovoyi komandy za 1924–1926 roky [Statistics, orders and instructions of Supreme Plast team for 1924–1926]. 18. TsDIAL Ukrayiny, f. 389, op. 1, spr. 5. Obizhnyky, rozporядzhennya ta instruktsiyi Verkhovnoyi plastovoyi komandy za 1930–1931 roky. [Statistics, orders and instructions of Supreme Plast team for 1930–1931]. 19. Mandruyemo? [Travelling?], Visty z Zaporozha, 1912, Ch. 69, May 30, pp. 1–2. 20. Sport i hihiyena [Sport and hygiene], Visty z Luhu, 1929, Ch. 7. July, p. 3. 21. Blahitka Ya. Vplyv rukhanky na lyudynu [The impact of physical exercises on human], Sokil's'ki visty (L'viv), 1928, Ch. 1, January, pp. 8–9. 22. Mandzyuk D. 20 tysyach ukrayintsiv mayut' kupyty po odnomu metrovi parku [20 thousand Ukrainians must buy a meter of park]. Available at: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_20-tisyach-ukrayinciv-mayut-kupiti-podnomu-metrovi-parku/511210?mobile=true (accessed 23.04.2017). 23. Ukrayintsi! [Ukrainians!], Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv, 1911, Ch. 53, January 11, p. 1. 24. Zhars'ky E. Znachimna rukhanky v zhytti suchasnoyi zhinky [The role of physical exercise in modern woman's life], Novyy chas (L'viv), 1936, Ch. 288, December 22, p. 5. 25. TsDIAL Ukrayiny, f. 366, op. 1, spr. 13. Lysty chlena rukhankovo-strilets'koho tovarystva «Sokil» u L'vovi Hayduchka Stepana pro diyal'nist' ta stan sprav u tovarystvi. T. III. [Letters of a member of Lviv gymnastics-shooting fellowship «Sokil» Stepan Hayduchok about the activity and cases of the fellowship. Vol. III]. 26. Matulkin B. Lystuvannya Ivana Bobers'koho ta Stepana Hayduchka yak dzherelo do vyvchennya ukrayins'koho sportu v Halychyni kintsya XIX st. – 1939 r. [The letters of Ivan Bobersky to Stepan Hayduchok as a historical source for researching Ukrainian sport in Halychyna in the end of the 19 century – 1939], Shevchenkivs'ka vesna – 2016: istoriya: materialy XIV Mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi studentiv, aspirantiv ta molodykh

uchenykh, Kyiv, 2016, pp. 289–292. 27. Bobers'kyi I. Novi shlyakhy do tilesnoho vykhovannya [New ways to train body], L'viv, nakladom Sokola-Bat'ka, 1911, pp. 9–44. 28. Baroc. A. Gimnastyka pod wzgledem wplywu swego na utrzymanie i przywrócenie zdrowia [Gymnastics and health culture], Warszawa, w drukarnie J. Jaworiskiego, 1858. 44 p. 29. Rukhanka [Physical exercise], Sport: Chasopys Ukrayins'koho Sportovoho Soyuzu, 1937, Ch. 7 (22), May 15, p. 4. 30. De ye nasha tsyl'?' [Where is our aim?], Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv, 1911, Ch. 54 i 55, March 30, p. 1. 31. TsDIAL Ukrayiny, f. 366, op. 1, spr. 11. Lysty chlena rukhankovo-strilets'koho tovarystva «Sokil» u L'vovi Hayduchka Stepana pro diyal'nist' ta stan sprav u tovarystvi. – T. I. [Letters of a member of Lviv gymnastics-shooting fellowship «Sokil» Stepan Hayduchok about the activity and cases of the fellowship. Vol.I]. 32. TsDIAL Ukrayiny, f. 847, op. 1, spr. 3. Statut povitovoho tovarystva (komitetu) v Kolomyi [Statute of the county fellowship (committee) in Kolomyia]. 33. Likuvannya sportamy [Healing with sport], Novyy chas, 1936, Ch. 82, April 2, p.22. 34. Fizychno vykhovannya y dorist [Physical exercise and growing], Sport: Chasopys Ukrayins'koho Sportovoho Soyuzu, 1936, Ch. 14, December 4, p. 2. 35. Rekord i osyah [Record and reaching], Hotovi, 1934, Ch. 2, May 14, p. 1. 36. TsDIAL Ukrayiny, f. 312, op. 1, spr. 25. Zvity pro diyal'nist' tovarystva. [Report about the activity of the fellowship]. 37. Do Druhiv-Sokoliv l'viv'skoho povitu! [To the friends-Sokils in Lviv region!], Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv, 1911, Ch. 53, January 30, p. 6. 38. «Sokil-Bat'ko» [Sokil-Father], Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv, 1911, Ch. 60, August, p. 3. 39. Dva rukhankovi vechory [Two evenings of physical exercise], Visty z Zaporozha. Chasopys rukhankovykh i pozharnykh tovarystv, 1912, Ch. 65, January 30, p. 5. 40. Sport u masy [Sport for the nation], Hotovi, 1934, Ch. 1, May 1, p. 1. 41. Zhars'kyi E. Osnovy sokil'stva [The basics of Sokil movement], L'viv, nakladom «Sokola-Bat'ka», 1937. 32 p. 42. Bobers'kyi I. Ukrayins'ke sokil'stvo 1894–1939 [Ukrainian Sokil movement 1894–1939], L'viv, Vydavets' «Sokil Bat'ko», 1939. 16 p. 43. TsDIAL Ukrayiny, f. 624, op. 1, spr. 2. Zhurnal obliku vstanovlennya rekordiv po lehkyi atletytsi. [Register of records setting in athletics]. 44. TsDIAL Ukrayiny, f. 389, op. 1, spr. 66. 45. Kovpak V. O. Ukrayins'ka sportyvna periodyka Halychyny 20 30 kh rr. XX st. [Ukrainian sports periodic of Halychyna 1920–1930-s], L'viv, L'viv's'ka nat'na naukova biblioteka imeni V. Stefanyka, 2008. 236 p. 46. TsDIAL Ukrayiny, f. 366, op. 1, spr. 12. Lysty chlena rukhankovo-strilets'koho tovarystva «Sokil» u L'vovi Hayduchka Stepana pro diyal'nist' ta stan sprav u tovarystvi. – T. II. [Letters of a member of Lviv gymnastics-shooting fellowship «Sokil» Stepan Hayduchok about the activity and cases of the fellowship. Vol.II].

Богдан Матулкин

ИЗМЕНЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ФИЗИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЧЕЛОВЕКА СРЕДИ УКРАИНЦЕВ ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ XIX – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВВ.

В статье на основании публикаций в прессе, работ теоретико-спортивного движения и архивных материалов проанализирована эволюция представлений среди украинцев Галичины о физическом развитии человека, возможностях и задачах спорта. Установлено, что изменение отношения к спорту вызвано синхронными тенденциями в странах Центральной и Западной Европы. Олимпийское движение и популяризация спортивных занятий среди широких слоев населения вызвало то, что спорт стал не только привычным явлением повседневной жизни, но и одним из средств модернизации общества. Показан рост внимания к физическому развитию человека путем введения уроков физической культуры в учебных заведениях, а также внеклассная работа – походы, прогулки и т.д. Установлено расхождение в подходах к развитию спорта между профессиональным спортивным движением и национально-спортивными обществами. Проанализировано пути популяризации спортивного движения среди украинцев Галичины и сделан вывод о его успешности.

Ключевые слова: спортивное движение, Галичина конца XIX – первой трети XX в., модернизация, Иван Боберский, спортивные репортажи в периодических изданиях.

Bohdan Matulkin

CHANGE OF CONCEPTIONS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF MAN AMONG UKRAINIANS OF HALYCHYNA IN THE LATE XIX – THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY

Based on the press publications, works of the theorists of sports movement and on the archival materials, in the article author analyzes the evolution of ideas among Ukrainians of Halychyna of man's physical development, opportunities and challenges of sport. This scientific problem was analyzed by such scholars as O. Vatseba, V. Pyotrovsky, B. Trofymyak, R. Hach and others. But still, the problem of the perception of the conceptions of the development of the sports movement wasn't researched. It is found, that the change of attitude to sport was mainly caused by synchronous trends that can be seen in Central and Western Europe. The Olympic movement and the popularization of sport among the general population caused that sport became not only a common phenomenon of everyday life, but also one of the means of modernizing society. The increased attention to the physical development of man through the

introduction of physical education classes in schools and extracurricular activities – hiking, walking etc is analyzed. Author states the differences that were known in approaches to the development of sport among professional sports movement and national sports associations: while supporters of the first branch tried to achieve victories in sport itself, the second one, focused on the formation of harmoniously developed personality, that could be prepared to fight for the Ukrainian nation. Author characterizes the ways of popularizing sports movement among the Ukrainians of Halychyna and makes conclusions of its success.

Key words: sports movement, Halychyna in the late XIX – the first third of the XX century, modernization, Ivan Boberskyi, sports reportages in periodicals.

УДК 94 (438)

Наталія Григоруk

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ВІДНІ В 1907–1911 РР.

У дослідженні висвітлено діяльність українського парламентського представництва у Відні крізь призму національно-політичних реалій Австро-Угорщини. Аналізуються особливості виборчого процесу в Галичині в 1907–1911 рр. і визначено основні напрямки діяльності українських депутатів Галичини у віденському парламенті. З'ясовано роль української парламентської репрезентації у розвитку національного руху, виборчої кампанії та практичної діяльності віденського парламенту в українському питанні.

Ключові слова: австрійський парламент, вибори, діяльність, Галичина, Відень.

Проблема вивчення українського конституціоналізму та процес розбудови парламентаризму в Україні актуалізують розгляд досвіду парламентської діяльності українських депутатів у Відні. Зважаючи на те, що вибори 1907–1911 р. фактично започаткували другу каденцію в діяльності віденського парламенту, обраного на основі таємного та загального виборчого права.

Актуальність досліджуваної проблеми підсилюється й тією обставиною, що сьогодні Україна переживає непростий процес становлення власного парламентаризму, і вивчення досвіду політичної діяльності українських депутатів у минулому має певне практичне значення.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі різноманітних джерел, проаналізовано особливості виборчого процесу у Галичині в 1907–1911 р., визначено основні напрямки діяльності українських депутатів Галичини у віденському парламенті.

Метою дослідження є вивчення політики Австро-Угорщини стосовно українського питання в Галичині, впливу офіційного Відня на еволюцію польсько-українських відносин, на процес структуризації українських політичних сил та можливості реалізації української національної програми.

Завдання дослідження базуються на визначеності процесу формування політики австрійського уряду щодо українського питання в Галичині; методах нормалізації міжнародних відносин у Галичині, які застосовувалися центральними органами влади; зміні бачення австрійськими державними чиновниками завдань українського національного руху; ставленні австрійської влади до політичної боротьби в середовищі галицьких українців.

Це питання певною мірою знайшло відображення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, в українській історіографії окремі питання з цієї проблематики висвітлювалися у колективних працях М. Андрусяка [1], С. Томашівського [2], П. Феденка [3], а також сучасних дослідників Я. Грицака [4], С. Макарчука [5], М. Мудрого [6], О. Сухого [7], О. Турія [8] та ін. Важливим джерелом є спогади українських депутатів, зокрема К. Левицького [9] та Л. Цегельського [10].

Прийняття нового виборчого закону до австрійського парламенту стало ще одним загальнодемократичним успіхом усіх політичних сил Австро-Угорської держави. Особливим було значення закону для Галичини, оскільки його введення призвело до зміни існуючої куріальної виборчої системи, а значить до нової розстановки політичних сил у краї. Ліквідація куріальної системи піднімала позиції українських національних сил ще й тому, що в умовах майнового цензу, котрого дотримувалася попередня виборча система, українцям наперед було визначено, в силу їх нижчого матеріального стану, значно поступатися у боротьбі за депутатські мандати польсько-шляхетським кандидатам у депутати.

Новий виборчий закон викликав уперту протидію шовіністичного польського політичного табору, який до цього забезпечував своє панування у краї за допомогою куріальної системи. Тепер

відповідальність за збереження «польського стану посідання» у Галичині переходила від шляхти – до новітніх польських політичних партій, провідники яких намагалися і надалі зберегти перевагу сил на виборах. Виборчі округи визначено так, що один депутат припадав на 51 тис. польського населення і 110 тис. українського. У результаті чого із 106 галицьких мандатів до австрійського парламенту для поляків призначалося 78, а для українців – 28 мандатів, або 26,4 % від загальної кількості, при тому, що українці становили 64,4 % населення Галичини [11]. Це досягалося тим, що міські округи мали право обирати одного депутата, а переважну більшість виборців у цих округах становили поляки. Наприклад: Перемишль – 6700 українців і 3500 поляків, Тернопіль – 7900 українців і 18800 поляків [12]. Сільські округи, які обирали по два депутати, поділялися на два типи: українські, де серед виборців переважали українці, і мішані, де українці не набагато перевищували у кількості. З цих округів треба було обирати двох депутатів – одного українського і одного польського.

Крім того, питання про об'єднання населених пунктів в один виборчий округ теж не вирішувалося на користь українців Галичини. Коли в інших краях Австро-Угорської імперії виборчий округ створювався у тих громадах, де кількість жителів перевищувала 500 осіб, то в Галичині це положення виборчого закону передбачало кількість жителів понад 1200 осіб [13].

Перші вибори до австрійського парламенту, на основі загального виборчого права, призначено на травень 1907 р. (14 травня в сільських округах, 17 травня – в міських).

Українські політичні партії, викриваючи традиційні при виборах махінації польських шовіністичних кіл, повели активну агітацію серед загалу за кандидатуру українських депутатів. Ще 23 грудня 1906 р. відбувся з'їзд радикальної партії, на якому зазначалося, що партія буде підтримувати тільки таких кандидатів на депутатів, які обіцяють, що допоможуть народові вибороти економічну і політичну незалежність австрійської України від Відня і від галицької Польщі.

Радикали використали з'їзд і для того, щоб заявити про свої економічні і політичні вимоги: перехід всіх ґрунтів панських і церковних у власність селян; майбутнє українського населення бачили виключно в єдності з українським народом в Росії; кінцева мета цієї єдності – українська республіка. З'їзд також наголосив на необхідності проведення передвиборчої агітації і висунення своїх кандидатур [9, с. 430].

25 грудня 1906 р. розпочав роботу I з'їзд Української національно-демократичної партії (далі – УНДП). З доповідями на з'їзді виступили К. Левицький, В. Охримович, А. Стефанович і Л. Цегельський. З'їзд розглянув питання політичної діяльності партії і виборчої тактики, обговорив кандидатури майбутніх депутатів, висунутих від УНДП. Зазначалося, що під час виборів до австрійського парламенту всі верстви і стани українського населення Галичини повинні виступати узгоджено і єдино [9, с. 430].

Передвиборча агітація у Галичині перетворилася у потужний громадський рух. Ширший Народний комітет зібрався 21 лютого 1907 р. на нараду, щоб, на підставі пропозицій повітових організацій, затвердити перші кандидатури на депутатів. Комітет мав також обговорити питання про ставлення до інших партій [9, с. 435].

Виборча агітація у краї безперервно поширювалася і вічевий рух досягав найвіддаленіших куточків Галичини. У цю агітацію активно включилася і українська університетська молодь. У пресі, на зборах організацій і товариств розглядалося питання – яка репрезентація нам потрібна у Відні? За словами К. Левицького, переважала думка, що на депутатів треба обирати цвіт української інтелігенції, людей талановитих, які б не поступалися перед представниками інших народів [9, с. 440].

Ситуація в Галичині навколо виборів загострювалася. Національно-демократична, радикальна і соціал-демократична партії об'єднали свої сили. Їм протистояли москвофільський табір і польські кола. В усіх виборчих округах відбувалися збори, мітинги, віча, на яких виборці мали змогу зустрітися із кандидатом у депутати. Проте такі зустрічі нерідко закінчувалися сутичками. Зокрема, у Болехові, де кандидатом від УНДП був К. Левицький, а від «Руської Ради» В. Дудикевич, 8 травня відбулося віче, на якому під час виборів президії дійшло до сутички. Москвофіли вигнали національних демократів із приміщення, де проходили збори, ті ж, в свою чергу закидали супротивників камінням. Серед присутніх було чимало потерпілих [14]. Траплялися випадки побиття агітаторів. Так, 13 травня у Рудках побито Й. Пивовара, який агітував за націонал-демократів [15].

Тактика дій УНДП визначалася тим, що предметом її передвиборчих нарад було питання про компроміс із русофільською партією. Існувала реальна небезпека того, що якщо українці розділять свої голоси ще на москвофілів, то це створить вигідну ситуацію для польських сил. Проте більшість Народного комітету вирішила розірвати усі компроміси з москвофілами, вважаючи їх неприродними, і виступити на виборах самостійно. Натомість було визнано за необхідне переважну частину євреїв відмежувати від їх спільної акції із поляками [9, с. 440]. К. Левицький так

писав про тодішню тактику національних демократів: «Ми поставили тоді відверту альтернативу: союзник мого ворога – мій ворог, ворог мого ворога – мій союзник!» Євреї-сіоністи пішли на союз з українськими націонал-демократами, відкинувши етнічні та релігійні проблеми [9, с. 441].

19 квітня 1907 р. Народний комітет видав головну виборчу відозву «До русинів галицької землі». «Метою політичної діяльності наших народних заступників мусить бути, – сказано у цій відозві, – боротьба в ім'я народної самоуправи, горожанської свободи, господарської незалежності і питомого культурного розвою українсько-руського народу в Австрії» [16]. Нові депутати в основному мали дбати про захист інтересів селян-хліборобів та домагатися земельних реформ.

Інші українські партії – радикальна і соціал-демократична також розпочали виборчу агітацію. Лише Християнсько-суспільна партія не проводила передвиборчих акцій. Її орган «Руслан» критично поставився до інших українських партій. Москвофіли рушили у повіти, де намагалися знайти голоси виборців. Українська соціал-демократична партія, проводячи передвиборчу кампанію, закликала скликати віча, звертатися із петиціями до уряду, тим самим показуючи, що народ прагне своїх прав і не допустить фальсифікації законів. Разом з тим, члени партії застерігали не вживати силових методів і погроз, щоб їх не використовували проти українських сил. У зверненнях соціал-демократів звучав заклик одностайного і солідарного виступу усіх верств українського населення – селян, міщан, робітників та інтелігенції – для досягнення мети [17, с. 11–12].

Щодо польських політичних кіл, то вони, використовуючи свій вплив і владу, застосовували інші методи у передвиборчій агітації. Вони намагалися провести своїх кандидатів, роздаючи виборцям уже наперед заповнені бюлетені. Газета «Діло» повідомляла про ці передвиборчі махінації: «... Ропчинське староство доручає виборцям карти для голосування вже виповнені назвами кандидатів..., при цьому решта рубрики так засмаровано хімічним олівцем, що не можна вже нічого більше дописати» [18]. Тут же газета повідомляє про те, що роздаються бюлетені не завірені печаткою староства, а отже, не дійсні [18]. Місцеві власті йшли навіть на переслідування та арешти агітаторів. Під час виборів силою відбирали бюлетені, які були заповнені на користь українського кандидата; притягалися до відповідальності особи, які заповнювали бюлетені неписьменним; проводили арешти.

Крім того, польська преса друкувала наклепницькі статті, що, враховуючи її великі тиражі, породжувало антиукраїнський рух [17, с. 9].

Траплялися під час виборів і криваві сутички. 24 травня 1907 р. в с. Горуцькому відбулися повторні вибори. Селяни виступили проти виборчих махінацій. Розправа над ними не забарилася – було вбито трьох селян, близько десяти поранено. Нерідко жандармам прислуговували воєнізовані формування «всехполяків» [19].

Незважаючи на «старання» польського політичного табору, перші демократичні вибори дали українцям 27 мандатів з Галичини і 5 із Буковини. У Галичині націонал-демократи здобули 17 мандатів, радикали – 3, соціал-демократи – 2, москвофіли – 5 [20].

Проблемою для Галичини залишалося те, що новий виборчий закон не поширювався на виборче право до органів місцевого самоврядування і до Галицького крайового сейму. Тому боротьба за зміну виборчої системи не припинилася у Галичині і після 1907 р. Конфронтаційна суспільно-політична обстановка в Галичині в умовах міжнародної нестабільності викликала у Відні дедалі більший неспокій. Уряд мав намір схилити українських політиків до угоди з галицько-польською адміністрацією. Проте, цісарському наміснику так і не вдалося досягти польсько-української домовленості. Ще більше загострилася боротьба в сеймі і парламенті. Уряд Ріхарда фон Бінерт-Шмерлінга теж не зміг розв'язати польсько-українську проблему [7, с. 128].

Перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права змінили його склад. Новообрана Палата депутатів налічувала 516 осіб, у тому числі: українців – 32, поляків – 80, німців – 231, чехів – 107, італійців – 19, хорватів – 11, румунів – 6, сербів – 2 [20]. (Продовження статті у наступному випуску збірника).

Список використаних джерел

1. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. Львів, 1935. 78 с.
2. Томашівський С. Галичина, політично-історичний нарис з приводу світової війни. Львів, 1915. 32 с.
3. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1934. 170 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. К.: Генеза, 1996. 360 с.
5. Макачук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина ХІХ ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 32. Львів, 1997.
6. Мудрий М. Місцеве самоврядування Галичини в контексті українсько-польських взаємин (друга половина ХІХ століття) // Україна в минулому. К.; Львів, 1996ю Вип. ІХ. 8. С. 77–102.
7. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нарис історії ХІХ – початку ХХ ст. 2-е видання, доповнене. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка;

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 226 с. 8. Турій О. Національна та політична орієнтація греко-католицького духовенства в 1819–1859 рр. (до генези москвофільства) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). Львів, 1994. С. 50–53. 9. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. З ілюстраціями. На підставі споминів і документів. Перша і друга частина. Львів, 1926. 736, IX с. 10. Цегельський Л. Як воно поправді було // Америка. Філадельфія, 1936–1937. 11. Діло. 10 квітня 1907. 12. Діло. 16 січня 1907. 13. Діло. 18 січня 1907. 14. Діло. 10 травня 1907. 15. Діло. 15 травня 1907. 16. До русинів галицької землі. Львів, 1907 (відбиток). 17. Вітик С. Під теперішню пору. Львів: Накл. автора, 1906. 18. Діло. 9 травня 1907. 19. Діло. 27 травня 1907. 20. Діло. 3 червня 1907.

References

1. Andrusyak M. Narisy z istoriyi halyts'koho moskvofil'stva [Essays on the history of Galician Muscovite]. L'viv, 1935. 78 s. 2. Tomashivs'kyu S. Halychyna, politychno-istorychnyy narys z pryvodu svitovoyi viyny [Halychyna, political and historical essay on the world war]. L'viv, 1915. 32 s. 3. Fedenko P. Ukrayins'kyu hromads'kyu rukh u XX st. [Ukrainian Civic Movement in the 20th Century]. Podebrady: Ukrayins'kyu tekhnichno-hospodars'kyu instytut pozaochnoho navchannya, 1934. 170 s. 4. Hrytsak Ya. Narisy istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX stolittya [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the 19th and 20th centuries]. K.: Geneza, 1996. 360 s. 5. Makarchuk S. Moskvofil'stvo: vytyky ta evolyutsiya ideyi (seredyna XIX st. – 1914 r.) [Moskvophilism: origins and evolution of the idea (mid-nineteenth century – 1914)]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. Vyp. 32., L'viv, 1997. 6. Mudryy M. Mistseve samovryaduvannya Halychyny v konteksti ukrayins'ko-pol's'kykh vzayemyn (druha polovyna XIX stolittya) [Local government of Galychyna in the context of Ukrainian-Polish relations (second half of the XIX century)]. Ukrayina v mynulomu. K.; L'viv, 1996, Vyp. IX. 8. S. 77–102. 7. Sukhyy O. Halychyna: mizh Skhodom i Zakhodom. Narisy istoriyi XIX – pochatku XX st. [Halychyna: between East and West. Essay on the history of the 19th and early 20th centuries.]. 2-e vydannya, dopovnene. L'viv: L'vivs'kyu natsional'nyy universytet im. I. Franka; Instytut ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrayiny, 1999. 226 s. 8. Turiy O. Natsional'na ta politychna oriyentatsiya hreko-katolyts'koho dukhovenstva v 1819–1859 rr. (do henezy moskvofil'stva) [National and political orientation of the Greek-Catholic clergy in 1819–1859. (Before the genesis of Muscovite)]. Materialy zasidan' Istorychnoyi ta Arkheohrafichnoyi komisiyi NTSh u L'vovi (lyuty 1992 r. – zhovten' 1993 r.). L'viv, 1994. S. 50–53. 9. Levyts'kyu K. Istoryia politychnoyi dumky halyts'kykh ukrayintsiv. 1848–1914. Z ilyustratsiyamy. Na pidstavi spomyniv i dokumentiv. Persha i druha chastyna [The history of political thought of Galician Ukrainians. 1848–1914. With illustrations. Based on memoirs and documents. The first and second parts]. L'viv, 1926. 736, IX s. 10. Tsehel's'kyu L. Yak vono popravdi bulo [How was it really?] // Ameryka. Filadel'fiya, 1936–1937. 11. Dilo. 1907. 10 kvit. 12. Dilo. 1907. 16 sich. 13. Dilo. 1907. 18 sich. 14. Dilo. 1907. 10 trav. 15. Dilo. 1907. 15 trav. 16. Do rusyniv halyts'koyi zemli. L'viv, 1907 (vidbytok). 17. Vityk S. Pid teperishnyu poru [Under the present time]. L'viv: Nakl. Avtora, 1906. 18. Dilo. 1907. 9 trav. 19. Dilo. 1907. 27 trav. 20. Dilo. 1907. 3 cherv.

Наталія Григорук

ПАРЛАМЕНТСКИЕ ВЫБОРЫ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ В ВЕНЕ В 1907–1911 ГГ.

Данное исследование освещает деятельность украинского парламентского представительства в Вене сквозь призму национально-политических реалий Австро-Венгрии. Анализируются особенности избирательного процесса в Галичине в 1907–1911 гг. и определяются основные направления деятельности украинских депутатов Галичины в венском парламенте. Выяснена роль украинской парламентской репрезентации в развитии национального движения, избирательной кампании и практической деятельности венского парламента в украинском вопросе.

Ключевые слова: австрийский парламент, выборы, деятельность, Галичина, Вена.

Nataliya Hryhoruk

PARLIAMENTARY ELECTIONS AND ACTIVITIES UKRAINIAN REPRESENTATION IN VIENNA IN 1907–1911

This study highlights the activities of Ukrainian parliamentary offices in Vienna through the prism of national political realities of Austria-Hungary. Analyzes peculiarities of the electoral process in Galychyna 1907–1911. Determines and main activities of Ukrainian Halychyna ambassadors in Vienna Parliament. The role of Ukrainian parliamentary representation in the development of the national movement, the election campaign and practice of Parliament in Vienna ukrainian issue.

Key words: Austrian parliament, elections, activities, Halychyna, Vienna.

УДК 336.226.211(470) «1914/1918»

Світлана Орлик

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПОЛЬОВЕ КАЗНАЧЕЙСТВО В СИСТЕМІ КАЗНАЧЕЙСЬКОЇ СЛУЖБИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У МІСТАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто становлення та організаційні засади діяльності польових казначейств, які створювалися російською окупаційною владою у містах Галичини й Буковини в період Першої світової війни. Визначено, що вказані установи організовувалися з метою формування умов для успішної реалізації Російською імперією власної окупаційної фінансової політики на захоплених нею територіях. Досліджено нормативно-правове забезпечення процесу створення постійних польових казначейств у містах Галичини та Буковини як спеціальних фінансових органів. Окреслено роль, структуру, підпорядкування, підзвітність, завдання, функції, права та обов'язки місцевих польових казначейств на захоплених під час війни територіях Західної України. Звернено увагу на особливий склад, кваліфікацію кадрів та особливі відзнаки службовців постійних польових казначейств. Значну увагу акцентовано на компетенції місцевих польових казначейств у сфері надання банківських послуг, наданні послуг ощадної каси та зарахуванні податкових платежів до бюджету Російської імперії.

Ключові слова: Галичина, Буковина, польове казначейство, Перша світова війна, фінансова політика.

Вторгнення російських військ на територію Галичини й Буковини у вересні 1914 р. та встановлення контролю російської окупаційної влади в усіх сферах життєдіяльності регіону, у тому числі й фінансовій, зумовили необхідність створення казначейських органів.

Метою статті стало дослідження особливостей організації та діяльності місцевих польових казначейств у захоплених російськими військами містах Галичини й Буковини для встановлення їхньої ролі у реалізації фінансової політики Російської імперії на окупованих територіях.

Проблеми діяльності російських окупаційних органів управління в Галичині та Буковині різною мірою розглядалися багатьма українськими істориками, такими, як І. Берест [2], В. Великочий [3], В. Глизнер [5], І. Ільницький [7], І. Кучера [8], М. Литвин [9], І. Лозинська [10], В. Любченко [11], О. Мазур [12], О. Реєнт [17] та інші. Однак до проблеми фінансового управління вони торкалися лише дотично. Разом з тим, в історичній літературі, питання діяльності казначейських установ Російської імперії в українських губерніях отримали певне висвітлення, зокрема у працях М. Бармака [1], Б. Галя [4], О. Головка [6], В. Орлика [13], проте, усі ці праці стосуються періоду до Першої світової війни.

Неоціненний внесок у джерелознавство питань дослідження російських органів управління Галичини й Буковини періоду Першої світової війни належить відомому вітчизняному вченому Г. Папакіну. У статті «Джерела для дослідження історії Російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917)» [14] ним вперше проаналізовано довідкові видання вітчизняних архівів та українську мемуаристику з питань створення та функціонування російських тимчасових регіональних державних інституцій на окупованих Російською імперією у період Першої світової війни західноукраїнських землях.

Джерельну базу дослідження склали фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Києві – фонд 379 «Польове казначейство при Управлінні Військового генерал-губернатора Галичини», опис 1 за 1914–1915 рр., у якому є 20 одиниць зберігання та фонд 431 «Тернопільське польове казначейство при Військовому генерал-губернаторстві областей, зайнятих по праву війни», опис 1 за 1914–1917 рр., у якому нараховується 89 одиниць зберігання. Частина документів щодо створення та діяльності місцевих польових казначейств у містах Галичини та Буковини періоду 1914–1917 рр. знаходиться у фонді 361 «Канцелярія Військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни».

Як відомо, фінансове забезпечення військових потреб, особливо в умовах війни, має здійснюватися безперебійно. Тому важливою складовою фінансового устрою окупованих російською армією територій стала організація і відкриття польових казначейств. У Російській імперії як у постійно воюючої держави це питання законодавчо врегульоване ще з 1895 р. з ухваленням «Положення про діяльність польових казначейств» [15]. У серпні 1914 р. вводиться у дію нове положення «Про польові й фортечні казначейства» [16]. Відповідно до останнього положення, у районі дислокації армій створювалися польові й фортечні казначейства, у тому числі польові казначейства при штабах армій та управліннях, підпорядкованих головному начальнику

постачання армії, місцеві польові казначейства (постійні) в окупованих містах та польові казначейства (мобільні) при військових корпусах і загонах.

Саме положенням від 1914 р. затверджувалися штати польових і фортечних казначейств, у яких визначено основні й посилені оклади жалувань і столових, класи посад (табл. 1).

Таблиця 1

Штати для польових та фортечних казначейств

Назва посади	Кількість	Річний оклад утримання				Клас посади	Розряд пенсії
		Жалування		Столові			
		основне	посилене	основні	посилені		
Казначей	1	1800	1980	1800	1980	V	III ст.1
Касир	1	1000	1100	1000	1100	VI	III2ст.
Бухгалтери	1	1000	1100	1000	1100	VI	III2 ст.
Помічники бухгалтера	2	700	770	700	770	VII	V
Присяжні рахівники	2	360	540	-	-	-	-
Нижчі чини:							
Писарі вищого окладу	2	72	108	-	-	-	-
Беззбройні рядові:	3	6	9	-	-	-	-
денщики;	1	6	9	-	-	-	-
для госп. Потреб							
Обози для польових казначейств включають:							
Обозних: молодш. унтер-офіцерів;	1	12	18	-	-	-	-
рядових	9	6	9	-	-	-	-
Коней: верхових	1	-	-	-	-	-	-
обозних	18	-	-	-	-	-	-
Возів	8	-	-	-	-	-	-

[16, арк.99].

Оскільки штаб армії Південно-Західного фронту розташувався у м. Брест-Литовську, то й головне польове казначейство знаходилося у цьому ж місті. Саме там і формувалися штати польових казначейств місцевого типу, які розміщувалися в містах Галичини й Буковини та мали характер постійних (не пересувних). Головному казначесві армії фронту належали усі права та обов'язки керівника казенної палати стосовно підвідомчих йому місцевих польових казначейств. Уже 5 вересня 1914 р. головний казначей Південно-Західного фронту Янишевський повідомляв телеграмою військовому генерал-губернаторові Галичини про те, що ним здійснено призначення всіх класних чинів польового казначейства, яке створювалося при військовому генерал-губернаторові Галичини та що очікується прибуття визначених осіб із місць їх попередньої служби [19, арк.7]. До штату польового казначейства при військовому генерал-губернаторові включено такі посади: по одній штатній одиниці казначея, бухгалтера, касира, дві посади помічників бухгалтера. Крім того головний казначей просив військового генерал-губернатора попідкуватися, до приїзду працівників казначейства про облаштування необхідного приміщення зі спеціальною коморою, в якій мала бути вогнетривка шафа для зберігання готівки та цінного казенного майна.

Таким чином, для розміщення польового казначейства у м. Львові надано будівлю колишньої австрійської скарбової каси, розташованій на площі Святого Духа. Звичайно, маючи на всій території Галичини й Буковини одне діюче польове казначейство з однією касою, вже через місяць його роботи, стала відчутною критична недостатність його штатної кількості. Виділене приміщення мало замалі розміри, і клієнти вимушені були в чергах «годинами стоять в холодних коридорах і навіть на вулиці» [19, арк. 32]. У жовтні 1914 р. головний казначей Південно-Західного фронту збільшив чисельність штату Львівського польового казначейства на дві особи [19, арк.17], а до середини грудня 1914 р. склад польового казначейства було «посилено призначенням одного

касира, двох помічників бухгалтера, двох писарів, одного присяжного рахівника і двох нижчих чинів для господарських потреб» [19, арк.32]. Такий стан речей змусив казначея Львівського польового казначейства звернутися до військового генерал-губернатора з клопотанням про розширення приміщення, що дозволило б відкрити додаткову касу та відділити бухгалтерію від прибутково-видаткової каси й організувати окремий продаж гербових знаків.

Невпинний ріст потреб у проведенні розрахункових операцій як військовими установами, так і приватними особами, складнощі, які виникали у повітах та містах під час таких операцій у процесі накопичення грошових коштів, отриманих від платників податків, диктували необхідність відкриття польових казначейств у містах Тернополі, Чернівцях, Станіславові. Але вирішення цього питання затягувалося. Лише 7 січня 1915 р. відкривається польове казначейство у м. Тернополі [19, арк.41]. Казначеем Тернопільського польового казначейства призначено статського радника Олексія Миколайовича Петліна, якого відряджено із Казанського казначейства. З першого дня роботи (7 січня 1915 р.) в Тернопільському казначействі видано 5 установчих організаційно-розпорядчих наказів: наказ № 1 – про відкриття казначейства, наказ № 2 – про розпорядок роботи, в якому встановлено, що «за екстреними вимогами військових та держаних чинів Казначейство має бути відкритим у будь-який час дня і ночі», накази № 3 і № 4 – відповідно, про встановлення графіка чергувань та про повідомлення спеціалістами щодо свого місця перебування у вільний час [20, арк.1 зв.]. Наказом № 5 затверджувався розподіл обов'язків особового складу, до якого входило п'ять спеціалістів вищого чину, а саме: для головного бухгалтера, колезького асесора, Леоніда Васильовича Лебедева (відрядженого із Вишневолоцького казначейства Тверської губернії), визначено такі обов'язки щодо ведення обліку таких книг та журналів: комірній книзі за формою № 45 (з додатками до неї), зведеного касового журналу за формою № 46, прибутково-видатковій книзі за операціями ощадної каси – форм № 9, книгах особових рахунків вкладників за поточними рахунками – форма № 1, про надходження коштів для оприбуткування – форма № 52, про суми, видані за переказами – форма № 53, про випадкові витрати, форма № 7 (з додатком до неї), журналу обліку надходжень, витрачання та залишків гербових знаків; для касира, колезького реєстратора, Федора Івановича Поду (відрядженого з Чернігівського казначейства Чернігівської губернії), визначено такі обов'язки: приймання та видача грошей, продаж гербових знаків та ведення книги надходжень і видатків квитанційних аркушів – форма № 16 б; для помічника головного бухгалтера, губерньського секретаря, Івана Олексійовича Попова (відряджений із Данківського казначейства), визначалися обов'язки щодо ведення: витратного реєстру за формою № 43, обліку коштів, які не відображалися в розрахункових книгах (готівковий фонд) – форма № 11 г, вхідного журналу – форма № 21, книги авансів за формою № 22, алфавіту утримань щодо сплати казенних та приватних боргів за формою № 23, книги особових рахунків вкладників ощадної каси за формою № 1; для помічника головного бухгалтера, губерньського секретаря, Миколи Григоровича Жулікова (відряджений із Веневського казначейства Тульської губернії), визначено такі обов'язки щодо ведення: журналу надходжень коштів за формою № 42, прибутково-видаткової книги з банківських операціях – форма № 44 а) і б), бухгалтерських книг з партикулярних сум за формою № 10 та спеціальних коштах за формою № 9, книги руху коштів за поточними рахунками за формою № 57; на присяжного рахівника, Павла Максимука, покладено обов'язок розмінювання коштів; на старшого писаря Андрія Дудника, покладено обов'язки діловода, які включали: ведення вхідного журналу, переписування документів та підшивка їх до справ; на молодшого писаря, Самсона Пирцхалова, покладалися обов'язки діловода-посильного, які передбачали: ведення вихідного журналу та розсильної книги, перепис документів та відправлення їх за призначенням [20, арк. 1 зв. – 2; 21, 46]. Крім того, Тернопільське польове казначейство доукомплектовано п'ятьма рядовими із військ [21, арк.53].

Уже у квітні 1915 р. казначей Тернопільського польового казначейства направив клопотання до військового генерал-губернатора Галичини щодо нагородження орденами Святого Станіслава 3-го ступеня підпорядкованих йому спеціалістів: головного бухгалтера, касира, двох помічників бухгалтера [21, арк. 45]. Одночасно подано нагородні листи на кожного претендента (табл. 2). Самого ж казначея О. Петліна управляючим Люблінською казенною палатою рекомендовано до нагородження орденом Святого Станіслава 2-го ступеня ще у жовтні 1914 р. [21, арк.17 зв. – 18].

На підставі даних таблиці 2 можемо констатувати, що освіта спеціалістів вищих чинів Тернопільського польового казначейства відповідала займаним посадам: казначей закінчив повний курс наук в імператорському Олександрівському ліцеї, усі інші закінчили повний курс наук в училищах. У службовців керівного складу казначейства стаж роботи у відомстві Міністерства фінансів на час подання документів до нагороди був доволі солідний, – у казначея становив 20 років, у головного бухгалтера – 18 років, а в інших спеціалістів – від 6 – до 13 років. Більшість із них уже мали нагороди та відзнаки. Навіть присяжний рахівник Павло Максимука у 1913 р. був нагороджений великою срібною медаллю на володимирській стрічці [21, арк. 20].

Таблиця 2

**Перелік спеціалістів Тернопільського польового казначейства, рекомендованих до
нагородження орденом Святого Станіслава 3-го ступеня**

1	ПІБ	Петлін Олексій Миколайович	Лебедев Леонід Васильович	Попа Федір Іванович	Попов Іван Олексійович	Жуліков Микола Григорович
2	Віросповідання	Православне	Православне	Православне	Православне	Православне
3	Чин	Стат. радник	Колезький асесор	Колезький реєстратор	Губернський секретар	Губернський секретар
4	Походження	Спадковий дворянин	Спадковий почесний громадянин	Особистий дворянин	З міщан	Із селян
5	Займана посада	Казначей	Бухгалтер	Касир	Помічник бухгалтера	Помічник бухгалтера
6	Клас посади	П'ятий	Шостий	Шостий	Сьомий	Сьомий
7	Жалування, (крб.)	Жал. – 1980 Столові – 1980 Всього: 3960	Жал. – 1100 Столові – 1100 Всього: 2200	Жал. – 1100 Столові – 1100 Всього: 2200	Жал. – 770 Столові – 770 Всього: 1540	Жал. – 770 Столові – 770 Всього: 1540
8	Освіта	Курси наук в Імператорському Олександрівському ліцеї	Повний курс наук у Кашинському повітовому училищі	Повний курс наук у Березинському 4-х класному міському училищі	Повний курс наук в Данковському міському училищі	Повний курс наук у Черкаському у міському училищі
9	З якого часу працював	3 2 травня 1895 р.	3 15 листопада 1897 р.	3 12 березня 1902 р.	3 1 січня 1909 р.	3 1 лютого 1907 р.
10	Стаж роботи у відомстві	3 1895 р.	3 1897 р.	3 1902 р.	3 1909 р.	3 1907 р.
11	З якого часу в останньому чині	3 20 травня 1910 р.	3 15 листопада 1913 р.	3 19 серпня 1912 р.	3 1 січня 1914 р.	3 1 лютого 1912 р.
12	З якого часу на займаній посаді	3 27 грудня 1914р.	3 27 грудня 1914р.	3 27 жовтня 1914р.	3 27 лютого 1914р.	3 27 грудня 1914р.
13	Відмітка про судимість або штрафи	Не було	Не було	Не було	Не було	Не було
14	Які мав нагороди	Височ. жалув. знак на пам'ять 100-річчя створення імперат. Олександр. ліцею; бронзова медаль на пам'ять 300- річчя царства сім'ї Романових	Не було	Височ. жалув. бронзова медаль на пам'ять 300- річчя царства сім'ї Романових	Височ. жалув. бронзова медаль на пам'ять 300- річчя царства сім'ї Романових	Височ. жалув. бронзова медаль на пам'ять 300- річчя царства сім'ї Романових
15	Дата нагородження	19 жовтня 1911р. 21 лютого 1913р.	-	21 лютого 1913 р.	21 лютого 1913 р.	21 лютого 1913 р.

Складено автором за даними [21, арк. 17 зв. – 18].

Що стосується восьми нижчих чинів цього казначейства, – старшого і молодшого писарів, присяжного рахівника та рядових, – то їх також мали намір нагородити. У березні 1915 р. їх рекомендували до нагородження медалями «За сумління», але подані списки канцелярія військового генерал-губернатора Галичини повернула, мотивуючи тим, що до нагороди можна представляти лише $\frac{1}{4}$ всього особового складу нижчих чинів [21, арк.19, 20, 32]. І що примітно, одного зі списку на отримання зазначеної вище нагороди, рядового Івана Агаркова, вже у серпні того ж року віддано під арешт на дві доби та відправлено назад у військо за лінощі та неналежну поведінку [21, арк. 6].

Під час другої окупації російськими військами Галичини й Буковини, початок якої офіційно датується 18 червнем 1916 р., після встановлення військової влади, головний начальник постачання Південно-Західного фронту, генерал-ад'ютант Ельснер спільно із виконувачем обов'язків головного казначея армії, надвірним радником Ніколаєвим зверталися до головнокомандувача Південно-Західного фронту з листом-клопотанням (від 17 серпня 1916 р.) про відкриття на окупованих територіях польових казначейств у містах Тернополі та Чернівцях. У листі зазначалося, що «відсутність у межах генерал-губернаторства казначейств створює надзвичайні складнощі у справі користування кредитами на задоволення грошовим забезпеченням чинів цивільних управлінь зайнятих областей, а також у справі здійснення різного роду грошових операцій щодо надходження сум», а тому виникає нагальна необхідність «для обслуговування адміністративних установ генерал-губернаторства і деяких військових частин, у т.ч. для розміну грошей, продажу гербових марок і знаків та прийому різних видів зборів, мита і податків, котрі мали надходити в названих областях від Управління податкової частини» [31, арк.1–1 зв.].

У свою чергу, військовий генерал-губернатор Галичини клопотав перед головним начальником постачань Південно-Західного фронту та міністром фінансів про доцільність відкриття польових казначейств ще й у містах Чернівцях та Станиславові, оскільки вони цього вкрай потребували, аргументуючи відповідною кількістю населення й економічним значенням. Відсутність достатньої кількості польових казначейств змушувало війська та цивільні установи відряджати уповноважених осіб на далекі відстані за отриманням чи здачею грошових коштів [19, арк.37, 44].

Тернопільське польове казначейство, як свідчить наказ № 1, розпочало свою діяльність «після проведення молебні й освячення приміщення ... о 12 годині дня 25-го вересня 1916 р.» по вулиці Голуховського у будинку № 1 [22, арк. 9; 23, арк.1]. Казначеем Тернопільського казначейства у серпні 1916 р. призначено статського радника А. Славинського, який працював на цій посаді до 27 грудня 1916 р. і був переведений на посаду помічника управляючого Володимирською казенною палатою. Відповідно до наказу № 6 від 1 жовтня 1916 р. по Тернопільському казначейству, у штаті відновленого казначейства рахувалися такі посади: бухгалтер, касир, 2 помічники бухгалтера, 2 молодших писаря, 2 присяжних рахівника [23, арк. 2 зв. – 3]. Слід відмітити, що під час другої окупації, «бум» нагородження помітно вщух. Із працівників Тернопільського казначейства лише бухгалтера Андреева удостоєно нагородою, – орденом Святого Станіслава 2-го ступеня, – «за труди, понесені при обставинах військового часу» [23, арк. 9].

Пізніше, починаючи з 2 жовтня 1916 р., у м. Чернівцях розпочало свою діяльність місцеве польове казначейство [24, арк. 2, 4]. При військових корпусах армії Південно-Західного фронту активно створювалися й мобільні польові казначейства. Так, наказом начальника штабу Верховного головнокомандувача за № 1552 від 12 листопада 1916 р. головному казначею армій Південно-Західного фронту доручалося створення польових казначейств при 3-ому і 5-ому кавалерійських корпусах [18]. Відповідно до звітів управління фінансовими справами, податкові кошти та інші платежі здавалися до польових казначейств, які функціонували в місцях дислокацій військ на окупованих територіях: при штабах VII-ої та VIII-ої армії, – Проскурівське і Кам'янець-Подільське, а також корпусні польові казначейства: при 7-ому корпусі Сибірської армії, 11-ому, 12-ому, 18-ому, 23-ому, 26-ому та 36-ому корпусах різних армій [25, арк. 64].

Польові казначейства обслуговували не тільки війська, а й приймали готівкові кошти державних податків, зборів від уповноважених збирачів та безпосередньо від платників податків, а також митні та інші неподаткові платежі, у тому числі штрафи, отримували та реалізовували гербові знаки, здійснювали різні вирахування та утримання, зберігали грошові кошти, проводили операції з переказу коштів іншим казначействам та установам Державного банку, обслуговували депозити, виконували функції ощадних кас тощо.

У цілому польові казначейства окупованих територій Галичини й Буковини працювали, керуючись загальними правилами, встановленими нормативними актами Міністерства фінансів до війни і діяли в усій імперії. Операційна багатофункціональність польових казначейств обумовлювала їхню підзвітність за відповідними напрямками видів діяльності. Крім того звітність до відповідних фінансових установ подавалася ними у терміни, встановлені в мирний період: щодо

державних доходів і витрат – до управління головного казначея армії Південно-Західного фронту; щодо надходження та витрачання спеціальних коштів і депозитів – до Тимчасової ревізійної комісії у Петрограді; щодо банківських операцій – до Московської контори Державного банку [26, арк.4].

Про активність ощадних операцій свідчать дані таблиці 3, з якої видно, що за 8 місяців роботи у 1915 р. Тернопільського польового казначейства отримано від вкладників готівкових коштів на суму 215,4 тис. крб., видано вкладникам – 81,2 тис. крб. та виплачено відсотків за виданими депозитами на суму 156,7 крб.

Таблиця 3

Відомість про надходження та виплату коштів за вкладами ощадної каси при Тернопільському польовому казначействі, за січень – серпень 1915 р.

Місяці 1915 р.	Доходи			Витрати			
	Готівковими коштами		Зараховано на особові рахунки коштів, що надійшли в інші польові ощадні каси (крб., коп.)	Готівковими коштами			Списано з особових рахунків, коштів із вкладів інших польових ощад. кас (крб., коп.)
	від вклад- ників (крб., коп.)	по книжках виданих іншими польовими ощад. касами (крб., коп.)		видано капіталу (крб., коп.)	виплаче но % (крб., коп.)	видано по книжках інших польових ощад. кас (крб., коп.)	
Січень	20431			834			
Лютий	8074	350		10790			
Березень	35988	1830	450	4852		49	
Квітень	63001	3590		9490	6,74	890	400
Травень	20935, 32	19583		9219,60	3,15	425	500
Червень	19248, 5	8105	4200	20517	45,68	3999	9
Липень	25445, 61	9813,36	16150	9592	58,83	5734,17	122,50
Серпень	22310, 37	4019,65	10350	15887	42,30	3652,15	200
Усього	21543 3,8	47291,10	31150	81181,60	156,70	14749,32	1231,50

Складено автором за даними [27, арк.1, 4, 12, 17, 22, 32].

Зазвичай, вкладниками ощадних кас були чиновники, військові різних чинів та рядові, в окремих випадках військові підрозділи та цивільні організації. Так, 7 травня 1915 р. «Російська бібліотека» у м. Тернополі відкрила депозит на суму 20 тис. крб. Упродовж січня-серпня 1915 р. з проханням оформити ощадні книжки до Тернопільського польового казначейства звернулися такі військові підрозділи та госпіталі: 2-й парк 82-ої паркової артилерійської бригади на суму 12,5 тис. крб. (господарчі суми), 1-й парк 82-ої паркової артилерійської бригади на суму 20 тис. крб. (господарчі суми), 35-а бригада державного ополчення на суму 3 тис. крб. (господарчі суми), 480-ий польовий рухомий госпіталь на суму 3 тис. крб. (господарчі й артільні суми), етапно-господарчий відділ штабу армії на суму 11140 крб. 37 коп. (економія від постачання гурту); 1-а пошукова рота у розмірах: 2000 крб. – артільна сума, 2000 крб. – господарча сума, і 950 крб. – особливий офіцерський капітал, та інші [28, арк. 1–5, 8–10]. 15 квітня 1915 р. Тернопільський казначей інформував головного казначея Південно-Західного фронту про відкриття трьох ощадних книжок на загальну суму 20 тис. крб. за призначенням господарських коштів, власниками яких була 82-га паркова артилерійська бригада [27, арк.5; 28, арк. 4].

Зазначені операції свідчать про те, що кошти, які отримували військові підрозділи з казни для військових потреб, не використовувалися повною мірою на цільові потреби, при цьому вони й не поверталися на спеціальні бюджетні рахунки казначейства, а вкладалися на депозитні суми з метою отримання не облікованих відсотків (прибутків). У свою чергу, казна мала значні витрати на виплату відсотків за такими депозитами. Масовість такого роду зловживань стала відомою військовому міністерству та управлінню головного казначея Південно-Західного фронту і викликала їх відповідну реакцію. У листі до польових казначейств головне казначейство зазначало, що на суми, які фактично належали казні, «не можуть нараховуватися відсотки», вони повинні повертатися на спеціальні рахунки казначейства або ж на прості поточні казначейські рахунки, без нарахування відсотків [26, арк. 42].

Усі польові казначейства, відкриті у Галичині й Буковині, щомісяця (упродовж перших днів місяця) в обов'язковому порядку мали посвідчуватися відповідною ревізійною комісією, як того й вимагало діюче законодавство [16]. Склад комісії щомісяця змінювався та затверджувався окремим наказом військового генерал-губернатора [24, арк. 6, 17, 27, 72, 197]. До комісії входили військові чини штабу та канцелярії військового генерал-губернатора у кількості не менше 5-ти осіб (голова комісії і 4 особи – члени комісії). Результати ревізії каси (термінової чи раптової) оформлялися актами за встановленою формою № 90) «Про термінове посвідчення каси польового казначейства» [24, арк. 22, 31, 41, 45, 52, 71, 80], де вказувалися залишки кредитних білетів і монет (золотих, срібних, мідних), залишки розмінних марок та казначейських знаків, цінних паперів (заставних, процентні папери, векселі). Пізніше у даній формі з'явилися рядки, в яких фіксувалися залишки іноземної монети (золотої, срібної і мідної). Ця форма доповнювалася додатком «Відомість про бланки по банківських операціях, наявних у польовому казначействі при терміновому посвідченні» [24, арк. 24] з даними станом на 1 число кожного місяця. Окремо складалася «Відомість про наявність гербових знаків та іншого казначейського майна, що знаходиться на зберіганні в коморі польового казначейства» [24, арк. 23, 32, 53, 69, 82–83] із відповідними даними станом на 1 число місяця. Таким чином здійснювався контроль за збереженням грошових коштів та матеріальних цінностей у польових казначействах.

Про факти не проведення відповідних ревізій наголошувало управління головного казначея армій Південно-Західного фронту. Акцентувалася увага на тому, що навіть головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту був стурбований необхідністю проведення регулярних ревізій кас польових казначейств. З цього приводу головний казначей роз'яснював, що «з метою запобігання повторення випадків не посвідчення каси першого числа кожного місяця» необхідно своєчасно організувати відповідні комісії та забезпечувати обов'язкову присутність на них казначея і бухгалтера польового казначейства [26, арк. 17].

Незважаючи на підзвітність польових казначейств із банківських операціях перед Московською конторою Державного банку, всі вони були «приписані» до Київської контори Державного банку для вирішення поточних питань, пов'язаних із постачанням готівкових коштів, підкріпленням розмінного й оборотних капіталів та інших господарчих питань [26, арк. 15]. А тому при кожному черговому закритті польових казначейств, які розміщувалися на окупованих територіях Галичини й Буковини, у зв'язку із поразками російської армії і виведенні військ, майно та документація вивозилися до Київської контори Державного банку на збереження. Завдяки цьому нині в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві збереглися спеціальні фонди – фонд 379 «Польове казначейство при Управлінні Військового генерал-губернатора Галичини» за 1914–1915 рр. та фонд 431 «Тернопільське польове казначейство при Військовому генерал-губернаторстві областей, зайнятих по праву війни» за 1914–1917 рр.

Діяльність Тернопільського польового казначейства у військовому генерал-губернаторстві Галичини була припинена у липні 1917 р., а саме казначейство передислоковане до Києва разом із майном та документацією, – кошти та бланки суворої звітності в опечатаних скринях були здані в Київське казначейство на тимчасове зберігання, інвентар – у приміщення Казенної палати [26, арк. 51]. Деяке з інвентаря під час транспортування втрачено, оскільки при відправленні зі станції м. Проскурова вагон із казначейським майном прикріплювався останнім до пасажирського потяга, а під час руху сталося зіткнення, внаслідок чого відкрилися двері товарного вагону, з якого випало деяке інвентарне майно, про що складено відповідний акт [22, арк. 51–51 зв.]. Таким чином, Тернопільське польове казначейство продовжило свою діяльність 17 липня 1917 р. у приміщенні відділення Київського казначейства, що розташовувалося по вул. Володимирівській у м. Києві [22, арк. 53, 54]. Проте вже 24 липня 1917 р. його відправлено у м. Прилуки Полтавської губернії. Юридично Тернопільське казначейство припинило свою діяльність відповідно до наказу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту від 21 серпня 1917 р. [26, арк. 66] та мало повернутися із м. Прилук до м. Києва [22, арк. 55, 58, 64]. Фактично, за певними невизначеними причинами, Тернопільське польове казначейство не було остаточно розформоване до кінця вересня 1917 р. З даного приводу 28 вересня 1917 р. головний казначей Південно-Західного фронту писав у Тернопільське казначейство: «подальше зволікання в розформуванні казначейства викликає, з одного боку, зайве обтяження витрат державного казначейства, а з іншого боку, є небажаним в інтересах справи, оскільки чини Тернопільського казначейства призначені за переводом в інші казначейства на відповідні посади» [22, арк. 75]. У будь-якому разі до кінця вересня, максимум на початок жовтня 1917 р., Тернопільське польове казначейство перестало існувати.

Отже, польові казначейства постійного (стаціонарного) типу, які відкривалися російськими загарбниками на окупованих територіях Галичини й Буковини, мали на меті забезпечення військових та цивільних фінансових потреб окупаційної влади. Саме місцеві польові казначейства

акумулювали надходження коштів від сплати податків на окупованих територіях. Вони виконували універсальні фінансові функції – надавали банківські послуги та послуги ощадної каси. Польові казначейства одночасно виконували й контрольні функції за надходженням та витрачанням бюджетних коштів. Нестабільність становища російських військ на західноукраїнських землях та незначне кадрове забезпечення спричинялися до затримки у відкритті необхідної кількості польових казначейств в окупованих містах відповідного регіону.

Необхідно зазначити, що у фінансовій сфері підбір кадрів здійснювався значно ретельніше, ніж в інших окупаційних структурах, зокрема поліції та цивільних органах окупаційної влади, стосовно яких більшість дослідників констатувала низький рівень кадрового забезпечення. У польові казначейства окупованої Галичини й Буковини відряджали достатньо освічених та досвідчених спеціалістів, здебільшого із казенних палат і казначейств російських та українських губерній, а також спеціалістів зі значним досвідом роботи у корпусних казначействах. Під час першого вторгнення російських військ у Галичину й Буковину спостерігалася ейфорія у масовій роздачі орденів і медалей співробітникам новостворених польових казначейств, які ще не мали жодних здобутків, – ніби лише за те, що ці спеціалісти погодилися працювати у ризикових умовах військового часу. Таким чином, Тернопільське польове казначейство, як і інші установи казначейської служби російської влади на захоплених теренах Західної України, реалізовувало імперську окупаційну політику у фінансовій сфері.

Список використаних джерел

1. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2007. 512 с.
2. Берест І. Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2009. 22 с.
3. Великочий В.С. Австро-Угорська політика в Галичині періоду Першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії. Проблеми історії України XIX–XX ст. Вип. XVII. С.373–389.
4. Галь Б. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис... кандидата історичних наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2000. 195 с.
5. Глизнер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини Російською окупаційною владою в 1914–1918 рр. Схід. 2014. № 4. С.79–83.
6. Головка О. Казенні палати як органи управління фінансами Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2006. Випуск 42. URL: <http://zavantag.com/docs/11/index-2130300-1.html?page=9> (дата звернення: 5.04.2017); Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: моногр. Х.: СІМ, 2005. 447 с.
7. Ільницький І. Діяльність цивільних органів влади Галичини у роки Першої Російської окупації (Серпень 1914 р. – Червень 1915 р.) // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: збірник наукових праць. Київ, 2015. Серія 6: Історичні науки, Вип. 13. С. 76–81.
8. Кучера І.В. Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Чернівці, 2005. 18 с.
9. Литвин М. Україна у Першій світовій війні: сучасна російська історіографія проблеми // Військово-науковий вісник. Вип.7. 2005.С.35–47.
10. Лозинська І.Г. Російські воєнні генерал-губернаторства у Галичині в період Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 2010. 19 с.
11. Любченко В. Б. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині // Велика війна (1914–1918) і Україна. К., 2013. С. 248–300.
12. Мазур О. Я. Східна Галичина у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Львів, 1997. 22 с.; Мазур О. Я., Сухий О.М. Українське населення Галичини на початку Першої світової війни: агресивні акції австрійської влади // Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2000. № 408. С. 73–78.; Мазур О.Я., Патер І. Г. Галицька «Руїна»: соціально-економічне становище Східної Галичини (1914–1915 рр.) // Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2007. № 584. С. 44–52.
13. Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // Український історичний журнал, 2003. № 2. – С. 66–73.
14. Папакін Г. Джерела для дослідження історії російських органів управління Східною Галичиною та Південною Буковиною під час Першої світової війни (1914–1917) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2009. Число 16. С. 64–76.
15. Положение о деятельности Полевых Казначейств: № 11575 от 22 апреля 1895 г. // Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1899. Т.XV. С. 236–241.
16. Положение о полевых и крепостных казначействах, от 18 августа 1914 г. // Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 93–102.
17. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.; Реєнт О. П., Сердюк О. В., Шевченко В. В. Економічне становище в підросійській Україні / Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К., ТОВ «КЛЮ», 2013. С.378–408.
18. Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914–1917). Приказы начальника Штаба Верховного главнокомандующего за 1916 год / Россия. Штаб Верховного Главнокомандующего (1914–1917). 1916. Ч. 3: № 1340 (29 сентября 1916 года). № 1626 (22 ноября 1916 года). 1916.
19. ЦДАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 90.
20. ЦДАК України. Ф.431. Оп. 1. Спр. 3а.
21. ЦДАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 3. 22.

ЦДІАК України. Ф.431. Оп.1. Спр. 31. 23. ЦДІАК України. Ф.431. Оп.1. Спр. 29. 24. ЦДІАК України. Ф. 361. Оп.1. Спр. 1047. 25. ЦДІАК України. Ф.377. Оп.1. Спр. 96а. 26. ЦДІАК України. Ф. 431. Оп. 1. Спр. 30. 27. ЦДІАК України. Ф. 431. Оп.1. Спр. 7. 28. ЦДІАК України. Ф.431. Оп.1. Спр. 6.

References

1. Barmak M. Formuvannya vladnykh instytutsiy Rosiys'koyi imperiyi na Pravoberezhniy Ukrayini (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.) [Formation of the power institutions of the Russian Empire in the Right-Bank Ukraine (the end of the XVIII – the first half of the XIX century)]. Ternopil': Vydavnytstvo Aston, 2007. 512 s. 2. Berest I. Sotsial'ne stanovyshche naselennya Skhidnoyi Halychyny i Zakhidnoyi Volyni v roky Pershoyi svitovoyi viyny [Social position of the population of Eastern Halychyna and Western Volhynia during the First World War]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. L'viv, 2009. 22 s. 3. Velykochy V.S. Avstro-Uhors'ka polityka v Halychyni periodu Pershoyi svitovoyi viyny: shtrykhy do analizu ukrayins'koyi istoriohrafiiy [Austro-Hungarian Politics in Halychyna during the First World War: A Stroke for an Analysis of Ukrainian Historiography]. Problemy istoriyi Ukrayiny XIX-XX ct. Vyp. XVII. S.373–389. 4. Hal' B. Intehratsiya ukrayins'koyi elity do polityko-administratyvnykh struktur Rosiys'koyi imperiyi u XVIII – pershiy tretyni XIX st. [Integration of the Ukrainian elite into the political-administrative structures of the Russian Empire in the XVIII – first third of the XIX century]: dys... kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01. Dnipropetrovs'k, 2000. 195 s. 5. Hlyzner V. Administratyvno-terytorial'nyy podil Halychyny ta Bukovyny Rosiys'koyu okupatsiynoyu vladoyu v 1914–1918 rr. [Administrative-territorial division of Halychyna and Bukovina by Russian occupation authorities in 1914–1918]. Skhid. 2014. #4. S.79–83. 6. Holovko O. Kazenni palaty yak orhany upravlinnya finansamy Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini u druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st.: orhanizatsiyno-pravovi zasady diyal'nosti [State Chambers as the financial management bodies of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: organizational and legal principles of activity] // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya yurydychna. 2006. Vypusk 42. URL: <http://zavantag.com/docs/11/index-2130300-1.html?page=9>; Holovko O.M. Finansova administratsiya Rosiys'koyi imperiyi v Ukrayini (kinets' XVIII – pochatok XX st.): istoriko-pravove doslidzhennya [Financial Administration of the Russian Empire in Ukraine (end of the XVIII – early XX centuries): historical and legal research]: monohr. Kh.: SIM, 2005. 447 s. 7. P'nyts'kyy I. Diyal'nist' tsyvil'nykh orhaniv vlady Halychyny u roky Pershoyi Rosiys'koyi okupatsiyi (Serpen' 1914 r. – Cherven' 1915 r.) [Activities of the Civil Authorities of Halychyna during the First Russian Occupation (August 1914 – June 1915)]. Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova: zbirnyk naukovykh prats'. Kyiv, 2015. Seriya 6: Istorychni nauky, Vyp. 13. S. 76–81. 8. Kuchera I.V. Polityka rosiys'koyi okupatsiynoyi administratsiyi v Skhidniy Halychyni u 1914–1917 rr. [The policy of the Russian occupation administration in Eastern Halychyna in 1914–1917]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. Chernivtsi, 2005. 18 s. 9. Lytvyn M. Ukrayina u Pershiy svitoviy viyni: suchasna rosiys'ka istoriohrafiiya problemy [Ukraine in the First World War: Contemporary Russian Historiography of the Problem]. Viys'kovo-naukovyy visnyk. Vyp.7. 2005.S.35–47. 10. Lozyn's'ka I.H. Rosiys'ki voyenni heneral-hubernatorstva u Halychyni v period Pershoyi svitovoyi viyny [Russian military governor-general in Galician ranks during the First World War]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. L'viv, 2010. 19 s. 11. Lyubchenko V. B. Rosiys'ka okupatsiyna administratsiya u Halychyni ta na Bukovyni [Russian occupation administration in Halychyna and in Bukovina]. Velyka viyna (1914–1918) i Ukrayina. K., 2013. S. 248–300. 12. Mazur O. Ya. Skhidna Halychyna u roky Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1918) [Eastern Halychyna during the First World War (1914–1918)]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. L'viv, 1997. 22 s.; Mazur O. Ya., Sukhyy O.M. Ukrayins'ke naselennya Halychyny na pochatku Pershoyi svitovoyi viyny: ahresyvni aktsiyi avstriys'koyi vlady [Ukrainian population of Halychyna at the beginning of the First World War: aggressive actions of the Austrian authorities]. Derzhava ta armiya. Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». L'viv, 2000. # 408. S. 73–78.; Mazur O.Ya., Pater I.H. Halyts'ka «Ruyina»: sotsial'no-ekonomichne stanovyshche Skhidnoyi Halychyny (1914–1915 rr.) [Halychyna «Ruin»: socio-economic situation of the Eastern Halychyna (1914–1915)]. Derzhava ta armiya. Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika». L'viv, 2007. # 584. S. 44–52. 13. Orlyk V.M. Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnya Rosiys'koyi imperiyi v kints' XVIII – y XIX st. (na materialakh Kyivskoyi huberniyi) [State Chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of the 18th – the 19th centuries. (On materials of the Kiev province)]. Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal, 2003. # 2. – S. 66–73. 14. Papakin H. Dzhherela dlya doslidzhennya istoriyi rosiys'kykh orhaniv upravlinnya Skhidnoyi Halychynoyu ta Pivdennoyi Bukovynoyu pid chas Pershoyi svitovoyi viyny (1914–1917) [Sources for the study of the history of the Russian authorities of Eastern Halychyna and Southern Bukovina during the First World War (1914–1917)]. Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky. Kyiv, 2009. Chyslo 16. S.64–76. Polozhenie o deyatel'nosti Polevykh Kaznacheistv: № 11575 ot 22 aprelya 1895 g. // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. SPb., 1899. T.XV. S. 236–241. 16. Polozhenie o polevykh i krepostnykh kaznacheistvakh, ot 18 avgusta 1914 g. // TsDIAK Ukrayiny. (Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m.Kyiv). F. 431. Op. 1. Spr. 17. Ark. 93–102. 17. Reyent O.P. Ukrayina v impers'ku dobu (XIX – pochatok XXst.) [Ukraine in the imperial era (XIX – early XX centuries)]. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2003. 340s.; Reyent O.P., Serdyuk O.V., Shevchenko V.V. Ekonomichne stanovyshche v pidrosiys'kiy Ukrayini [The Economic Situation in Russian Ukraine]. Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina. K., TOV «KLIIO», 2013. S.378–408. 18. Rossiya. Shtab Verkhovnoho Glavnokomanduyushchego (1914–1917). Prikazy nachal'nika Shtaba Verkhovnoho glavnokomanduyushchego za 1916 god / Rossiya. Shtab Verkhovnoho Glavnokomanduyushchego (1914–1917). 1916. Ch. 3: № 1340 (29

sentyabrya 1916 goda). № 1626 (22 noyabrya 1916 goda). 1916. 19. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyyyevi (TsDIAK Ukrayiny). F. 361. Op. 1. Spr. 90. 20. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op. 1. Spr. 3a. 21. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op.1. Spr.3. 22. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op.1. Spr. 31. 23. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op.1. Spr. 29. 24. TsDIAK Ukrayiny. F.361. Op.1. Spr. 1047. 25. TsDIAK Ukrayiny. F.377. Op.1. Spr. 96a. 26. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op.1. Spr. 30. 27. TsDIAK Ukrayiny. F. 431. Op.1. Spr. 7. 28. TsDIAK Ukrayiny. F.431. Op.1. Spr. 6.

Светлана Орлик

ТЕРНОПОЛЬСКОЕ ПОЛЕВОЕ КАЗНАЧЕЙСТВО В СИСТЕМЕ КАЗНАЧЕЙСКОЙ СЛУЖБЫ РОССИЙСКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ВЛАСТИ В ГОРОДАХ ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье рассмотрено становление и организационные основы деятельности полевых казначейств, которые создавались российской оккупационной властью в городах Галичины и Буковины в период Первой мировой войны. Определено, что указанные учреждения организовывались с целью создания условий для успешной реализации Российской империей оккупационной финансовой политики на захваченных ею территориях. Исследовано нормативно-правовое обеспечение процесса создания постоянных полевых казначейств в городах Галичины и Буковины как специальных финансовых органов. Определено роль, структуру, подчинение, подотчетность, задачи, функции, права и обязанности местных полевых казначейств на захваченных во время войны территориях Западной Украины. Обращено внимание на личный состав, квалификацию кадров и особые отличия служащих постоянных полевых казначейств. Акцентировано внимание на компетенции местных полевых казначейств в сфере предоставления банковских услуг, предоставлении услуг сберегательной кассы и зачислении налоговых платежей в бюджет Российской империи.

Ключевые слова: Галичина, Буковина, полевое казначейство, Первая мировая война, финансовая политика.

Svitlana Orlyk

TERNOPIL FIELD-TYPE TREASURY IN THE SYSTEM OF TREASURY SERVICE OF THE RUSSIAN OCCUPYING AUTHORITIES IN THE CITIES OF WESTERN UKRAINE DURING THE FIRST WORLD WAR

The formation and organizational principles of the field-type treasuries created by the Russian occupying authorities in the cities of Halychyna and Bukovina during the First World War were considered. It was determined that these institutions were formed in order to create conditions for the successful implementation by the Russian empire its own occupying financial policy in the occupied territories. The legal and regulatory support of the process of creating permanent field-type treasuries in the cities of Halychyna and Bukovina as special financial bodies was studied. The role, structure, jurisdiction, accountability, objectives, functions, rights and responsibilities of local field treasuries in the occupied territories of Western Ukraine during the war were considered. The workforce, qualified personnel and special awards for the officers of permanent field treasuries were taken into account. Particular attention was focused on the competences of the local field-type treasuries in the provision of banking services, the saving services and transfer of tax payments to the budget of the Russian Empire.

Key words: Halychyna, Bukovina, field-type treasury, the First World War, financial policy.

УДК: [94:332] (477.43/.44–22) «192/193»

Володимир Рубан

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ НА ТЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ» УСРР У 1920–1930-Х РР.

У статті досліджуються регіональні соціально-економічні і політичні особливості Поділля у 1920–1930-х рр. Акцентується увага на «прикордонному статусі регіону», який зумовив проведення постійних «чисток політично неблагонадійного населення» та проведення перманентних репресивних акцій. Вони проводилися у контексті реалізації конкретних завдань, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Також порушуються проблеми національного складу населення та демографічні втрати під час державного терору після буремних подій Першої світової війни та національної революції, що спричинили значну міграцію та зміни адміністративно-територіального поділу. Розкрито зміст особливостей сільськогосподарського і промислового розвитку регіону. Вивчено питання економічного простору, який еволюціонував у напрямку утвердження панування державно-бюрократичного сектору народного господарства, суттєво обмежуючи таким чином матеріально-фінансові ресурси селянського повстанського руху. Агресивна економічна та позаекономічна політика радянської влади погіршувала якість життя всіх соціальних верств людності, підтримуючи таким чином постійне її невдоволення функціонуючою в регіоні та Україні в цілому адміністративно-політичною системою.

Ключові слова: Поділля, політичні репресії, регіональна специфіка, сільське господарство, промисловість.

Політико-економічна ситуація на Поділлі у 1920–1930-х рр. залишається об'єктом наукового дослідження. Учені чимало опублікували праць про соціально-економічний, політичний та культурний розвиток регіону, відзначаючи його специфіку. Значну роботу із вивчення Поділля досліджуваного періоду проводять викладачі, аспіранти та докторанти історичного факультету Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка та Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати їх наукових пошуків публікуються в історичних серіях «Наукових праць» і «Наукових записок» відповідних навчальних закладів.

Але вчені не акцентували дослідницьку увагу на комплексному аналізі регіональних особливостей Поділля у 1920–1930-х рр. – періоді, коли різко змінювалися соціально-економічні і політичні умови життя подільської громади. Тому на основі вже проведених досліджень та виявлених архівних документах означимо основні специфічні політичні та соціально-економічні риси розвитку Поділля у 1920–1930-х рр.

Одним із чинників, що визначало специфіку Поділля – це прикордоння. Межуючи із Польщею та Румунією – вірогідними противниками СРСР – Поділля було прикордонним регіоном не лише радянської України, а всього Союзу РСР. Саме цей чинник вагомо впливав на ухвалення рішень щодо цього регіону вищим партійно-радянським керівництвом як СРСР, так і республіки [33].

Зокрема, демаркація кордону СРСР із капіталістичними країнами не завжди співпадала із економічними, етнічними, адміністративними реаліями, що склалися упродовж тривалого історичного періоду. Кордон позбавив традиційних ринків збуту ремісничої, промислової, сільськогосподарської продукції, розділив населенні пункти, адміністративні одиниці, що мали численні і різнопланові зв'язки. Також кордон розділив родини. Гродмадяни, незважаючи на офіційні бар'єри, шукали способів спілкування, вирішення побутових проблем. На початку 1920-х рр. охорона кордону було досить номінальною і люди із прикордонних сіл за потреби переходили кордон. При затриманні органи держбезпеки брали таких осіб на оперативний облік і вони потрапляли до категорії «політично неблагонадійні особи» [40]. Під час «великого терору» наявність родичів за кордоном чи «участь у контрабандних операціях» 1920-х рр. стала одним із мотивів арешту і суворого покарання [33, с. 76.].

Прикордонний статус регіону зумовив проведення постійних «чисток політично неблагонадійного населення» та проведення перманентних репресивних акцій. Вони проводилися у контексті реалізації конкретних завдань, ініційованих вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Так, при проведенні суцільної колективізації як із прикордонних районів, так і всього Поділля зокрема, активно виселялися куркулі. У новостворені колгоспи направлялися демобілізовані червоноармійці, постачалася сільськогосподарська техніка. Такі колгоспи повинні були стати

вітриною «соціалістичного способу життя». Станом на 1 березня 1930 р. 30 червоноармійських колгоспів України були забезпечені тракторами, Наркомат землеробства УСРР лише у січні направив на їх облаштування понад 750 тис. крб. [39].

У наступні роки практика депортації із прикордонних регіонів лише набирала обертів. Основними критеріями для примусового виселення були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Із прикордонних районів УСРР 1–9 лютого 1935 р. вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу», які були направлені у спецпоселення Біломоро-Балтійського каналу. Серед них – 615 німецьких, 681 польських, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських сімей [42, с. 50].

Упродовж 20 лютого – 10 березня 1935 р. із прикордонних районів Поділля у внутрішні райони УСРР виселено 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 виселених господарств), 12828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб) [42, с.50]. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українці, 2866 – поляки, 1903 німці. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. У їх садиби на Поділлі в'їхали 1016 господарств (4217 осіб) колгоспників і демобілізованих червоноармійців із Чернігівської та Київської областей [34, с. 127–149; 47, арк.1–8].

У контексті ліквідації «політичної неблагонадійності» населення прикордоння проводилися також етнічна чистка Поділля. Дослідниця історії Поділля Н. Тітова зазначила, що масові репресивні заходи мали убезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у 1937–1938 рр. на Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі україно- та полонофобською) Й. Сталіна [44–45]. Його політику повністю підтримували місцеві керівники. У листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський звинувачував польські громади у шпигунстві, минулій участі у контрабандних операціях, наявності родичів, які залишили СРСР, «приналежності до релігійного активу та іншого контрреволюційного елементу» [26, с.341]. Отож восени 1935 р. із прикордонних районів Поділля, за ініціативи політбюро ЦК КП(б)У, депортовано у Харківську, Донецьку й Дніпропетровську область 1500 польських сімей. Наступна хвиля депортація поляків у кількості 15 тис. сімей була запланована наркомом внутрішніх справ СРСР Г. Ягодою на травень-вересень 1935 р. Їх планувалося виселити до Казахстану [42, с. 53–56]. У листі до голови РНК СРСР В. Молотова про результати першої хвилі депортації у лютому-березні 1935 р., він писав: «Проведені переселення значною мірою очистило прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 р. контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, в ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним» [42, с. 54].

Серйозною проблемою для місцевого партійно-радянського керівництва стала єврейська громада. Її представники проживали у подільських містечках, де іноді складали до 75 % населення [52, с. 190]. У 1920-х рр. швидкими темпами почалося соціальне розшарування традиційної єврейської общини. На його тлі існуючі єврейські сіоністські громадські організації почали різко збільшувати свою чисельність. Про їх темпи росту та політичну активність інформував прокурор УСРР Л. Крайнев: «В круглих цифрах кількість сіоністів на Україні становить: на листопад 1924 р. – 15000 чол., на січень 1925 р. – 26000 чол., на січень 1926 р. – 30000 чол.» [48, с.84]. Секретар Головного бюро єврейської секції при ЦК КСМ Д. Монін під час відрядження у липні 1925 р. в Україну для обстеження умов життя та праці єврейської молоді писав про її важке економічне становище: «Відсоток безробітних серед робітничої, кустарної і декласованої молоді доходить до 70–80 %, кількість підростаючої молодощі, що шукає собі використання постійно зростає. У велику промисловість єврейська молодь мало втягнута. В ремісничі підприємства не вдається втягнути підлітків через важкий економічний стан. До землеробства молодь залучається дуже слабо» [24, с.241]. Він також відзначив значний рівень антисемітизму серед низового партійно-радянського керівництва, чисельні відмови у прийнятті на роботу чи у навчальні заклади, обвинувачення у дрібнобуржуазності. Д. Монін навів приклад діяльності начальника залізничного депо містечка Янів, який ділив сезонних робітників – членів комсомольського осередку на «містечкових» і «сільських». Перших він відправляв додому, а «сільським» він давав роботу, значить і заробіток. Для ілюстрації нездатності містечкової молоді до важкої праці, він надав двом молодим євреям надважку роботу. Познущавшись, він через деякий час відправив їх додому. Зважаючи на утиски та економічну ситуацію, чимало єврейської молоді почало поповнювати лави сіоністських

організацій. Так, у Одеській губернії нараховувалося більше 2500 молодих сіоністів, на Поділлі – понад 5000 осіб, на Київщині – понад 2000 осіб [24, с. 248, 257].

Для ліквідації сіоністського руху використовувалися місцеві апарати органів державної безпеки. Співробітники Державного політичного управління (далі – ДПУ) УСРР були обмежені існуючими правовими обмеженнями, антирадянську діяльність сіоністів в умовах існування цілого ряду дозволених різних єврейських організацій (Макабі, Гехолуц) було надто важко довести. Основним видом покарання стало адміністративне вислання. У січні-листопаді 1926 р. співробітники ДПУ УСРР провели 886 арештів, з них представлено до адміністративного вислання 301 особу, вислано за межі УСРР – 237 осіб. Найбільша кількість вислана із Київського (33 осіб), Одеського (30 ос.), Проскурівського (17 ос.), Вінницького (16 ос.), Кам'янець-Подільського (12 ос.) округів [48, с.86–87].

Заступник голови ДПУ УСРР К. Карлсон, аналізуючи ситуацію із розвитком сіоністського руху в Україні, заявив про її певну особливість: «в силу історичних об'єктивних причин ця дрібна буржуазія уособлювала три четвертих, якщо не більше єврейських мас, що населяють Україну і, таким чином, класове питання, чисто економічна боротьба перетворюються в боротьбу з національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть завдання паралізації сіоністського руху з меншими збитками для всієї єврейської маси загалом» [32, с. 209; 49, с. 243;]. Однак подальші кроки вищого партійно-радянського керівництва країни засвідчили дотримання курсу на знищення незадоволених політикою радянської влади.

Приналежність до етнічної спільноти держави-сусіда та «політична неблагонадійність» стала головними мотивами у реалізації масових операцій під час «великого терору» 1937–1938 рр. Співробітники органів державної безпеки Поділля арештовували громадян за наступними внутрішніми нормативними актами НКВС СРСР: оперативний наказ № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР», № 00447 НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів», № 00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників Батьківщини, членів сімей репресованих учасників право-троцькістських організацій», № 00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбінців), № 00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), циркулярів № 409 від 5 серпня 1937 р. (операції по репресії найбільш активних антирадянських елементів в таборах), № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), № 50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештам греків), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), № 202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), меморандуму № 49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція) та ін.

Співробітники наукових колективів, які працювали над виконанням державної програми «Реабілітовані історією» у Вінницькій та Хмельницькій областях встановили попередню статистику позасудових репресій. Так, упродовж 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – 3 листопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом, засуджено 12682, із них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр., згідно протоколів «двійки», засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб [1, с. 15–19]. У Кам'янець-Подільській області 19 жовтня 1937 – 5 листопада 1938 рр. «трійкою» засуджено і розстріляно 9006 осіб, «двійкою» – засуджено 4762 особи, з них розстріляно 4191 особу [2, с.74–79].

У звіті УНКВС у Вінницькій області про роботу впродовж 1 липня 1937 р. – 10 січня 1938 р. перелічувалися так звані «лінії роботи». Всього в області заарештували 18 тис. 048 осіб. Попри всю важливість статистики жертв сталінського режиму, для нашого дослідження мають значення «небажані» для політичного керівництва СРСР соціальні та етнічні групи громадян у південно-західному прикордонному регіоні СРСР. Зокрема, «польська контрреволюція і шпигунство» – 6930, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 658, «українських націоналістів» – 3101, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 2122, «румунське шпигунство» – 1110, «троцькісти і праві» – 360, «церковно-сектантська контрреволюція» – 1167, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 992, «учасники військово-фашистської змови» –103, «німецька контрреволюція і шпигунство» –171, у тому числі згідно наказу № 00447 НКВС СРСР– 43, «латиська контрреволюція і шпигунство» – 39, «японська контрреволюція» – 15 [2, с.49; 7, арк.197; 33, с. 81]. Цілком зрозуміло, що подана статистика є проміжною. Однак, чітко висвітлено основні параметри політичної, етнічної та соціальної чистки прикордонного регіону.

Окремі вчені при аналізі цієї статистики наголошували на використанні державного терору для зміни етнічної конфігурації на Поділлі. Передбачалося максимальне вилучення не лише

потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громади, які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, «злочин» яких був лише у приналежності до польської, румунської чи іншої нації мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВС СРСР не обмежував місцеві апарати держбезпеки у арештах за «національними лініями». Варто звернути увагу, що 90 % громадян, арештованих за «національними лініями», згідно з вироками «двійки», були розстріляні [33, с. 81].

Цитована статистика, виявлені й опубліковані дослідниками документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, фондів партійних органів із обласних архівів демонстрували також загальну оцінку місцевого партійно-радянського апарату та керівників органів державної безпеки «політичного обличчя» населення регіону. У щомісячних записках секретарі райкомів КП(б)У доповідали про факти «контрреволюції», «непокори», «небажання виконувати політико-господарські кампанії». У політико-економічному огляді Вінницького окружного комітету КП(б)У за 1927 р. стверджувалося, що серед міської та сільської інтелігенції переважають «антирадянські елементи» [16, арк. 50–56]. Подібну ситуацію констатував секретар Могилів-Подільського окружного КП(б)У Смаль у вересні 1928 р. Він заявив, що серед інтелігенції є чимало противників радянської влади, готових до активних дій. Інша частина скептично ставиться до дій влади, в «антирадянських проявах участі не приймає» [10, арк. 26–27].

Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву від 7 березня 1932 р. вказував, що регіон по «засміченості контрреволюційним елементом усіх відтінків займає одне із перших місць». На його думку, цьому сприяли «відсутність пролетарських осередків», «близькість західно-капіталістичних країн із відомими колонізаторськими, а пізніше інтервенціоністськими тенденціями». Саме ці країни начебто створили сприятливі умови для розвитку української контрреволюції і впровадження у заможні прошарки селянства ідеї «української дрібнобуржуазної державності». Провідниками цієї ідеї стали численні осередки українських меншовиків й есерів, які «надали суттєву підтримку УНР у справі організації низових органів влади, а після заняття Поділля червоними військами, у справі організації бандитських і повстанських загонів».

Також «впровадженню ідеї української державності серед селянської маси сприяла концентрація тут упродовж 1917–1920-х рр. відомих діячів українського національного руху через перебування у Вінниці – Кам'янці-Подільському уряду УНР, Галицької польсько-петлюрівської армії, значні залишки якої осіли на Поділлі, створивши глибокі контрреволюційні корені, залишивши чимало прихильників і на цей день» [13, арк. 29]. За логікою В. Лєвоцького, повстанські загони відомих отаманів початку 1920-х рр. Лихо, Шепеля, Чалого, Заболотного, що поповнювалися за рахунок «куркульсько-заможних прошарків», були доказом наявності широкого контрреволюційного підпілля.

В. Лєвоцький акцентував увагу місцевого партійного керівництва на функціонуванні українських націоналістичних підпільних та повстанських організацій у різних районах області, що начебто діяли наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Серед них навіть була «Подільська філія українського національного центру» і т.д. Загалом, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР зафіксував діяльність декількох десятків повстанських осередків у сільській місцевості. До їх складу входили «куркулі», «середняки», «заможні», «сільські службовці», «церковники», «учні семирічки» тощо. Їх основною метою В. Лєвоцький означив «повалення Радянської влади». Стихійні селянські виступи під час суцільної колективізації 1930 р. кваліфікувалися ним як організований збройний спротив проти радянської влади [13, арк. 29–48].

Таким чином, для більшовицьких керівників Поділля було прикордонним регіоном СРСР із значною кількістю «політично неблагонадійного населення», що готувалося до «повалення радянської влади». Демографічна та соціально-економічна структура Поділля теж мала певні особливості. Станом на 1915 р. на Поділлі проживало понад 4 млн населення, із них у містах мешкало 8,8 %, у селах – 91,2 %. Корінним населенням були українці – 79,1 %, євреї – 12,3 %, росіяни – 5,2 %, поляки – 2,3 %. Понад 75 % населення займалося сільським господарством, 7,4 % зайнято у промисловості [38, с. 94; 4, с. 57].

Після буремних подій Першої світової війни та національної революції, що спричинили значну міграцію, зміна адміністративно-територіального поділу (перехід із триступеневої системи – губернія – округ – район на двоступеневу – округ – район) згідно перепису 1926 р. дещо зменшилася кількість населення Поділля (табл. 1).

Таблиця 1

Попередні підсумки перепису міського та сільського населення по округах (1926 р.)

Назва Округа	Міське населення			Сільське населення			Всього Разом
	Чол.	Жін.	Разом	Чол.	Жін.	Разом	
Вінницька	66 712	64 322	131 034	309 524	334 235	643 759	774 793
Могилівська	21 073	21 963	43 036	227 093	251 910	479 003	522 039
Проскурівська	30 594	34 584	65 178	242 181	259 722	501 903	567 081
Тульчинська	33 113	33 679	66 792	304 291	331 520	635 741	702 533
Кам'янецька	23 997	25 584	49 581	232 672	256 987	489 659	539 240

Населення Вінницької області, створеної у 1932 р., різко збільшилося знову таки за рахунок включення частини районів сучасної Житомирщини, Київщини та Черкащини. Загалом нараховувалося 71 район, де проживало понад 5,2 млн осіб [14, арк. 1–4; 59, с.123]. Після передачі Бабанського, Монастирищенського, Оратівського, Плисківського, Погребищенського, Уманського, Христинівського районів Київській області населення зменшилося до 4 млн 726 тис. осіб [23, с.8]. Після Голодомору 1932–1933 рр. Вінницький обком КП(б)У станом на 1 липня 1934 р. зафіксував наявність 3598336 [12, арк.135] (за іншими даними 3944523) [15, арк. 1–104] осіб в області.

На протигагу сільськогосподарських регіонів України початку ХХ ст., звідки вивозилася сировина, на Поділлі діяла значна кількість підприємств переробки сільськогосподарської продукції, що головним чином розміщувалася у містечках [5, с.156]. Першість тримали переробка цукрового буряка, спиртова та борошномельна промисловість [4, с.57]. Вагому частку складали виробництво сухофруктів, тютюну, шкіри, сукна, паперу, пивоваріння тощо. Аграрне перенаселення забезпечувало необхідну кількість робочих рук. Станом на 1917 р. 20,5 % селянських господарств були безземельними або із наділом до 1 дес., 42,5 % – мали від 1 – до 3 десятин землі [4, с.60; 6, с.6]. Такий розмір земельної ділянки не забезпечував покриття необхідних життєвих витрат. Тому значна кількість селян змушена була працювати на сезонних роботах на переробних підприємствах для забезпечення життєвого мінімуму власних родин. У середині 1920-х рр., за даними Подільського губернського статистичного бюро, надлишок робочої сили складав щонайменше 450 тис. працездатного населення [53, с. 164–167].

Розвитку промисловості та торгівлі сприяла розвинута залізнична мережа, що була значною, ніж у більшості російських губерній. За густотою мережі та вантажообігом Поділля у 1912–1913 рр. переважало Київську та Волинську губернію [3, с. 76]. Будівництво залізничних станцій, депо потребувало висококваліфікованої робочої сили, розвитку супутніх підприємств. Промисловим центром Подільської губернії на початку ХХ ст. стала Вінниця, де були побудовані металообробні підприємства та хімічний завод. Однак, кількість промислових робітників і показники їх виробництва, у порівнянні із промисловими південними губерніями Російської імперії, були мізерні.

Під час Першої світової війни, національної революції 1918–1922 рр., масового повстанського руху початку 1920-х рр. були зруйновані більшість економічних зв'язків між селянським господарством та місцевою переробною промисловістю. Це призвело до подальшого зубожіння населення. Реалізація засад нової економічної політики спричинила поступове відновлення підприємств та збільшення кількості робітників. Станом на 1923 р. на Поділлі їх налічувалося 30461 осіб, із них понад 55 % були некваліфіковані робітники або різноробочі. Серед кваліфікованих робітників «металісти» становили 7,2 %, харчової промисловості – 5,9 %, шевці – 5,5 %, місцеві «транспортники» – 3,4 %, залізничники – 3,4 % [11, с.13]. Вінницький дослідник Ю. Степанчук, аналізуючи робітничий прошарок у соціальній структурі Поділля, стверджував про зростання ролі робітників у соціально-економічному житті регіону у 1920-х рр. [43, с.77–80].

Наступною серйозною проблемою місцевого партійно-радянського апарату стали подільські містечка. Заселенні, здебільшого євреями, вони існували за рахунок торгівлі, ремісництва, кустарного виробництва щодо первинної переробки сільськогосподарської продукції. Основними постачальниками сировини і замовниками їх продукції були селяни. Найменша руйнація цих зв'язків означали зубожіння всіх учасників виробничого ланцюга. Особливості подільського єврейського містечка (штетла) вже присвячено окремі праці [8, с.149–155; 9, с. 155–160]. У 1998 р. навіть відбулася конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи «Штетл» як феномен єврейської історії» [8–9].

Ситуація у подільських містечках наприкінці 1920-х рр. яскраво описана у політико-економічних оглядах секретарів районних та окружних комітетів КП(б)У. Секретар Могилів-Подільського окружкому КП(б)У у червні 1928 р. писав секретарю ЦК КП(б)У О. Медведєву, що населення містечок знаходиться у важкому становищі через виконання партійних директив щодо зруйнування приватної торгівлі та ремісництва: «Молодь містечка немає можливості використати свою силу – росте без

усяких перспектив. Направити цю силу у кооперативне русло (різного роду збутові артілі, кооперативи, птахівництво, яйцезаготівлі і т.д.) неможливо через відсутність коштів». Деякі мізерні кошти мали окремі категорії населення м. Могилів-Подільський: «Із 23 тис. населення міста 700 осіб кустарів, півтора десятка фруктових магазинчиків із обігом у 1000 крб. у місяць, члени профспілок радянських і кооперативних установ (у них працює не більше 250 осіб). Заробіток, більший за 80 крб. мають у містечку не більше 100 осіб. Виходить, що все місто живе за рахунок відповідальних працівників у місті». Далі секретар окружному вимагав негайної державної підтримки [10, арк. 2–4]. При подальшій індустріалізації та суцільній колективізації сільського господарства традиційні «єврейські професії» зникнуть. Люди будуть позбавлені засобів до виживання.

Соціальна структура єврейського населення у подільських округах чисельно дещо відрізнялася, однак структурно була стабільною. У Кам'янець-Подільському окрузі 82 % євреїв займалося торгівлею, бідні кустарі складали – 5 %, «заможні елементи» – 2 %; у Шепетівському окрузі торгівці – 35,6 %, бідні кустарі – 26,1 %, члени різних спілок – 17,4 %, біднота, особи невизначених професій – 19,6 %; У Проскурівському окрузі кустарів і ремісників налічувалося 30 %, торгівців – 25 %, постійних і сезонних робітників – 20 %, декласовані елементи – 20 %, землероби – 5 % [18, арк. 80; 19, арк. 1; 21, арк. 2].

Одним із способів вирішення проблеми безробіття і нужденності подільських містечок стало створення колгоспів. Ф. Турченко, аналізуючи політичні аспекти переселенської політики, «аграризації євреїв» та створення національних адміністративно-територіальних одиниць, вказав на спробу партійно-радянського керівництва країни розширити соціальну базу більшовицького режиму, бо малися сумніви щодо відданості комунізму українського селянства [46, с. 247]. Так, у м. Остропіль створено три єврейські сільськогосподарські артілі. У середньому на кожного їдока припадало від 1,6–2,5 дес. землі, на працюючого – 2,5–4,3 десятин. Більшість євреїв проживали на відстані 2–5 верств від земельних наділів [31, с. 27–28]. Але така віддаль негативно впливала на робочий процес. Більшість із нових колгоспників не мали досвіду повсякденної сільської праці. Так, у «єврейських колгоспах» Кам'янець-Подільського округу працювало 879 декласованих елементів, 480 кустарів, 48 торгівців, 46 садівників, тютюників та виробників шовку, 43 службовці, 31 робітник і лише 18 хліборобів [20, арк. 20]. Звичайно, що такі колгоспники робили чимало помилок при обробітку землі.

Відсутність зацікавленості у результатах праці, значна відстань до наділів, призводила до халатного ставлення до праці, що зумовило до конфліктів із селянами. Для виконання плану, євреї наймали селян для проведення сільськогосподарських робіт. Так, до комуни с. Кузьминчик Чемеровецького району входило 35 осіб, із них 25 працездатних; 6 осіб проживало у селі, інші – у Кам'янці-Подільському. За допомогою найманих селян засіяне поле, а за худобою наглядали два батраки, які не входили до складу комуни. Комунари зібрали лише врожай фруктів [18, арк. 22]. Селяни вважали таких «комунарів» безгосподарниками і починали захоплювати необроблені землі. Іноді селяни спалювали сільськогосподарські будівлі з метою ліквідації єврейських артілей. Такі випадки відбулися в артілі «Педекз» Дунаєвецького району; у серпні 1926 р. спалено млин, що орендували колективом с. Січенці [22, арк. 264–266].

Відомий дослідник національних меншин України Л. Якубова підвела загальний підсумок спробам партійно-радянського керівництва країни вирішити проблему залучення євреїв до модернізації радянської економіки. Зусиллями радянських чиновників щодо змін соціальної структури єврейської меншини закінчилися забезпеченням засобами існування принаймні 20 % єврейської громади. «Проте більшість меншини – близько 80 % – зберегла традиційний спосіб занять та життя і не поспішала його змінювати, незважаючи ані на складності господарювання, ані податковий тиск, ані громадянську напівправність, ані агітаційні кампанії» [52, с.200]. Основними причинами стало відсутність реальної кількості вільних земель на Півдні України, неврахування демографічної ситуації при аграризації багаточисельної єврейської родини (вимагалось на п'ять їдців щонайменше 3 працездатних), економічна малоспроможність родин (виходячи із класового принципу вибиралися найбідніші категорії), тривалість самого процесу. Чимало євреїв не бажало змінювати повсякденне життя через відсутність реальної перспективи.

Аграризація, на думку дослідниці, не дала політичних балів більшовицькій політиці через безвідповідальне ставлення партійно-радянських чиновників до самого процесу. Євреї, які спочатку сподівалися на допомогу радянської влади, побачивши безперспективність подальшого економічного зросту добробуту родини [52, с. 200–205].

Таким чином, територія Поділля мала регіональну соціально-економічну специфіку, що ґрунтувалася поєднанні виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки на містечкових підприємствах та ремісничих майстернях. Однак, руйнування сталих виробничих зв'язків зумовили аграрне перенаселення регіону. Населення подільських містечок, що займалося переробкою сільськогосподарської продукції та торгівлею, селяни, що мали наділ землі, на думку більшовиків, були носіями дрібнобуржуазної приватновласницької ідеології. Останнє обтяжувалося

прикордонним статусом Поділля та переважанням українського дрібнобуржуазного націоналізму серед селянської громади та місцевої інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Амонс А. І. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. Т.2. Вінниця, 2007. С. 15–19.
2. Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині // Реабілітовані історією. Хмельницька область. Т.1. Хмельницький, 2008. С.10–130.
3. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. К., 1913. 1115 с.
4. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Вінниця, 2000. Вип. 2. – С.56–70.
5. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. Харьков, 1930. Вып.1. С. 93–205.
6. Всероссийская сельскохозяйственная перепись 1916 года. Подольская губерния. Вып. I. Каменец-Подольский, 1917. 15 с.
7. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 31. Спр. 39. Арк. 197.
8. Горбань В. Єврейські містечка Вінницького і Кременчуцького округів на переломі 1928–1929 рр. // «Штетл» як феномен єврейської історії: збірник наукових праць: матеріали конференції 30 серпня – 3 вересня 1998 р. К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. С. 149–155.
9. Гусев В. Єврейське містечко в Радянській Україні після громадянської війни: проблема виживання // «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць: Матеріали конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. К.: Ін-т юдаїки, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1999. С. 155–160.
10. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. П-31. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 2–4.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-965. Оп. 5. Спр.190. Арк. 13.
12. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп. 3. Спр. 219. Арк.135.
13. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп. 3. Спр.8. Арк. 29–48.
14. Держархів Вінницької обл. Ф.П-136. Оп.4. Спр.2. Арк. 1–4.
15. Держархів Вінницької обл. Ф. П-136. Оп.4. Спр. 448. Арк. 1–104.
16. Держархів Вінницької обл. Ф. П-29. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 50–56.
17. Держархів Вінницької обл. Ф. П-31. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 26–27.
18. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р-766. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 80.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 22.
20. Держархів Хмельницької обл. Ф. П-301. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 1.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3508. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 20.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-653. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.
23. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-653. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 264–266.
24. Довідник із основних статистико-економічних показників господарства районів Вінницької області. Харків, 1933. 240 с.
25. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. / Сост. В. Ю. Васильев и др.; Предисл., примеч., прилож. Л. И. Килимника; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». Винница: Глобус-пресс, 2003. 352 с.
26. Калитко С. Л. Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.). Хмельницький, 1999. С. 339–342.
27. Комарницький О. Б. Антирадянські настрої студентів у ході боротьби правлячого режиму проти політичної опозиції 1930-х років // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.20. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. С.382–391.
28. Маркова С. В. Еволюція економіко-громадянських форм активності в українському селі часів непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. С.44–49.
29. Матвеев А. Ю. Методи, особливості та наслідки здійснення другої хвилі розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині (літо 1930–1932 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.21. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. С.457–466.
30. Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі 1920-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С.61–65.
31. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національна меншина Поділля (20–30-ті рр. XX ст.). К., 2001. 254 с.
32. Подкур Р. Діяльність ВЧК–ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С.195–213.
33. Подкур Р. Регіональні особливості «Великого терору» 1937–1938 рр. на західному кордоні СРСР-УРСР (на матеріалах Поділля) // Краєзнавство. 2012. № 1. С. 75–84.
34. Подкур Р. Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. К., 2001. Вип. 13. С. 127–149.
35. Рекурт В. П. Участь споживчої кооперації України в реалізації курсу «великого стрибка» запровадженого ВКП(б) на початку 30-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 18. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С.149–153.
36. Рибак І., Матвеев А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.
37. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції м. Кам'янець-Подільського у 20-х – 30-х рр. XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т.18. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 354–365.
- 38.

Сельское хозяйство Украины. Харьков, 1923. 232 с. 39. Смільський В. Пільги червоноармійським колгоспам // Вісті ВУЦВК. 1930. 1 березня. 40. Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». Вип.11. Львів, 2009. С.298–312. 41. Стадник О. О. Діяльність сільбуду у формуванні комуністичної свідомості селян (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2011. С. 65–70. 42. Сталинские депортации. 1928–1953. / Сост. Н. Поболь, П. Полян. М.: МФД, Материк, 2005. 904 с. 43. Степанчук Ю. С. Місце робітників у соціальній структурі населення поділля в період нової економічної політики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 4. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2002. С.77–80. 44. Тітова Н. «Санація» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2007. № 1(28). С. 220–252. 45. Тітова Н. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34. – С. 79–115. 46. Турченко Ф. Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнародні відносини на півдні України: історія та сучасність. Запоріжжя, 1993. С.247. 47. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 6618. Арк. 1–8. 48. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001. 560 с. 49. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. К.: Абрис, 1997. 608 с. 50. Шульга І. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. Вінниця, 1993. 223 с. 51. Шульга І. Г. Гірка правда. Нариси історії подільського селянства 1920–1930-х років. Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1997. 152 с. 52. Якубова Л. Д. Політика аграризації єврейства: соціальні та економічні наслідки (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 10. С. 178–208. 53. Яцюк В. А. Проблема аграрного перенаселення на Поділлі у середині 20-х рр. ХХ ст. в оцінці органів статистики // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2003. С. 164–167.

References

1. Amons A.I. Diyal'nist' pozasadovykh orhaniv na Vinnychchyni u period masovykh politychnykh represiy 1937–1938 rr. [Activities of extrajudicial authorities in Vinnytsia during the period of mass political repressions of 1937–1938]. Reabilitovani istoriyeyu. Vinnyts'ka oblast'. T.2. Vinnytsya, 2007. S. 15–19. 2. Vasyly'yev V., Misinkevych L., Podkur R. Politychni represiyi radyans'koyi doby na Khmel'nychchyni [Political repressions of the Soviet era in Khmelnytskyi region]. Reabilitovani istoriyeyu. Khmel'nyts'ka oblast'. T.1. Khmel'nyts'kyy, 2008. S.10–130. 3. Ves' Yugo-Zapadniy kraj. Spravochnaya kniga po Kievskoi, Podol'skoi i Volynskoi gubernii [The whole South-West Region. Reference book on the Kiev, Podolsky and Volyn province]. K., 1913. 1115 s. 4. Volovk V. P. Sotsial'no-ekonomichne stanovyshche Podillya naprykintsi XIX – pochatku XX stolittya [Socio-economic situation of Podillya in the end of XIX – the beginning of the XX century]. Naukovi zapysky VDP. Seriya: Istoriya. Vinnytsya, 2000. Vyp. 2. – S.56–70. 5. Vologodtsev I.K. Osobennosti razvitiya gorodov Ukrainy [The peculiarities of the development of Ukrainian cities]. Trudy komissii po izucheniyu perspektiv razvitiya gorodov. Khar'kov, 1930. Vyp.1. S.93–205. 6. Vserossiiskaya sel'skokhozyaistvennaya perepis' 1916 goda. Podol'skaya guberniya [All-Russian agricultural census of 1916. Podil province. Issue. I. Kamenets-Podolsky region]. Vyp. I. Kamenets-Podol'skii, 1917. 15 s. 7. HDA SB Ukrayiny, f. 16, op. 31, spr. 39, ark. 197. 8. Horban' V. Yevreys'ki mistechka Vinnyts'koho i Kremenchuts'koho okruhiv na perelomi 1928–1929 rr. [Jewish towns of Vinnitsa and Kremenchug districts at the turn of 1928–1929] // «Shtetl» yak fenomen yevreys'koyi istoriyi: zbirnyk naukovykh prats': materialy konferentsiyi 30 serpnya – 3 veresnya 1998 r. K.: In-t yudayiky, Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho, 1999. S. 149–155. 9. Husev V. Yevreys'ke mistechko v Radyans'kiy Ukrayini pislya hromadyans'koyi viyny: problema vyzhyvannya [The Jewish Town in Soviet Ukraine after the Civil War: the Problem of Survival] // «Shtetl» yak fenomen yevreys'koyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats': Materialy konf. 30 serpnya – 3 veresnya 1998 r. K.: In-t yudayiky, Natsional'na biblioteka Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho, 1999. S. 155–160. 10. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f. P-31, op. 1, spr.384, ark. 2-4. 11. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f. R-965, op. 5, spr.190, ark. 13. 12. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.3, spr.219, ark.135. 13. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.3, spr.8, ark. 29–48. 14. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.4, spr.2, ark.1–4. 15. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-136, op.4, spr.448, ark. 1–104. 16. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-29, op.1, spr.325, ark.50–56. 17. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl., f.P-31, op.1, spr.384, ark. 26–27. 18. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f. R-766, op.1, spr.162, ark.80. 19. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.P-3, op.1, spr.160, ark.22. 20. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.P-301, op.1, spr. 178, ark.1. 21. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-3508, op.1, spr.33, ark.20. 22. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-653, op.2, spr.12, ark. 2. 23. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl., f.R-653, op.2, spr.14, ark.264–266. 24. Dovidnyk iz osnovnykh statystyko-ekonomichnykh pokaznykh hospodarstva rayoniv Vinnyts'koyi oblasti [A guide to the main statistical and economic indicators of the economy of the districts of Vinnytsia region.]. Kharkiv, 1933. 240 s. 25. Evreiskii vopros: poiski otveta: Dokumenty 1919–1926 gg. [Jewish Question: Finding an Answer: Documents 1919–1926] / Sost. V.Yu.Vasil'ev i dr.; Predisl., primech., prilozh. L.I.Kilimnika; Tsentri izucheniya i publikatsii dokumentov evr. istorii «Khrani i pomni». Vinnitsa: Globus press, 2003. 352 s. 26. Kalytko S.L. Polityka kerivnytstva kompartiyi

shchodo pol's'koyi natsional'noyi menshyny naprykintsi 20-kh – 30-kh rr. (na materialakh Vinnyts'koyi oblasti) [Politics of the Communist Party leadership in relation to the Polish national minority in the late 20's and 30's (on the materials of the Vinnytsia region)]. Polyaky na Khmel'nychchyni: pohlyad kriz' viky: Zbirnyk naukovykh prats' za materialamy mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (23–24 chervnya 1999 r.). Khmel'nyts'kyy, 1999. S. 339–342.

27. Komarnits'kyy O.B. Antyradyans'ki nastroyi studentiv u khodi borot'by pravlyachoho rezhymu proty politychnoyi opozyttsiyi 1930-kh rokiv [Anti-Soviet mood of students during the struggle of the ruling regime against the political opposition of the 1930s]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.20. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2010. S.382–391.

28. Markova S.V. Evolyutsiya ekonomiko-hromadyans'kykh form aktyvnosti v ukrayins'komu seli chasiv nepu [Evolution of economic and civic forms of activity in the Ukrainian village of the NEP era]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 22. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. O.A. Mel'nychuka. Vinnytsya: DP «Derzhavna kartohrafichna fabryka», 2014. S.44–49.

29. Matvyeyev A.Yu. Metody, osoblyvosti ta naslidky zdiysnennya druhoyi khvyli rozkurkulennya na Podilli ta pivdenno-skhidniy Volyni (lito 1930–1932 rr.) [Methods, features and consequences of implementation of the second wave of dispossession in Podillya and south-eastern Volhynia (summer 1930–1932)]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.21. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2011. S.457–466.

30. Mel'nychuk O.A. Orhanizatsiya pensynoho strakhuvannya na Podilli 1920-kh rokakh [The organization of pension insurance in the 1920s]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 19. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S.61–65.

31. Misinkevych L.L. Yevreys'ka i pol's'ka natsional'na menshyna Podillya (20–30-ti rr. XX st.) [The Jewish and Polish minorities of Podillia (20–30's of the XX century)]. K., 2001. 254 s.

32. Podkur R. Diyal'nist' VChK–HPU u likvidatsiyi sionist's'kykh orhanizatsiy u seredyni 20-kh rr. XX st. [The activities of the Cheka-GPU in the liquidation of Zionist organizations in the mid 20's of the XX century]. Naukovi zapysky Kamyanets'-Podil's'koho derzh. un-tu. Istorychni nauky. Kamyanets'-Podil's'kyy, 2004. T. 13. S.195–213.

33. Podkur R. Rehional'ni osoblyvosti «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. na zachidnomu kordonni SRSR-URSR (na materialakh Podillya) [Regional features of the "Great Terror" 1937–1938 on the western border of the USSR-USSR (on materials of Podillya)]. Krayeznavstvo. 2012. # 1. S. 75–84.

34. Podkur R.Yu. Pereselelynya «politychno neblahonadiynykh» hromadyan Ukrayiny na pochatku 1935 roku v konteksti represyvnoyi polityky partiyno-derzhavnogo kerivnytstva SRSR [Resettlement of "politically unreliable" Ukrainian citizens in the beginning of 1935 in the context of the repressive policy of the party-state leadership of the USSR]. Istoryia Ukrayiny: Malovidomi imena, podiyi, fakty: Zb. statey / In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny ta in.; Redkol.: P.T. Tron'ko (vidp. red.) ta in. K., 2001. Vyp. 13. S. 127–149.

35. Rekrut V.P. Uchast' spozhyvchoyi kooperatsiyi Ukrayiny v realizatsiyi kursu «velykoho strybka» zaprovadzhenoho VKP(b) na pochatku 30-kh rr. XX st. [Participation of consumer cooperation of Ukraine in implementation of the "big jump" course introduced by the CPSU (b) in the early 30's of the twentieth century]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 18. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S.149–153.

36. Rybak I., Matvyeyev A. Trahichnyy perelom. Kolektyvizatsiya i rozkurkulennya na Podilli ta Pivdenno-Skhidniy Volyni [Tragic fracture. Collectivization and dispossession in Podillya and Southeastern Volhynia]. Kamyanets'-Podil's'kyy: Abetka, 2001. 140 s.

37. Savchuk V.O. Politychni represiyi proty naukovo-krayeznavchoyi intelihentsiyi m. Kamyantsya-Podil's'koho u 20-kh – 30-kh rr. XX st. [Political repressions against the ethno-regional intelligentsia of Kamyanets-Podil'sky in the 20's and 30's. XX centuries]. Naukovi pratsi Kamyanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky. T.18. Kamyanets'-Podil's'kyy: Oiyum, 2008. S. 354–365.

38. Sel'skoje khozyaystvo Ukrainy [Agriculture of Ukraine]. Khar'kov, 1923. 232 s.

39. Smil's'kyy V. Pil'hy chervonoarmiy's'kym kolhospam [The privileges of the Red Army collective farms]. Visti VUTsVK. 1930. 1 bereznya.

40. Solovey O. H. Prykordonni konflikty na Volyni u 20-ti rr. XX st. [Frontier conflicts in Volyn in the 20's of the XX century]. Viys'kovo-naukovyy visnyk L'viv's'koho ordena Chervonoyi Zirky instytutu Sukhoputnykh viys'k im. Petra Sahaydachnoho Natsional'noho un-tu «L'viv's'ka politehnika». Vyp.11. L'viv, 2009. S.298–312.

41. Stadnyk O. O. Diyal'nist' sil'budu u formuvanni komunistychnoyi svidomosti selyan (na materialakh Podillya) [The activity of the farmhouse in the formation of the communist consciousness of the peasants (on the materials of Podillya)]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 19. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2011. S. 65–70.

42. Stalinskie deportatsii. 1928–1953 [Stalinist deportations. 1928–1953] / Sost. N.Pobol', P.Polyan. M.: MFD, Materik, 2005. 904 s.

43. Stepanchuk Yu.S. Mistse robitnykiv u sotsial'niy strukturi naselelynya podillya v period novoyi ekonomichnoyi polityky [The Place of Workers in the Social Structure of the Division of the Population in the Period of New Economic Policy]. Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp. 4. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2002. S.77–80.

44. Titova N. «Sanatsiya» prykordonnyya USRR: poboryuvannya «pol's'ko-ukrayins'koho fashyzmu» na Podilli, 1930-ti roky [«Sanation» of the border of the Ukrainian SSR: the battle of «Polish-Ukrainian fascism» in Podillya, 1930s]. Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-K-HB. 2007. #1(28). S. 220–252.

45. Titova N. Represiyi na Podilli 1930-kh rokiv: ukrayins'ka ta pol's'ka «liniyi» [Repressions in the 1930s: Ukrainian and Polish «lines»]. Istoryia Ukrayiny: Malovidomi imena, podiyi, fakty: Zbirnyk statey. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2007. Vyp. 34. – S. 79–115.

46. Turchenko F.H. Volodymyr Zhabotyns'kyy i pytannya yevreys'koyi sil's'kohospodars'koyi

kolonizatsiyi na pivdni Ukrainy [Volodymyr Jabotinsky and the issue of Jewish agricultural colonization in the south of Ukraine]. Mizhnatsional'ni vidnosyny na pivdni Ukrainy: istoriya ta suchasnist'. Zaporizhzhya, 1993. S.247. 47. TsDAHO Ukrainy, f.1, op. 20, spr.6618, ark. 1–8. 48. Shapoval Yu. Ukrayina XX stolittya: Osoby ta podiyyi v konteksti vazhkoyi istoriyi [Ukraine XX century: Persons and events in the context of difficult history]. K., 2001. 560 s. 49. Shapoval Yu., Prystayko V., Zolotar'ov V. ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty [CK-GPU-NKVD in Ukraine: persons, facts, documents.]. K.: Abrys, 1997. 608 s. 50. Shul'ha I. Holod na Podilli: Do 60-richchya holodomoru 1933 r. [Hunger in Podillia: To the 60th anniversary of the Holodomor 1933]. Vinnytsya, 1993. 223 s. 51. Shul'ha I.H. Hirka pravda. Narysy istoriyi podil's'koho selyanstva 1920–1930-kh rokiv [Mustard is true. Essays on the history of the Podolsk peasantry of the 1920–1930s.]. Vinnytsya: VAT «Vinobldrukarnya», 1997. 152 s. 52. Yakubova L. D. Polityka ahraryzatsiyi yevreystva: sotsial'ni ta ekonomichni naslidky (20-ti – pochatok 30-kh rr. XX st.) [The Policy of Agrarianization of Jewry: Social and Economic Consequences (20th – early 30's of the 20th Century)]. Problemy istoriyi Ukrainy: fakty, sudzhennya, poshuky. K.: Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. – Vyp. 10. – S.178–208. 53. Yatsyuk V.A. Problema ahrarynoho perenaselennya na Podilli u seredyni 20-kh rr. XX st. v otsyntsi orhaniv statystyky [The problem of agrarian overpopulation in Podillia in the mid 20's of the twentieth century. In the assessment of statistical bodies] // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Mykhayla Kotsyubyn's'koho. Vyp. 6. Seriya: Istoriya: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P.S. Hryhorchuka. Vinnytsya, 2003. S. 164–167.

Владимир Рубан

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПОДОЛЬЯ НА ФОНЕ РЕАЛИЗАЦИИ «СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ» УССР В 1920–1930-Х ГГ.

В статье исследуются региональные социально-экономические и политические особенности Подолья в 1920–1930-х гг. Акцентируется внимание на «пограничном статусе региона», который обусловил проведение постоянных «чисток политически неблагонадежного населения» и проведения перманентных репрессивных акций. Они проводились в контексте реализации конкретных задач, инициированных выше партийно-советским руководством СССР. Также поднимаются проблемы национального состава населения и демографические потери во время государственного террора после бурных событий Первой мировой войны и национальной революции, вызвали значительную миграцию и изменения административно-территориального деления. Раскрыто содержание особенностей сельскохозяйственного и промышленного развития региона. Изучены вопросы экономического пространства, эволюционировал в направлении утверждения господства государственно-бюрократического сектора народного хозяйства, существенно ограничивая таким образом материально-финансовые ресурсы крестьянского повстанческого движения. Агрессивная экономическая и внеэкономическая политика советских ухудшала качество жизни всех социальных слоев населения, поддерживая таким образом постоянное ее недовольство функционирующей в регионе и Украине в целом административно-политической системы.

Ключевые слова: Подолье, политические репрессии, региональная специфика, сельское хозяйство, промышленность.

Volodymyr Ruban

REGIONAL PECULIARITIES OF SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT OF PODOL ON THE BACKGROUND OF THE REALIZATION OF «SOCIALIST RECONSTRUCTION» OF THE USSR IN THE 1920S-1930S.

The article explores regional socio-economic and political features of Podillia in the 1920s-1930s. Attention is focused on the «border status of the region», which led to the holding of permanent «purges of politically unreliable people» and the holding of permanent repressive actions. They were conducted in the context of the implementation of specific tasks initiated by the Party and Soviet leaders of the USSR. Also, the problems of the national composition of the population and demographic losses during state terror are raised after the turbulent events of the First World War and the national revolution, caused significant migration and changes in the administrative-territorial division. The content of the features of the agricultural and industrial development of the region is revealed. The issues of the economic space have been studied, evolved towards the establishment of the domination of the state-bureaucratic sector of the national economy, thereby substantially limiting the material and financial resources of the peasant insurgency movement. Aggressive economic and non-economic policies of the Soviet Union worsened the quality of life of all social strata of the population, thus supporting its

constant discontent with the administrative and political system that functions in the region and in Ukraine as a whole.

Key words: Podillya, political repression, regional specificity, agriculture, industry.

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник

ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП

У статті проаналізовано практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр. На базі архівних джерел встановлено, що основною причиною звернення радянської влади до оренди була нездатність більшовицької держави налагодити ефективне управління економікою та її післявоєнну відбудову. З'ясовано, що I Подільський губернський з'їзд рад, ухвалюючи 4 липня 1921 р. рішення щодо впровадження орендних відносин, наполягав на необхідності керуватися при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою.

Встановлено, що вже до середини жовтня 1921 р. в оренду передано 83,58 % зареєстрованих на той час підприємств. Висвітлено особливості орендних відносин в провідних галузях економіки Поділля – цукровій та борошномельній. Підкреслено, що при визначенні орендарів, влада віддавала перевагу державним підприємствам перед приватниками. Наголошено, що з 1926 р. влада перейшла від утисків до витіснення орендарів і до кінця 1928 р. їх практично не залишилося.

Ключові слова: Поділля, НЕП, оренда, орендар, приймально-здавальна комісія.

Однією із характерних ознак сучасного етапу українських економічних відносин є оренда. Як позитивні, так і негативні її аспекти значною мірою походять ще з радянського минулого, з часів нової економічної політики. У кожному регіоні реалізація генеральної лінії мала свої особливості, зокрема в прикордонній Подільській губернії. Проте дана проблема ще не стала предметом спеціального дослідження. Саме тому метою статті є проаналізувати на основі архівних джерел практику впровадження орендних відносин на Поділлі в 1921–1928 рр.

Запровадження НЕП покликане було створити умови для відбудови та розвитку промисловості. Оскільки, за словами В. Леніна, ця політика на місцях «залишалася значним чином не роз'ясненою», X Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. резолюцією «Про економічну політику» пояснила, що держава повинна підтримати «кооперативні та приватні підприємства, які не вимагають постачання від державних запасів сировини та продовольства». Місцеві господарські органи отримали право самостійно здавати в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державні підприємства [1, с. 405–406].

Наданим правом досить оперативно скористався I Подільський губернський з'їзд рад, який 14 липня 1921 р. резолюцією «Про діяльність губернської ради народного господарства» зобов'язав губраднаргосп зосередити зусилля на відновленні «важкої промисловості – цукрової, винокурної та борошномельної», та дрібної, продукція якої необхідна для сільського господарства. Для цього слід було налагодити трудову дисципліну на виробництві та широко використовувати здачу підприємств у оренду, керуючись при цьому господарською доцільністю та економічною вигодою. При виборі орендарів з'їзд радів віддавати перевагу кооперативним об'єднанням, трудовим артілям і приватним особам, які мають адміністративний і господарський досвід [2, с. 90].

Відповідно до вказівок центру розпочалася робота із укладення угод оренди. Як доповідали на нараді працівників губраднаргоспу 23 жовтня 1921 р. керівники його повітових відділень, у 9 із 12 повітів кооперативні організації, кустарні артілі, підприємства, приватні особи, військові частини та навіть відділення Державного політичного управління (далі – ДПУ) взяли в оренду 687 підприємств з 822 зареєстрованих на той час, або 83,58 %. Зокрема: 649 млинів, 7 тютюнових фабрик, 21 миловарний, 5 пивоварних, 4 свічкових заводи та 1 завод фруктових вин. Зазначимо, що у Літинському повіті першими на Поділлі наважилися здійснити денационалізацію – колишнім власникам повернули 60 маслобоєнь [2, с. 125–132].

Перший досвід проведення орендної кампанії показав, що укладення орендних договорів потребувало чіткого визначення власника об'єкта. Щоб уникнути тривалих суперечок навколо цього питання та заощадити час і гроші, ВУЦВК постановою від 15 березня 1922 р. визначив, що усі промислові підприємства з числом працівників понад п'ять, при наявності механічного двигуна, і десяти без нього, які перейшли у власність республіки до 21 червня 1921 р., вважаються націоналізованими. Усі підприємства, віднесені до розряду великих і середніх, були «залишені за державою» [3, арк. 44].

Провідною галуззю промисловості на Поділлі була цукрова. Проте, незважаючи на те, що в 1921 і 1922 рр. працювало відповідно 22 і 23 цукрозаводи, в оренду з 52 наявних передано лише три підприємства: Старосинявський, Щедрівський та Проскурівський заводи – Проскурівської округи [4, арк. 61; 5, арк. 77; 6, арк. 3 зв.]. Серед них виділявся Проскурівський цукровий завод, який орендувала 1-а дивізія червоного козацтва. Усіма господарсько-виробничими питаннями тут займався уповноважений від дивізії червоного козацтва «крупний непман, син власника кількох підприємств і заводів» Абрам Штеренгас, якого окружне відділення ДПУ підозрювало у неблагонадійності, грі на «чорній біржі» та тримало під постійним наглядом [7, арк. 109–110]. Поширювати орендні відносини на інші заводи перешкоджав як їх технічний стан і відсутність матеріальної можливості для відновлення підприємств, так і побоювання влади втратити контроль над стратегічною для Поділля галуззю.

Значно масштабніше орендні відносини впроваджувалися у борошномельній промисловості, яка займала друге місце в економіці краю. Причиною цього була недостатня кількість зерна для забезпечення роботи майже тисячі націоналізованих млинів. Його не вистачало навіть для роботи 15 найбільших млинів, підпорядкованих Українському борошномельному тресту (далі – Укрбот). Через те, що подільські селяни могли дати лише 40 % потрібного для їх роботи зерна, натомість Укрбот використовував тільки вісім підприємств [8, арк. 4].

Для передачі млинів в оренду, Подільська губернська економічна нарада 30 травня 1922 р. створила приймально-здавальну комісію. Практична передача млинів в оренду розпочалася 10 червня 1922 р. Термін оренди становив 3 роки і більше [9, арк. 5–5 зв.].

При визначенні орендарів, комісія віддавала перевагу державним підприємствам перед приватними підприємцями. Так, попри заяви орендарів, вальцеві млини, які знаходилися на території спиртових заводів у Сутисках Тиврівської волості та у Мартинівцях Межирівської волості Вінницького повіту, передала спиртовим заводам [10, арк. 2]. Так само слід було чинити, відповідно до розпорядження правобережної контори Українського тресту радгоспів від 24 вересня 1923 р., при виборі орендарів млинів, які розташовувалися на території радгоспів. Однак місцеві органи влади не поспішали передавати млини радгоспам. Вони воліли краще перездавати їх в оренду приватникам і отримувати більші надходження від орендної плати. Приватники ж, задля отримання вищих прибутків, економили на ремонтах і підтриманні всього млинарського господарства в належному стані, що призводило до деградації млинів. Тому вповноважений радгосптресту Поділля 23 вересня 1924 р. звернувся до губвиконкому зі скаргою на неправомірні дії місцевих органів влади та вимогою негайно передати млини радгоспам [11, арк. 213]. Доцільно зазначити, що при укладенні договорів оренди, органи влади, зазвичай, вимагали, щоб орендарі своїм коштом здійснювали ремонт млинів [12, арк. 47].

Лише коли державні підприємства не справлялися із орендованими млинами, їх передавали в суборенду приватникам. Зокрема, у вересні 1923 р. така доля спіткала збиткові млини: Мизяківський (Вінницька заготконтора) – суборендар громадянин Дарер; Муравський (Жмеринська заготконтора) – Штаркман; Станіславчицька – Котик; Черчецька (Кам'янецька заготконтора) – Шриер. Загалом ще 14 млинів [10, арк. 20–20 зв.].

Укрбот самостійно вирішував питання передачі млинів у оренду. Оскільки це були великі сучасні вальцеві напівавтоматичні підприємства, то бажаючих орендувати їх вистачало. Між претендентами відбувалася запекла боротьба. Зокрема, восени 1924 р. секція місцевого господарства губернської планової комісії підтримала клопотання Тульчинського окружного виконкому та Тульчинської районної споживчої спілки щодо вилучення із відання Укрботу та передачі у підпорядкування губвиконкому великих товарних млинів: Печарського, продуктивністю 2500 пудів на добу, Брацлавського – 1000 пудів і Забузького – 800 пудів. Підставою для цього рішення було те, що Брацлавський і Забузький млини Укрбот передав у оренду приватним особам Гросману та Солітерману, а Печарський – Тульчинській райспоживспілці. Такі дії не давали змоги провести трестування цих млинів і зекономити на накладних витратах, а також «свідчили, що Укрботу вони не потрібні». Передача цих прибуткових млинів у розпорядження губвиконкому «дозволила б суттєво збільшити надходження до місцевого бюджету» [11, арк. 45, 65, 106–107]. Зазначимо, що курс на передачу млинів у оренду сільськогосподарській кооперації був визначальним в усіх округах Поділля.

Проте, не завжди місцеві органи влади та державні установи переймалися турботою про благо громади. Так, коли у 1924 р. переукладалася договори оренди, Гайсинське відділення ДПУ продовжило орендний договір на потужний Ладижинський млин, який воно орендувало з 1922 р., за 1500 крб. щорічної плати. У той же час орендна плата із менших млинів складала щонайменше 3000 крб. Як зазначалося в скарзі на ім'я губвиконкому від Мойсея Рабиновича, фактичним орендарем був Ель Штейн. Його відносини із формальним орендарем не зміг встановити навіть юрисконсульт губвиконкому Черкаський, який розглядав скаргу. Він зробив висновок, що

відділення ДПУ, згідно з постановою ВУЦВК від 17 жовтня 1923 р. про заборону урядовим органам мати підприємства торгівельного та промислового типу, не має права орендувати млини. Крім того, орендна плата була «невідповідно низькою». Відтак юрисконсульт дав рекомендацію вказаний договір оренди розірвати [13, арк. 140 зв.].

Відповідно до зазначеної постанови ВУЦВК, упродовж листопада-грудня 1924 р. чекісти повернули райвиконкомам орендовані ними млини. Усі організаційні питання при цьому вирішували спеціально створені комісії [14, арк. 415]. Однією із причин цього була запроваджена постановами губвиконкому № 195 від 11 жовтня 1924 р. та Кам'янецького окрвиконкому № 56 від 14 жовтня вимога про передачу 40 % помолу відділенням Держбанку для постачання населенню [15, арк. 166 зв.]. Отож у користуванні Укрботу залишилося 6 млинів, об'єднаних у два куці – Вінницький (млини у Вінниці та Браїлові) та Бершадський (4 млини в Бершадському районі). Лише з цього часу вони почали працювати прибутково. Проте заробітна плата, з урахуванням масштабу цін, складала лише 50–60 % від довоєнної [7, арк. 14–15].

Починаючи з 1926 р., державна політика щодо орендованих та приватних млинів почала змінюватися в бік їх витіснення із ринку. Для цього вдавалися до підвищення орендної плати та податків, заборони селянам молоти там зерно, прямих провокацій. Економічні аспекти не бралися до уваги. Внаслідок такої політики вже в 1928 р. приватних млинів на Поділлі не залишилося [16, арк. 5].

Етапи ухвалення рішення про передачу підприємства в оренду добре видно на прикладі Вінницької державної сірникової фабрики. Спочатку президія губраднаргоспу в березні 1922 р. намагалася стимулювати якісну роботу персоналу фабрики натуральним преміюванням, виділивши: «50 пар чобіт, 50 робочих костюмів, 50 комплектів легкої матерії для жіночих костюмів, 10 халатів для робітників, зайнятих на брудних роботах і 150 пудів деревного вугілля». Наступним кроком став її дозвіл від 2 травня 1922 р. директору фабрики Мільману надати працівникам двотижневу відпустку для проведення городніх і польових робіт. За цей час на фабриці повинні були провести ремонт обладнання. Крім того, йому наказали створити підсобні підприємства при фабриці. Для проведення ремонту виділили через відділ торгівлі губвиконкому 2,5 млрд крб. радянськими знаками оборотних коштів і наказали вжити заходів з «якнайшвидшого і дорожчого розпродажу сірників». Також «зміцнили керівництво» фабрики, призначивши заступником директора Гейлера. В цьому ж контексті слід розглядати рішення щодо виплати зарплати за травень. Однак ніщо не допомогло. Тому рішенням президії губраднаргоспу від 17 липня 1922 р. Вінницьку сірникову держфабрику здали в оренду на умовах орендарів – «Блайваса і Труба: впродовж місяця, потрібного на ремонт і трьох пільгових місяців орендна плата не стягується, в наступні 6 місяців орендна плата стягується в розмірі 15 ящиків сірників на місяць, а далі – 8 % загального виробництва або його вартості» [17, арк. 11–39].

Показовим прикладом ставлення влади до орендарів є доля орендованого у 1922 р. колишнім власником Вацлавом Девішиком Зіньківського медопивоварного заводу. Орендар відновив не лише виробництво, але й чисельність персоналу [18, с. 105–106]. Однак, коли внаслідок адміністративно-територіальної реформи 1923 р. Зіньків перейшов до складу Кам'янецької округи, становище орендаря різко погіршилося через вороже ставлення керівництва Кам'янецького окружного відділу місцевого господарства. Врешті-решт під тиском численних перевірок і непосильних податків на початку 1926 р. він змушений був розірвати договір оренди. Проте окружна влада виявилася нездатною забезпечити роботу заводу, який без Девішика зупинився. Тому 1 березня 1926 р. зазначений відділ в особі його голови Карпова та Проскурівський державний дріжджово-пивоварний завод в особі його представника Іовеля Гальперіна уклали договір оренди на чотири роки. Він передбачав, що орендар упродовж трьох місяців повинен налагодити виробництво, на свій страх і ризик забезпечити виконання щорічної виробничої програми в 10 тис. відер меду або пива. Перших три роки орендна плата не стягувалася, а на четвертий становила 1500 крб. і повинна була вноситися поквартально. Податки та збори оплачував орендар [19, арк. 112–113 зв.].

Зауважимо, що, на думку губраднаргоспу, передачі об'єктів у оренду перешкоджали руйнація багатьох підприємств та загальний важкий стан губернії [20, арк. 13 зв.]. Крім того, суттєво стримували розвиток орендних відносин непосильні податки. Так, для тютюнових фабрик вони становили 180 %, з них прямі – 23 %, непрямі – 150 %, відрахування – 7 %. Для інших галузей податки складали 30–40 %. Крім того, 18–20 % відрахувань від продуктивності становила орендна плата [21, арк. 25–25 зв.]. Саме тому, наприклад, у Кам'янецькій окрузі впродовж 1924–1925 рр. планували здати в оренду 25 підприємств. Коли це не вдалося, окрвиконком наполіг на їх передачі приватним господарям за умови, що ті приведуть отримані об'єкти до належного технічного стану [22, арк. 35].

Отже, потреба повоєнного відновлення економіки та відсутність для цього необхідних ресурсів змусили більшовиків дозволити в рамках НЕП орендні відносини. На Поділлі вони поширювалися

лише на ті підприємства, які губернська влада або не могла самостійно відновити, або для їх діяльності не вистачало сировини. Найбільша кількість договорів оренди стосувалася млинів. Орендарів, яких частіше називали «непманами», всіляко утісняли податками й блокували можливість розширення бізнесу. В другій половині 20-х рр. ХХ ст., з відбудовою промислового потенціалу регіону, під різними приводами орендні договори розривалися. Впродовж 1928 р. орендарів-приватників, яких влада вважала класово ворожою силою, на Поділлі практично не залишилося.

Список використаних джерел

1. Об экономической политике. Резолюция X Всероссийской конференции РКП(б) 26–28 мая 1921 г. // Всесоюзная Коммунистическая партия (б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (Под ред. В. В. Адоратского, А. Н. Поскребышева, М. А. Савельева, И. П. Товстухи). Изд. 5, исправл. и доп. Москва: Политиздат ЦК ВКП(б), 1936. Ч. 1. С. 405–407.
2. Поділля в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.): Зб. док. і мат-лів. / Ред. кол.: І. О. Пшук (відпов. ред.), А. Г. Бабенко, С. Я. Вініковецький та інші. Вінниця, 1957. 560 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 513.
4. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 529.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 532.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 537.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 497.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 480.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 925. Оп. 1. Спр. 440.
10. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 925. Оп. 1. Спр. 465.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 925. Оп. 1. Спр. 126.
12. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). Ф. Р. 926, оп. 1, спр. 1.
13. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 925. Оп. 1. Спр. 159.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 337. Оп. 1. Спр. 346.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 337. Оп. 1. Спр. 57.
16. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 29. Оп. 1. Спр. 365.
17. Держархів Вінницької обл. Ф. Р. 925. Оп. 2. Спр. 806.
18. Рибак І. В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2010. 160 с., іл.
19. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 337. Оп. 1. Спр. 444.
20. Держархів Вінницької обл. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 541.
21. Держархів Хмельницької обл. Ф. П. 3. Оп. 1. Спр. 44.
22. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 337. Оп. 1. Спр. 508-А.

References

1. Ob ekonomicheskoy politike. Rezoljucija H Vserossijs'koj konferencii RKP(b) 26–28 maja 1921 g. [On economic policy. Resolution X of the All-Russian Conference of the RCP (B.) May 26–28, 1921]. Vsesojuznaja Kommunisticheskaja partija (b) v rezoljucijah i reshenijah sezdiv, konferencij i plenumov CK (Pod red. V. V. Adoratskogo, A. N. Poskrebysheva, M. A. Savel'eva, I. P. Tovstuhi). Izd. 5, ispravl. i dop. Moskva: Politizdat CK VKP(b), 1936. Ch. 1. S. 405–407.
2. Podillya v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921–1925 rr.) [Podillya during the rebuilding of the national economy (1921–1925)]: Zb. dok. i mat-liv. / Red. kol.: I. O. Pshuk (vidpov. red.), A. H. Babenko, S. Ya. Vinikovets'kyi ta inshi. Vinnytsya, 1957. 560 s.
3. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. F. 1. Op. 2. Spr. 513.
4. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. spr. 529.
5. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. Spr. 532.
6. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. Spr. 537.
7. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. Spr. 497.
8. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. Spr. 480.
9. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. R. 925. Op. 1. Spr. 440.
10. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. R. 925. Op. 1. Spr. 465.
11. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. R. 925. Op. 1. Spr. 126.
12. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. R. 926, op. 1, spr. 1.
13. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. R. 925. Op. 1. Spr. 159.
14. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. R. 337. Op. 1. Spr. 346.
15. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. R. 337. Op. 1. Spr. 57.
16. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 29. Op. 1. Spr. 365.
17. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. R. 925. Op. 2. Spr. 806.
18. Rybak I. V. Zin'kiv vid naydavnishykh chasiv do s'ohodennya. Kamyanets'-Podil's'kyi, 2010. 160 s., il.
19. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. R. 337. Op. 1. Spr. 444.
20. Derzharkhiv Vinnyts'koyi obl. F. P. 1. Op. 1. Spr. 541.
21. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. P. 3. Op. 1. Spr. 44.
22. Derzharkhiv Khmel'nyts'koyi obl. F. R. 337. Op. 1. Spr. 508-A.

Мькола Олийнык

ПРАКТИКА ВНЕДРЕНИЯ АРЕНДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ПОДОЛЬЕ В ГОДЫ НЭП

В статье проанализировано практику внедрения арендных отношений на Подолли в 1921–1928 гг. На основе архивных источников установлено, что основной причиной обращения советской власти к аренде была неспособность большевицкого государства организовать эффективное управление экономикой и ее послевоенное восстановление. Выяснено, что I Подольский губернский съезд советов, принимая 4 июля 1921 г. решение о внедрении арендных отношений, настаивал на необходимости руководствоваться при этом хозяйственной целесообразностью и экономической выгодой.

Установлено, что уже к середине октября 1921 г. в аренду передано 83,58 % зарегистрированных на то время предприятий. Показано особенности арендных отношений в ведущих отраслях экономики Подолли – сахарной и мельничной. Подчеркнуто, что при определении арендаторов власть отдавала предпочтение государственным предприятиям

перед частниками. Акцентовано, что с 1926 г. власть перешла от ограничения к вытеснению арендаторов и к концу 1928 г. их практически не осталось.

Ключевые слова: Подиля, НЭП, аренда, арендар, приемо-сдаточная комиссия.

Mykola Oliynyk

PRACTICAL APPLICATION OF LEASES IN PODOLIA DURING NEP

The present article researches the introduction of lease in Podillya region in 1921–1928. The archive materials suggest that the principle reason why the Soviet authorities resorted to the lease was inability of the bilshovyk's state to reestablish an effective management of the economy and to rebuild it after the war. As a fact, when adopting the decision on introduction of lease on 4 July 1921, the First Podillya provinces Congress insisted on the need to be driven by the economic expediency and profit. By mid-October 1921, cooperatives, handicraft guilds, enterprises, private individuals, military units, and state political management institutions rented 83,58 % of registered enterprises. The article clarifies the specific characteristics of leasing in the leading branches of Podillya economy – sugar and milling industries. It also reveals that lease contracts were not always transparent and serving the community needs. When choosing tenants, the authorities preferred state enterprises to private entrepreneurs. The article emphasizes that the dilapidation of many enterprises, general hardship situation in the province, unbearable taxes and high renting fees were impeding the lease. It was established, that as of 1926, the authorities shifted from harassing the tenants, who were perceived as class enemies, to their targeted crowding out of the market. This was achieved by raising the renting fees and taxes and by direct provocations. Economic considerations were not taken into account. As a result, by the end of 1928 there were practically no tenants in Podillya.

Key words: Podillya, NEP, lease, tenant, Leasing Commission.

УДК 947.084.3/6(477.82)

Ярослава Мартинюк

ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)

Однією із важливих ділянок праці органів самоврядування на Волині у міжвоєнний період була добродійна діяльність. Вона передбачала усі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також захист материнства, турботу про потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом. В умовах економічної кризи особливо актуальною була допомога безробітним, у інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. У статті простежується соціальна опіка, здійснювана органами самоуправління, яка набувала найрізноманітніших форм та проявів. Підкреслюється, що доробок їх праці у цій сфері є вагомим, а досвід – особливо цінним.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, ім'я, громада, магістрат.

Загальний аналіз праці на Волині у міжвоєнний період органів як міського, так і територіального самоврядування дає можливість виділити ряд її найбільш характерних рис та особливостей.

По-перше, позбавлені законодавством можливості серйозного впливу на політичне життя краю, самоуправи покликані були вирішувати найактуальніші соціально-економічні проблеми. Підтримка сільського господарства і промисловості, ремесла і торгівлі, широкомасштабне міське будівництво і спорудження мережі доріг – ось далеко не повний перелік тих завдань, котрі ставили перед собою й успішно виконували самоврядні інституції з метою піднесення економічного рівня відсталого у господарчому відношенні регіону.

По-друге, здійснювати широке коло своїх обов'язків органам самоврядування доводилося у досить важких умовах, ускладнених глибокою економічною кризою, зростаючою інфляцією, нерівномірним надходженням державних інвестиційних вкладів, а понад усе – прагненням польського уряду обмежити фінансову незалежність самоуправ, що особливо яскраво проявилось у його податковій політиці. Однак, незважаючи на перелічені перешкоди, органи самоврядування у міжвоєнний період проявляли досить активну підприємницьку ініціативу і проводили власну господарську діяльність. Це надавало їм можливість не лише власними силами утримувати необхідний штат працівників, самостійно фінансувати більшість проєктів із запланованої програми

праці, але й здійснювати необхідні капіталовкладення в такі галузі, що безпосередньо не належали до їх компетенції, наприклад, освіту та медицину.

По-третє, державні інвестиції у розвиток Волині в тому розмірі, в якому вони надходили у 1920–1930-х рр., не забезпечували зростаючих потреб регіону, особливо це стосувалося його соціальної сфери. Саме тому фінансова підтримка загальної початкової освіти, діяльність щодо підвищення рівня медичного обслуговування населення воєводства та санітарного стану його міст та сіл, опіка над тими мешканцями краю, котрі особливо її потребували, значною мірою здійснювались органами самоврядування. Їх доробок у цих галузях є вагомим, а досвід – особливо цінним.

Автор поставила за мету висвітлити у статті одну із важливих ділянок праці органів самоврядування якою була добродійна діяльність. Вона передбачала усі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також охорону материнства, турботу про потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом. В умовах економічної кризи особливо актуальною була допомога безробітним, в інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. Найбільш розповсюдженими були випадки, коли добродійна діяльність охоплювала окремі сім'ї незаможних членів ґмін, які потребували невідкладної реальної допомоги з боку самоуправ. Соціальна опіка, здійснювана органами самоуправління набувала найрізноманітніших форм та проявів.

Слід відмітити, що з початку створення у Волинському воєводстві органів територіального самоврядування, добродійна діяльність не належала до їх обов'язків, закріплених за ними законодавчо. Однак на Волині справа соціальної опіки самоуправ над «хворими та бідними» була традиційно розвинутою ще з часів входження краю до складу Російської імперії. Згідно із законодавством останньої, ґміни були зобов'язані оплачувати лікування своїх незаможних членів, котрі не мали змоги здійснювати це самостійно [1, с. 32].

Однак ця справа була тісно пов'язана із ретельним веденням статистики населення кожної окремої ґміни воєводства. У багатьох із ґмін дані так звані «книги постійного населення» не мали нічого спільного із фактичним станом речей. Більшою мірою це стосувалося ґмін, де місцеві умови життя та праці не могли задовольнити зростаючих потреб населення, котре в пошуках заробітку переїжджало з місця на місце, переважно до міст. Одночасно ґмінні самоуправи змушені були оплачувати лікування тих своїх членів, що нерідко упродовж декількох років перебували за її межами. З іншого боку, практика стягнення коштів для лікування незаможних членів ґмін, опираючись на записи у книгах, негативно відображалася на фінансовому становищі лікарень: витрачені суми поверталися їм зі значним запізненням.

Становище дещо змінилося із введенням в дію 22 березня 1924 р. закону «Про соціальну опіку» [2, с.145]. Новий законодавчий акт закріпив деякі зміни у цій галузі діяльності самоврядування та створював для неї правові підстави. З його прийняттям соціальна опіка ставала обов'язковою ділянкою праці органів самоврядування. Одночасно вона набувала значно більшого обсягу: робота самоуправ у цій галузі не обмежувалася лише оплатою лікування незаможних членів ґмін, але й «включала в себе забезпечення за рахунок громадських коштів необхідних життєвих потреб тих осіб, котрі не могли здійснити цього власними силами» [2, с.146]. Це передбачало усі типи опіки над дітьми, каліками, вбогими, бездомними та непрацездатними, а також захист материнства, піклування про злочинців, котрі відбули покарання, турботу про осіб, потерпілих під час війни, запобігання жебрацтву і бродяжництву, боротьбу з алкоголізмом тощо.

Закон від 22 березня 1924 р., детально окреслюючи умови ґмінного членства, проголошував: а) тимчасову допомогу громадянам повинна надавати та ґміна, на території котрої перебувала потребуєча допомоги особа; б) тривалу опіку ґміна зобов'язана була надавати тим громадянам, котрі мешкали у її межах принаймні один рік, в іншому випадку кошти опіки, витрачені ґміною, на території якої тимчасово проживала потребуєча допомоги особа, поверталися ґміні державою [2, с.147].

У випадку невиконання повітовими союзами самоврядування перелічених обов'язків, передбачених законодавством, міністр праці та соціальної опіки мав право примусово утримати відповідні суми із бюджетів союзів. Стосувалося це однаково всіх форм та видів здійснення самоуправами соціальної опіки.

З метою ефективнішого виконання такого роду обов'язків, ґміни за згодою повітового сеймику, могли об'єднуватися у спеціальні союзи. Подібне об'єднання зусиль повітів та виділених із повітів міст вимагало дозволу воєводи. Окрім того, створення таких союзів потребувало затвердження міністра праці та соціальної опіки в узгодженні з міністром внутрішніх справ Речіпосполитої. На підставі ухвали сейму об'єднання інституцій самоврядування у союзи соціальної опіки могло здійснюватися навіть примусово.

Отже, згідно із законодавством, виконання функцій соціальної опіки, включаючи необхідні при цьому витрати, покладалося, за незначним винятком, на повітові союзи самоврядування. Саме їх обов'язком була організація та утримання спеціальних закладів, а також фінансова допомога тим гмінам, котрі через відсутність коштів не могли нести пов'язаних із добродійною діяльністю необхідних витрат. Наприклад, у 1927–1928 рр. на соціальну опіку повітовими союзами самоврядування Волинського воєводства витрачено близько 1,5 млн злотих (далі – зл.), зокрема: виконавчим відділом Дубнівського повітового сеймику 99680 зл., Горохівського – 1999 зл., Костопільського – 7403 зл., Ковельського – 267985 зл., Кременецького – 267985 зл., Любомльського – 12764 зл., Луцького – 79347 зл., Рівненського 77597 зл., Володимирського – 29986 зл., Здолбунівського – 59098 зл. Магістрати виділених із повіту міст Луцька, Рівного та Ковеля за цей же період часу на добродійну діяльність витратили відповідно 78846, 168238 і 143893 зл., що в середньому становило 12 % їх бюджетів [3, с.15].

У тому випадку, коли утримання закладів та установ перевищувало фінансові можливості навіть повітових союзів самоврядування, це здійснювалося державою. Так, у 1928–1929 бюджетному році Здолбунівський повітовий сеймик передбачав виділити на соціальну опіку 92200 зл. Однак у змозі був асигнувати не більше 60 тис. зл., з огляду на що повітовий союз самоврядування зменшив розмір фінансування сирітського притулку в місті Острозі, виділивши кошти лише на харчування та навчання дітей і відклавши необхідний ремонт приміщення притулку й придбання для його вихованців білизни та одягу на майбутнє. Саме тому 15 лютого 1928 р. виконавчий відділ сеймику звернувся із проханням до воєводського управління про фінансову допомогу в утриманні острозького притулку [4, с.58]. У жовтні цього ж року виконавчий відділ Любомльського повітового сеймику зміг виділити на утримання єдиного в повіті закладу соціальної опіки – школи для сиріт та напівсиріт лише 100 зл. щомісячно. Враховуючи це, а також необхідність будівництва нового приміщення для школи, сеймик Любомльського повіту також змушений був звернутися з проханням про допомогу [4, с.23].

Виконуючи завдання в галузі соціальної опіки, самоуправи досить часто стикалися не лише із фінансовими труднощами. У квітні 1928 р. Ковельський повітовий сеймик через непридатність приміщення ліквідував сирітський притулок у Ковелі, в якому перебувало 30 дітей. Виникла необхідність розміщення його вихованців в інших шести закладах, котрі утримувалися повітовим союзом самоврядування. Але проблема полягала в тому, що вони були переповненими: там перебувало 50 дітей репатріантів і 60 сиріт з інших повітів, де не було притулків [4, с.18]. Так, згідно із повідомленнями повітового сеймику, в Ковельському спортивному таборі для дітей-сиріт замість передбачених штатом 25 перебувало 32 вихованці. Переповненими були повітові школа та літній табір для дівчаток у Мацейові. Одночасно на утриманні Ковельського повітового союзу самоврядування перебували й спеціалізовані заклади соціальної опіки для хворих туберкульозом дітей – санаторії у селах Брюховичі та Адамівка, в яких на лікуванні перебувало 60 хлопчиків та дівчаток, а також Маневицький туберкульозний санаторій, де лікувалося 30 хворих сиріт. Усього у закладах соціальної опіки Ковельського повітового сеймику перебувало 223 вихованці із них: 50 утримувалися за державний кошт, 62 – іншими повітовими союзами самоврядування, а 111 – саме Ковельським повітовим сеймиком [4, с.16].

В умовах економічної кризи особливо актуальною була допомога безробітним, в інших випадках – потерпілим від пожеж та стихійних лих. Так, у 1928 р. з метою підтримки працівників цукроварні у Житині Рівненського повіту, котрі втратили роботу, повітовим союзом виділено 1,802 тис. зл. [5, с.1]. У 1930 р. магістрат міста Костополя організував комітет допомоги потерпілим від пожежі 1 серпня 1929 р., який при сприянні старости зібрав 4 тис. зл., завдяки чому «найбідніші погорільці мали можливість приступити до відбудови своїх помешкань» і вже до 31 березня 1930 р. завершено будівництво 6 цегляних та 5 дерев'яних будинків [6, с.10].

Найбільш розповсюдженими були випадки, коли добродійна діяльність, здійснювана органами самоврядування, охоплювала окремі сім'ї незаможних членів гмін, які потребували невідкладної реальної допомоги з боку самоуправ. Це було досить поширеним явищем, прикладом чого може слугувати звіт виконавчого відділу Любомльського повітового сеймику, який, виконуючи розпорядження воєводського уряду, 4 листопада 1927 р. ухвалив надавати упродовж 1928–1929 рр. постійну фінансову допомогу мешканцю села Згорани Лукашу Шелешцюку. Матеріальне становище його сім'ї встановлено Згоранською гмінною управою і зафіксовано протоколом від 10 жовтня 1927 р.: «Лукаш Шелешцюк має три десятини землі, будинок, 2 корови, 1 коня і 1 свиню. Родина складається з дружини Анисії, дочок Марії і Теодори, сина Василя та сестри Ганни, непрацездатної каліки. Шелешцюк сам каліка без правої ноги» [4, с.40]. Враховуючи каліцтво двох членів сім'ї, їх непрацездатність та пов'язане з цим важке матеріальне становище, гмінна управа прийняла рішення про надання допомоги цим мешканцям.

Наведені приклади можуть слугувати доказом того, що добродійна діяльність самоуправління набувала найрізноманітніших форм та проявів. Соціальною опікою самоврядні структури охоплювали як окремих мешканців воєводства, так і цілі соціальні групи (безробітних, ветеранів війни, інвалідів, дітей-сиріт і т.п.).

Загалом, характеризуючи форми й методи, здобутки й прорахунки діяльності інституту місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період, передусім слід відзначити, що головним його завданням було забезпечення потреб населення й піднесення його загального життєвого рівня. Там, де держава була не в змозі ефективно вирішувати найгостріші проблеми соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку краю, самоуправління успішно здійснювало свої адміністративні, координуючі та регулюючі функції, охоплюючи майже всі аспекти життя регіону. При цьому підкреслимо, що результати праці самоуправв є тим більш вражаючими, якщо враховувати постійні спроби уряду законодавчо всіляко обмежити їх незалежність, у тому числі й фінансову, а також посилити контроль за будь-якими напрямками і проявами їх діяльності.

Список використаних джерел

1. Jaroszyński M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy. Warszawa: Towarzystwo wydawnicze «Ignis», 1923. 142 s. 2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. 1924. № 92. Poz.726. 3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1418. 4. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1271. 5. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1424. 6. Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 1817.

References

1. Jaroszyński, M. Samorząd terytorjalny w Polsce. Stan obecny. Wnioski do reformy [Local government in Poland. Current state. Conclusions for reform], Warsaw, 1923. 142 p. (in Polish). 2. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej [Official Gazette of the Republic of Poland], Warsaw, 1924. No 92. Item 726. (in Polish). 3. Fund 46. Description 1. Case 1418. – State Archives of Volyn region. Lutsk. 4. Fund 46. Description 1. Case 1271. – State Archives of Volyn region. Lutsk. 5. Fund 46. Description 1. Case 1424. – State Archives of Volyn region. Lutsk. 6. Fund 46. Description 1. Case 1817. – State Archives of Volyn region. Lutsk.

Ярослава Мартынюк

БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ НА ВОЛЫНИ (1921–1939 ГГ.)

Одним из важных участков работы органов самоуправления на Волини в период между мировыми войнами была благотворительная деятельность. Она предусматривала все виды опеки над детьми, инвалидами, бездомными и нетрудоспособными, а также охрану материнства, заботу о пострадавших во время войны, предотвращение попрошайничества и бродяжничества, борьбу с алкоголизмом. В условиях экономического кризиса особенно актуальной была помощь безработным, в других случаях – пострадавшим от пожаров и стихийных бедствий. В статье прослеживается как социальная опека, осуществляемая органами самоуправления, приобретала самые разнообразные формы и проявления. Подчеркивается, что их опыт и наработки в этой сфере являются весомыми и особенно ценными.

Ключевые слова: Волинское воеводство, территориальное самоуправление, гмина, община, магистрат.

Yaroslava Martyniuk

CHARITY ACTIVITIES OF SELF-GOVERNMENT BODIES IN VOLYN (1921–1939)

Studies of the formation and operation in Volyn in the interwar period, caused self-government institute a number of reasons. Local self-government played an important role in the Volyn province. In each district, commune and village community land worked elected bodies, which were designed to perform the relevant tasks in the field of economic, social, political and cultural life of the region. Placed of the local self-government significant achievements and accumulated valuable experience in the field of social care, primary education, the organization of medical care have not lost their importance in our time. Purpose using unpublished sources, domestic and foreign publishing documents and materials, the author set out to give objective and complete picture of the history and activity of urban and territorial governments in Volyn in the interwar period, show specific features and regional features.

The local self-government institute in Volyn, and in general in the Second Polish Republic had a peculiar character. He to provide the most basic needs of the population of the region designed to perform a wide range of tasks. However, as the elected institutions, they were obliged to take into

account public opinion. On the other hand, a number of laws, regulations, orders administration limited independence, making them dependent on government policy in Poland.

While some question the historical development of Volyn in the period raised some scientists, the problems related to the functioning of the government institution in 1920–1930, except for a few occasional moments have not found the proper lighting. Features of organizational formation of local self-government institute in Volyn were not the subject of a special study and remained unexplored page.

Deprived of law, that serious influence on political life, the local self-governing bodies yet solved the most pressing social and economic problems. Support for agriculture and industry, crafts and trade, large-scale urban construction and the construction of road network – this is not an exhaustive list of the tasks that set themselves and perform self-governing institutions to economic growth in the region. Especially valuable is experience of local self-government in social care.

Key words: Volyn province, territorial governments, social care, commune, magistrate.

УДК 94(477.72)»19»:364

Тарас Букреєв

ДИТЯЧИЙ БУДИНОК ЯК «ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ» В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ

У статті розглядається одна із форм ліквідації дитячої безпритульності в період формування радянського тоталітарного режиму – створення мережі дитячих закладів. У статті досліджено причини створення мережі спеціальних закладів для безпритульних дітей, визначено типи установ, проаналізовано характерні особливості виховної і освітньої системи цих закладів. У статті простежується кількісний склад вихованців дитбудинків в УСРР. Вперше до наукового обігу введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області, що висвітлюють діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитячий будинок, дитяча бездоглядність, 1920-і рр., УСРР.

Проголошення незалежності України започаткувало новий період її історії, пов'язаний із національно-державним відродженням і проведенням радикальних реформ у політичній, економічній та соціальній сферах. Одним із головних завдань держави та суспільства є виховання здорового молодого покоління громадян, охорона дитинства та забезпечення максимально гідного життя й розвитку молоді. Істотне значення при цьому має подолання таких негативних явищ у середовищі неповнолітніх як безпритульність, бездоглядність та злочинність.

Соціальні та політичні зміни, що відбуваються в сучасному житті України певною мірою зумовили розвиток безпритульності. Звернення до історії подолання, а саме аналіз досягнень і помилок подолання дитячої безпритульності у 20-і рр. ХХ ст., допоможе уникнути прорахунків у вирішенні цієї проблеми у сьогоденні.

Крім того, проблематика дитячої безпритульності й бездоглядності є важливою складовою глибокого вивчення державної політики в умовах становлення тоталітарного режиму та ролі громадянського суспільства у царині захисту соціальних прав.

Досвід подолання безпритульності дітей знайшов певне відображення в науковій літературі. Питання досліджували В. Виноградова-Бондаренко [3–4], Л. Олянич [22–23], О. Парашевіна [26], В. Стремєцька [28] та інші. У цих дослідженнях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності у 20-і рр. ХХ ст.

Джерельною основою для висвітлення цього питання є матеріали 10 справ, які зберігаються у Державному архіві Херсонської області (фонди: Р-2, Р-359, Р-386, Р-414, Р-485, Р-731) та матеріали періодичних видань 20-х рр. ХХ ст.

Метою статті є дослідження процесу створення мережі спеціальних закладів для безпритульних дітей в УСРР в період формування радянського тоталітарного режиму.

Ця мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати причини створення спеціальних дитячих закладів; виявити типи дитячих установ; з'ясувати рівень задоволення такими закладами потреб суспільства.

Внаслідок Першої світової та громадянської війн в Україні в 20-х рр. ХХ ст. склалася політико-економічна ситуація, що призвела до появи таких соціальних явищ, як безпритульність і духовна безпорадність, що, поза всяким сумнівом, є соціально-психологічними явищами.

До основних причин дитячої безпритульності в Україні можна віднести: низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні [1, с. 68].

Крім того, величезні кадри безпритульних дітей в Україні постійно поповнювалися колосальним припливом голодних дітей з Поволжжя на початку 20-х рр. ХХ ст. [27, с. 660].

О. Паращевіна акцентує увагу ще на ряді причин зростання кількості безпритульних дітей. На її думку, апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки, залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї – до держави, призвели до збільшення кількості позашлюбних, покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності [26, с. 11]. Перелічені причини мали особливий вплив на збільшення саме бездоглядних дітей.

Національно-визвольні змагання змінили такі не менш небезпечні й тяжкі явища, як посуха та неврожай, що посіяли голод, безробіття, зростання дитячої безпритульності та злочинності. Кількість безпритульних дітей і підлітків, які здійснювали правопорушення в Україні в 20-і рр. ХХ ст., зростала значно швидше, ніж кількість дитячого населення. Дітей-злочинців було набагато більше, ніж дорослих правопорушників, тому перед країною постало серйозне і дуже складне питання – врятувати дітей, вирвати їх із рук вулиці [4, с. 77].

Для ліквідації масової безпритульності дітей до кінця 20-х рр. в УСРР сформувалася державна система захисту дитинства і подолання дитячої безпритульності. Вона включала в себе організаційно-правову базу, структуру центральних, місцевих органів влади та мережу дитячих закладів для безпритульних дітей. Центральними органами були Рада захисту дітей (1920–1922 рр.) та Центральна комісія допомоги дітям (1922–1932 рр.). Вони виконували роль керуючих і контролюючих організацій та узгоджували діяльність підрозділів виконавчої влади, серед яких вагоме місце займали установи народної освіти [26, с. 9–10], що діяли під жорстким партійно-державним контролем.

У 1921 р. безпритульних та бездоглядних дітей у СРСР нараховувалося 4,5 млн осіб, у 1922 р. – 7 млн осіб (наслідки жакливого голоду в ряді регіонів), у 1927 р. в СРСР кількість безпритульних становила 334 тис. осіб, а в 1928 р. їх було всього 80 тис. осіб. Але на початку 1930-х рр., після так званого «великого перелому», їх знову нараховувалося більше 2 млн осіб [8, с. 45]. Але точно визначити кількість безпритульних дітей було досить складно через їх спосіб життя, особливо на півдні України: ці діти часто «гастролювали», тобто переїжджали з міста у місто. Особливо популярними були: Одеса, Миколаїв, Херсон. Тому «дітей вулиці» рахували шляхом реєстрації «завсідників» базарів, підвалів, тобто цифра могла бути лише приблизною [28, с. 103].

У цих умовах державні органи влади (в першу чергу органи народної освіти) головну увагу спрямовували на те, щоб хоч якось забезпечити утримання круглих сиріт, безпритульних дітей, зберегти шкільну систему й якомога більше дітей охопити навчанням. Виникли сотні дитячих закладів. У 1921 р. їх існувало 1844 (98890 тис. дітей), у 1922 р. кількість закладів у результаті укрупнення зменшилася до 1649 (170 тис. дітей), у 1925 р. – до 648 (понад 88 тис. дітей), а у 1927 р. – до 458 (близько 49 тис. дітей) [19, с. 56; 22 с. 13; 27, с. 660–662]. Можна констатувати, що в основу соціального виховання безпритульних дітей в Україні покладено дитбудинки як соціально-педагогічний інститут.

Курс влади на створення дитбудинків пов'язаний насамперед із витоками розбудови тоталітарної системи. Головною причиною визнавалася можливість виховати в таких установах «нову людину», адже тут дитину можна позбавити «тягаря минулого» і «згубного» впливу оточуючого середовища і, насамперед, несумісних із комуністичною ідеєю сімейних цінностей. Щоправда, у тогочасній літературі визнавалося, що одним із поштовхів до створення такої системи соціального виховання стала потреба якось вирішувати дитяче питання «не з точки зору шкільного підходу, а з точки зору охорони, захисту та організації дитинства» [29, с. 504].

Утворилася наступна система навчально-виховних закладів: дитячі будинки, інтернати, трудові школи, денні дитячі будинки; заклади для неповнолітніх правопорушників та безпритульних, основний та допоміжний будинок для правопорушників, трудовий будинок для дівчат; заклади для дітей з фізичними вадами; заклади з дослідження та розподілу дітей (приймальники, колектори, розподільники). В УСРР існувало декілька типів закладів для безпритульних підлітків, причому всі вони перепліталися з іншими формами: будинки, що мали виробництво; будинки, де підлітки жили, але працювали в інших місцях, на різних підприємствах;

сільськогосподарські колонії для неповнолітніх безпритульних злочинців; різні виробничі артілі [4, с. 78].

У дитячих закладах був організований навчально-виховний процес та створена мережа виробничих майстерень і сільськогосподарських комун (для набуття дітьми соціальних та професійних навичок). На соціалізацію дітей суттєвий вплив мали зміст навчання та виховання, формування якого монополізувала більшовицька держава. Більшовики оголосили принципами комуністичного виховання марксизм, класовість, атеїзм, колективізм й інтернаціоналізм. Влада формувала нову свідомість дітей методами антирелігійного виховання, котрі постійно оновлювали та поглиблювали. Діти були беззахисними перед ідеологічним тиском тоталітарного режиму та виховними експериментами радянської педагогіки. Влучно дає оцінку процесу виховання О. Паращевіна: «...їх формували «будівниками комунізму», відданими справі Леніна» [26, с. 10–11; 21, с. 98–99].

У дитячих установах колишні безпритульні та бездоглядні діти засвоювали деякі знання з української мови, математики, природознавства, суспільствознавства та гігієни. Клубна робота проходила синхронно зі шкільною. Укріплювалося дитяче самоврядування, через яке велося соціальне виправлення дітей [13, арк. 52]. Але разом з тим, клубна робота та самоврядування стали засобами політичної та ідеологічної «обробки» дітей.

У більшості закладів під час навчання діти поділялися на чотири групи. Діти 7-річного віку навчалися у чотирирічних школах при дитбудинках. Діти старших груп навчалися в 7-річних школах. «Переростки» розподілялися до будинків робочих підлітків, у профшколи, комуни. Для неписьменних «переростків» створювалися гуртки лікнепу [10, арк. 61].

Здобуття хоча б елементарної та професійної освіти давало змогу вихованцям дитячих закладів знайти своє місце у суспільстві, а не займатися злочинною діяльністю. Дорослим вихованцям дитбудинків влаштуватися на роботу та інтегруватися до формату існуючого соціуму допомагали члени осередків Всеукраїнського товариства «Друзі дітей», котрі відкривали майстерні з метою навчання дітей професії.

З метою виховання дітей і привчання їх до дисципліни в установах був регламентований розпорядок дня. Орієнтований режим був таким: о 7-й годині – підйом; з 7 – до 9 години – прибирання, сніданок; з 9 – до 13 години – навчання; з 13 – до 15 години – обід, перерва на сон; з 15 – до 18 години – клубно-виховна робота; з 18 – до 19 години – бесіда, відпочинок; 21 година – відбій [14, арк. 8]. На думку тогочасних педагогів, такий розпорядок дня найбільше задовольняв фізіологічні та психологічні потреби дітей.

Ще однією складовою виховання дітей у дитбудинках було привчання їх до гігієни. У дитбудинках проводилися лекції з санітарії та гігієни. Такі лекції проводилися щонайменше один раз на тиждень з метою попередження розповсюдження захворювань туберкульозом [9, арк. 38]. Це було необхідно, адже, зважаючи на часто незадовільні умови утримання дітей у закладах та попереднє їхнє перебування на вулиці, туберкульоз був доволі розповсюдженою смертельною хворобою серед цього контингенту дітей.

Важливою складовою навчально-виховного процесу в дитячих закладах було фізичне виховання дітей. На початку 20-х рр. ХХ ст. велися дискусії щодо методів ефективного фізичного розвитку дитини. Фахівцем у цій галузі був І. Бреслав, котрий розробив власну концепцію щодо фізичного розвитку дитячого організму. Його методика базувалася на необхідності засвоєння найпростіших прийомів фізичних вправ, з подальшим їх ускладненням [20, с. 46].

Не менш важливим було статеве виховання дітей. Досить дискусійним серед педагогів було питання статевої просвіти: з якого віку слід її починати? Як і що розповідати дітям? Цим питанням займалися А. Макаренко, М. Рубінштейн (виступали проти спеціального уроку із питання статевого виховання) та А. Єфімов (виступав за проведення бесіди, враховуючи вікові особливості дітей). А. Успенський акцентував увагу на необхідності виховання культури взаємин статей у процесі спільної діяльності та проживання у закладах інтернатного типу. Вчені, зокрема Л. Сосюра, особливого значення у статевому вихованні надавали індивідуальному підходу. Слушною є думка про те, що в цьому питанні не можна виробити шаблону. Г. Хархан вважає, що досвід 20–30-х рр. ХХ ст. у питанні статевого виховання дітей у закладах інтернатного типу має актуальний характер і на сьогодні [30, с. 211–212, 214]. У цьому питанні врахування попереднього досвіду є важливим у сучасних умовах, адже ця проблема постає нині досить гостро в суспільстві.

Розглядаючи процес соціалізації дітей у дитячих закладах не можна оминати питання задоволення потреб дітей. Цьому аспекту приділено дослідження Н. Павлик. У своєму дослідженні Н. Павлик аналізує досвід А. Макаренка щодо задоволення потреб дітей у закладах інтернатного типу шляхом проектування праць радянського педагога на піраміду потреб А. Маслоу. Були проаналізовані фізичні потреби, потреба самореалізації (активна участь особистості в таких сферах життєдіяльності, як освіта, відпочинок, релігія тощо), емоційні потреби (потреби в любові,

почутті потреби, дружбі), потреби позитивного самосприйняття (формується на основі ідентичності, самоповаги, впевненості в собі), тобто від найнижчих до найвищих потреб [25, с. 77–79]. Це дослідження дає змогу ширше осягнути процес виховання дітей у дитячих закладах у 20–30-і рр. ХХ ст.

Для задоволення перелічених груп потреб, А. Макаренко застосовував різні ресурси своєї виховної системи: фізичні потреби задовольнялися постійною зміною діяльності, розширенням меж функціонування закладу, залученням дітей до активної участі в житті установи, поїздками до міста; освітньо-виховні потреби – активною діяльністю піонерської та комсомольської організацій; емоційні потреби – колективним вихованням; духовні – участю дітей у робітничій діяльності, існуванням системи заохочення тощо [25, с. 79]. Звичайно, більша частина ресурсів задоволення потреб дітей в дитячих установах 20-х рр. ХХ ст. на сьогодні не може бути використана, через втрату актуальності, адже зараз розвинута практика усиновлення, дитбудинків сімейного типу, по-іншому організовується дозвілля і виховання дітей, ширше залучається громадськість. Проте для досліджуваного періоду система А. Макаренка мала актуальність, відповідала більшості потреб часу, хоча й мала недоліки: зниження прояву індивідуальності, ідеологізація виховання.

Починаючи з 1925 р., основною формою інтернатних закладів ставали дитячі містечка для дітей 4–18 років та сільськогосподарські колонії від 14 років, хоча дитбудинки продовжували існувати. Фактично інтернатні установи переходили на повний господарський розрахунок, поєднуючи продуктивну діяльність дітей із вихованням, навчанням і профорієнтацією. За віком основну масу вихованців становили діти від 8 до 15 років (71 %), а підлітків, старших 15 років – 17 % [23, с. 81].

Колонії та, особливо, дитмістечка здійснювали комплексну соціально-реабілітаційну функцію: надавали притулок дітям, освіту в межах семирічки, професійні навички та працевлаштовували випускників профшкіл. Наприкінці 20-х рр. в УСРР діяло 365 дитячих установ інтернатного типу, з них дитмістечка та комуни становили 264 заклади [22, с. 13].

Критиці піддає діяльність радянських дитячих закладів педагог С. Сірополко. Він наголошує на тому, що дитбудинки не міг служити «маяком» соціального виховання з двох причин: по-перше, держава не мала відповідних коштів для утримання дитбудинків, які потребували для того значних видатків і тому дитячі заклади являли собою жахливу картину з поганим устаткуванням, харчуванням, не відремонтованими помешканнями тощо; по-друге, педагогічна сторона дитбудинку мала низку недоліків: його комплектували механічно, й найважливіша, а часто єдина ознака, яка об'єднувала дітей у дитбудинку, це їхня безпритульність [27, с. 660].

Точку зору С. Сірополка підтверджують архівні документи та матеріали періодичних видань 20-х рр. ХХ ст. Наприклад, при огляді дитячого притулку в будинку колишнього Херсонського міського голови Блажкова, співробітник соцзабезу у вересні 1921 р. писав: «... двері без замків, вікна без скла, ліжка без матраців, подушок, ковдр, діти обідрані, брудні, розбігаються по місту...» [24, с. 14]. Така ситуація була повсякденною реальністю для всіх дитбудинків міста та повіту на початку 20-х рр. ХХ ст.

Джерела свідчать про те, що становище міських інтернатних закладів було кращим, ніж в окрузі. Наприклад, у 1925 р. на харчування дітей місцевий бюджет у місті виділяв всього 3 крб. 50 коп. на дитину в місяць [10, арк. 60–61], тобто 12 коп. в день. У повіті виділялося ще менше – 8 коп.

З другої половини 20-х рр. ХХ ст. у деяких сферах ситуація частково покращувалася. Так, якщо в 1925 р. на харчування однієї дитини виділялося по 12 коп. на день, то в 1926 р. – 20 коп. [5, с. 2], тобто у 1,6 рази більше.

Але матеріальне забезпечення не можна назвати повним. Наприклад, в архівних документах зазначається, що всього 1 підручник розраховувався на 5 дітей [10, арк. 60–61]. Також усі проблеми не можна було вирішити тільки шляхом збільшення асигнувань, наприклад ситуацію пов'язану із низькою кваліфікованістю медичних та педагогічних працівників.

У 1925–1926 рр. норми витрат на дитину були вищі, ніж у попередні роки, але їх все одно не вистачало: на харчування – 6 крб./місяць, на одяг – 2 крб./місяць, на господарчі потреби – 1,50 крб./місяць, на навчання – 25 коп./місяць, тобто разом – 9,75 крб./місяць. Ця сума складала лише 56,5 % від норми [15, арк. 4].

Тобто, загальне місячне забезпечення дітей з боку держави ледь перевищувало половину від норми. Тому не дивно, що велике значення у допомозі дітям відіграла громадськість в особі членів осередків Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Фактично у добу НЕП держава робила спроби звільнитися від цього фінансового тягаря – переводила заклади на місцевий бюджет, турботу за дітьми – на плечі громадськості.

У 1926 р. ВУЦВК санкціонував перевірку всіх дитячих установ УСРР з метою обслідування стану дитбудинків і дітей у них. Виявлено, що дітям бракує білизни, ліжок, окремого посуду [11, арк. 1]. Ці проблеми були характерними для всіх закладів і це не залежало від регіону.

Наприклад, на Херсонщині в дитбудинках у цей же рік утримувалося по 30–60 дітей у кожному. Діти були забезпечені одягом у середньому на 75 %, а в деяких дитбудинках ще менше. Дитячого самоуправління майже не спостерігалось. У більшості закладів не було медичних працівників, були відсутні бібліотеки і в достатній кількості туалети. Педагоги часто працювали без вихідних. Майстерні становили складову більшості закладів [12, арк. 2; 16, арк. 139; 17, арк. 40; 18, арк. 12], але при цьому часто не функціонували через відсутність належного устаткування або компетентного персоналу, котрий повинен був навчати вихованців.

У 1928 р. на Херсонщині кошти, що виділялися на харчування дітей, складали лише 40 % від мінімальної норми [7, с. 5], про що зазначалося у всеукраїнській пресі.

У матеріалах преси другої половини 20-х рр. ХХ ст. описується ситуація у дитбудинку в м. Олешки: «...в комнатах, где спят дети очень грязно и душно. В каждой комнате 4–5 кроватей, и на каждой спят по 2 человека... Постельное белье отсутствует. Дети грязные и плохо одеты...» [6, с. 3]. Також варто зазначити, що автор статі акцентує увагу на плачевному стані клубу і майстерні, яка довгий час не працювала.

Зовсім по-іншому описуються дитячі будинки й побут у них у працях радянських авторів. Прикладом можуть бути висловлювання А. Хмельницької: «Советская власть переселила детей из жалких лачуг в красивые, удобные здания... Резко изменилась система воспитания в детских домах – были отменены телесные наказания, карцеры. Начались регулярные школьные занятия. Дети получали хорошие продукты, одежду, мебель, игрушки» [31, с. 9–10].

Такий опис справ є значним перебільшенням. Дослідивши та проаналізувавши документи стає зрозумілим, що ситуація була набагато гіршою. Тому думка С. Сірополка ближча до істини.

Систематичній виховній та навчальній роботі з дітьми у дитбудинках заважали такі негативні впливи, як: значна плінність дитячого складу, не підпорядкованість виховної роботи кінцевій меті, велика плінність педагогічного персоналу (в деяких дитбудинках до 35 % щороку), різноманітність дитячого складу за віком. Відсутність кваліфікованих вихователів, методичних розробок, посібників гальмувало проведення виховної роботи в дитячих установах. Відсутність необхідної науково-методичної літератури, кваліфікованих кадрів зумовлювало те, що виховання безпритульних дітей (і взагалі соціальне виховання) у перші роки педагогічних пошуків продовжувало залишатися надзвичайно актуальною суспільно-педагогічною проблемою [3, с. 12]. Звісно, усі ці чинники заважали успішній соціалізації та демаргіналізації колишніх безпритульних дітей та неповнолітніх злочинців.

Суттєвою проблемою був розподіл дітей в установи. Були випадки, коли нормальні діти або випадкові правопорушники потрапляли до спеціалізованих будинків для «важких» дітей, і навпаки. Через таку недбалість у звичайних дитбудинках утворювалися групи «важких» дітей [2, с. 4], котрих було складно перевиховати без застосування спеціальних методів.

Таким чином, у 1920-і рр. в радянській Україні склалася політико-економічна ситуація, яка призвела до появи таких соціальних явищ, як масова дитяча безпритульність і духовна безпорадність. У першій половині 20-х рр. ХХ ст. в УСРР створено систему закладів соціального захисту, діяльність яких скеровувалася на допомогу нужденним дітям. Існувало декілька типів дитячих установ, зорієнтованих на різні категорії безпритульників. Фактично усі дитячі заклади були покликані не просто врятувати дітей від негативного впливу вулиці, а й виховати «нову людину». Навчально-виховний процес монополізувала більшовицька держава, в результаті чого діти стали беззахисними перед ідеологічним тиском тоталітарного режиму та виховними експериментами радянської педагогіки.

У дитячих закладах організовано навчально-виховний процес, котрий включав соціальне, фізичне та статеве виховання, шкільне й трудове навчання. Проте, систематичній виховній та навчальній роботі в дитбудинках заважала низка негативних чинників: погане матеріальне забезпечення, відсутність необхідного устаткування, погане харчування, не відремонтовані помешкання, велика плінність дитячого складу, не підпорядкованість виховної роботи кінцевій меті, велика плінність педагогічного персоналу тощо.

Список використаних джерел

1. Букресєв Т. Б. Борьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 42. С. 67–72.
2. Буров О. Більше уваги до дитячих будинків // Дитячий рух. 1928. № 3. С. 2–5.
3. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». К., 2001. 22 с.
4. Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-ті роки ХХ ст.) // Рідна школа. 1999. № 10. С. 77–78.
5. Грабинский Г. А. В детдомах Херсона // Рабочий. 4 декабря 1926.
6. Григорьев З. Жизнь детей в Алешковском детдоме (монастыре) // Рабочий. 21 июля 1926.
7. Кільколіх С. Оздоровлення інтернатних установ // Дитячий рух. 1928. № 8. С. 4–7.
8. Гущина М. Н. Детская

беспризорность в РСФСР в 1917–1941 годы // Преподавание истории в школе. 2009. № 7. С. 45–47. 9. Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.). Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 32. 82 арк. 10. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 105. 145 арк. 11. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-2. Оп. 1. Спр. 877. 32 арк. 12. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-359. Оп. 1. Спр. 20. 2 арк. 13. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-386. Оп. 1. Спр. 11. 52 арк. 14. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-414. Оп. 1. Спр. 420. 23 арк. 15. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-414. Оп. 1. Спр. 503. 186 арк. 16. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-485. Оп. 1. Спр. 4. 148 арк. 17. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-485. Оп. 1. Спр. 53. 73 арк. 18. Держархів Херсонської обл. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 36. 89 арк. 19. Діптан І. І. Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К., 1992. Вип. 2. С. 52–60. 20. Крук М. З. Особливості організації фізичного виховання в школах України в 20–30-ті роки ХХ ст. // Вісник Житомирського державного університету. 2009. № 29. С. 46–48. 21. Лахач Т. Шлюбно-сімейні відносини та формування нової особистості у контексті взаємин церкви і держави 1920-х років // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 4. С. 96–100. 22. Олянич Л. В. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків, 2008. 18 с. 23. Олянич Л. В. Суспільно-організаційна діяльність соціально-реабілітаційних установ для безпритульних дітей в УРСР у 1920-х рр. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2014. Вип. 50. С. 80–83. 24. Орлова З., Шинкаренко О. З історії благодійництва на Херсонщині. Державний архів Херсонської області. Херсон, 2000. 24 с. 25. Павлик Н. П. Задоволення потреб дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: А. Маслоу і А. Макаренко // Вісник Житомирського державного університету. Житомир, 2008. Вип. 40. С. 77–80. 26. Парашевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ, 2005. 19 с. 27. Сірополко С. Історія освіти в Україні. К.: Наукова думка, 2001. 912 с. 28. Стремєцька В. О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920–1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. Т. 27. Вип. 14. С. 102–106. 29. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / [Л. В. Гриневич, Т. М. Євсєєва, Г. Г. Єфіменко та ін.]; відп. ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 656 с. 30. Хархан Г. Д. Ідеї статевого виховання у 20–30 роках ХХ століття в сучасній практиці інтернатного закладу // Вісник Житомирського державного університету. Житомир, 2010. Вип. 50. С. 209–215. 31. Хмельницкая А. П. Спасенное детство. М.: Моск. Рабочий, 1987. 128 с.

References

1. Bukreev T.V. Borot'ba z dytyachoyu bezpnytul'nisty u pershiy polovyni 20-kh rokiy 20 st. na Pivdni Ukrayiny (za materialamy Khersonshchyny) [Overcoming of children's homelessness and lack of parental supervision in the first half of the 20th years of the XX century in South Ukraine (based on materials of Kherson region)]. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu, 2015, vol. 42, pp. 67–72.
2. Burov O. Bil'she uvahy do dytyachykh budynkiv [More attention to children's homes]. Dytyachyy rukh, 1928, vol. 3, pp. 2–5.
3. Vynohradova-Bondarenko V.Ye. Vykhovannya bezpnytul'nykh ditey v Ukrayini 20-kh rr. 20 stolittya. Avtoref. dys. kand. ped. nauk [The Education of Homeless Children in Ukraine in the twenties of the twentieth Century. Candidate's ped. sci. thesis]. Kyiv, 2001. 22 p.
4. Vynohradova V. Problemy dytyachoyi bezpnytul'nosti (20-ti roky 20 st.) [Problems of homeless children (20 years of the twentieth century)]. Ridna shkola, 1999, vol. 10, pp. 77–78.
5. Hrabynskii H.A. V detdomakh Khersona [In children's homes in Kherson]. Rabochii, 1926, Dec. 4.
6. Grigor'ev Z. Zhizn' detei v Aleshkovskom detdome (monastyre) [The life of children in the Aleshkovskiy orphanage (monastery)]. Rabochii, 1926, July 21.
7. Kil'kolykh S. Ozdorovlennya internatnykh ustanov [Recreation of boarding schools]. Dytyachyy rukh, 1928, vol. 8, pp. 4–7.
8. Gushchina M.N. Detskaya besprizornost' v RSFSR v 1917–1941 gody [Child homelessness in the RSFSR in 1917–1941]. Prepodavanie istorii v shkole, 2009, vol. 7, pp. 45–47.
9. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 2, d. 1, c. 32, 82 p.
10. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 2, d. 1, c. 105, 145 p.
11. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 2, d. 1, c. 877, 32 p.
12. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 359, d. 1, c. 20, 2 p.
13. Derzharkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 386, d. 1, c. 11, 52 p.
14. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 414, d. 1, c. 420, 23 p.
15. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 414, d. 1, c. 503, 186 p.
16. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 485, d. 1, c. 4, 148 p.
17. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 485, d. 1, c. 53, 73 p.
18. Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, f. r – 731, d. 1, c. 36, 89 p.
19. Diptan I.I. Problemy dytyachoyi bezpnytul'nosti na Ukrayini (1919–1932 rr.) [Problems of homeless children in Ukraine (1919–1932 years)]. Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky, 1992, issue 2, pp. 52–60.
20. Kruk M.Z. Osoblyvosti orhanizatsiyi fizychnoho vykhovannya v shkolakh Ukrayiny v 20–30-ti roky 20 st. [The peculiarities of physical training organization in Ukrainian schools in 20–30-s of 20-th century]. Visnyk Zhytomyr'skoho derzhavnoho universytetu, 2009, vol. 29, pp. 46–48.
21. Lakhach T. Shlyubno-simeyni vidnosyny ta formuvannya novoyi osobystosti u konteksti vzayemyn tserkvy i derzhavy 1920-kh rokiy [Marriage and family relations and the formation of a new identity in the context of relations between of Church and State 1920's]. Nauka. Relihiya. Suspil'stvo, 2009, vol. 4, pp. 96–100.
22. Olyanych L.V. Stvorennya ta diyal'nist' Vseukrayins'koho tovarystva «Druzi ditey» (1924–1936 rr.). Avtoref. dys. kand. ist. nauk [Creation and activity of All-Ukrainian society «The Friends of children» (1924 -1936): the organizational status, structure and functions. Candidate's hist. sci. thesis].

Kharkiv, 2008. 18 p. 23. Olyanych L.V. Suspil'no-orhanizatsiyna diyal'nist' sotsial'no-reabilitatsiynykh ustanov dlya bezprytul'nykh ditey v USSR u 1920-kh rr. [Socio-organizational activities and social rehabilitation institutions for homeless children in the USSR in the 1920s]. Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya «Istoriya ta heohrafiya», 2014, vol. 50, pp. 80–83. 24. Orlova Z. Z istoriyi blahodiyntstva na Khersonshchyni [History of philanthropy in Kherson region]. Kherson: Derzhavnyy arkhiv Khersons'koyi oblasti, 2000. 24 p. 25. Pavlyk N.P. Zadovolennya potreb ditey-syrit i ditey, pozbavlenykh bat'kivs'koho pikluvan'nyya: A.Maslou i A.Makarenko [The Satisfaction of Needs of Orphans and Children Deprived of Parents' Care: A. Maslow and A. Makarenko]. Visnyk Zhytomyr's'koho derzhavnogo universytetu, 2008, vol. 40, pp. 77–80. 26. Parashchevina O.S. Rol' systemy narodnoyi osvity u podolanni dytyachoyi bezprytul'nosti v 20-kh – pershiy polovyni 30-kh rr. 20 stolittya v Ukraini. Avtoref. dys, kand. ist. nauk [The Role of Ukrainian System of Public Education in Overcoming Children's Homelessness in Ukraine in twentieth and early thirtieths of the 20th century. Candidate's hist. sci. thesis]. Dnipro, 2005. 19 p. 27. Siropolko S. Istoriya osvity v Ukraini [History of Education in Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka, 2001. 912 p. 28. Stremets'ka V.O. Metody likvidatsiyi dytyachoyi bezprytul'nosti ta bezdohlyadnosti u 1920–1930-ti roky (na materialakh Mykolayivshchyny) [Methods for the elimination of child homelessness and neglect in 1920–1930 years (based on Mykolayiv region)]. Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyy zhurnal. Istorychni nauky (Mykolayiv), 2003, vol. 27, issue 14, pp. 102–106. 29. Hrynevych L.V., Yevsyeyeva T.M., Yefimenko H.H., Kul'chyts'kyy S.V., Lyakh S.R., Marochko V.I. et al. Suspil'stvo i vlada v radyans'kiy Ukraini rokiv nepu (1921–1928) [Society and government in Soviet Ukraine of the NEP years (1921–1928)]. Kyiv: IPU NAN Ukrainy, 2015. 656 p. 30. Kharkhan H.D. Ideyi statevoho vykhovannya u 20–30 rokakh 20 stolittya v suchasniy praktytsi internatnoho zakladu [The Ideas of Sexual Education of 20–30-es of 20th century in Contemporary Practice of Boarding Schools]. Visnyk Zhytomyr's'koho derzhavnogo universytetu, 2010, vol. 50, pp. 209–215. 31. Khmel'nitskaya A.P. Spasennoe detstvo [The Saved Childhood] Moscow: Mosk. Rabochii, 1987. 128 p.

Тарас Букреев

**ДЕТСКИЙ ДОМ КАК «ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ»
В ПЕРИОД ФОРМИРОВАНИЯ СОВЕТСКОЙ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ**

В статье рассматривается одна из форм ликвидации детской беспризорности в период формирования советского тоталитарного режима – создание сети детдомов. В статье исследованы причины создания сети специальных учреждений для беспризорных детей, определены типы учреждений, проанализированы характерные особенности воспитательной и образовательной системы этих учреждений. В статье прослеживается количественный состав воспитанников детдомов в УССР. Впервые в научный оборот был введен ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области, освещающих деятельность структур социальной защиты и реабилитации детей в 20-х гг.

Ключевые слова: детская беспризорность, детский дом, детская безнадзорность, 1920-е гг., УССР.

Taras Bukreev

**CHILDREN'S HOME AS «HISTORICAL NECESSITY» IN THE PERIOD OF THE
FORMATION OF THE SOVIET TOTALITARIAN REGIME**

The article deals with one form of struggle against the children's homelessness in Soviet Ukraine during the formation of the Soviet totalitarian regime – the creation of a network of children's homes. The article is devoted to the study of socio-organizational activities and social rehabilitation institutions for homeless children in the USSR in the 1920s. The author studied the reasons for creating a network of institutions, revealed their types. Also the author describes children's homelessness and lack of parental supervision as a complex of social problems during the construction of the Soviet totalitarian system. Also basic directions of struggle against the social phenomenon are described here. The article gives a detailed analysis of occurrence causes of children's homelessness in Soviet Ukraine in 20th years of the XX century. Much attention is given to activity of central government and local authorities of overcoming of children's homelessness and lack of parental supervision. The author describes and analyzes state system of childhood protection and overcoming children's homelessness. It is stressed on the work of social defense and children rehabilitation organizations in 20th years of the XX century. It is stressed on the unpublished sources of the State Archives of Kherson region.

Key words: children's homelessness, children's home, child neglect, 1920s, USSR.

УДК 94 (477. 83/.86) «1939/1941»: 394

Володимир Старка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ У 1939–1941 РР.

На основі широкого кола джерел розглянуто умови формування радянської економічної моделі у західноукраїнському селі. Проаналізовано етапи впровадження радянського фіскального законодавства та організаційно-правові механізми реалізації нової економічної моделі. Висвітлено вплив радянської тоталітарної форми господарювання на повсякденне життя західноукраїнського селянства.

Ключові слова: Західна Україна, селянство, соціально-економічна політика, аграрні перетворення, сільське господарство.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що на основі аналізу широкого кола джерел, досліджуються особливості радянських соціально-економічних перетворень у західноукраїнському селі упродовж 1939–1941 рр.

Мета публікації – дослідження особливостей впровадження нової економічної моделі у західноукраїнському селі упродовж 1939–1941 рр.

Завдання дослідження полягає у аналізі особливостей становлення та функціонування радянської тоталітарної економічної моделі, як чинника, що спровокував активний та пасивний спротив місцевого населення.

Історія західноукраїнських земель в роки Другої світової війни доволі широко висвітлена в українській історіографії. Проте, за межами наукових розвідок залишаються чимало тем. Зокрема, незначну увагу приділено запровадженню радянської моделі фіскальної системи, та повинностям, які мали виконувати західноукраїнські селяни.

Упродовж 1950-х рр., економічна модель принесена більшовиками на територію Західної України подавалася істориками та економістами, як найкраща. У повоєнний час, радянськими дослідниками видано низку спеціалізованих видань з аналізом податкового законодавства СРСР, де розкривалися особливості місцевих податків та зборів, а також порівнювалося радянське фінансове право із фіскальним законодавством капіталістичних країн. Серед них варто виокремити наукові праці Г. Маряхина, С. Винокура, П. Цапкіна та В. Камінко [1–5]. У наведених дослідженнях окремо не виокремлено особливостей оподаткування західноукраїнського населення, лише у роботі Г. Маряхина зазначено, що: «...в Західних областях України була організована особлива система оподаткування, яка мала закріпити соціалістичні форми господарювання» [1, с. 186].

У той же час, одним із провідників українського національного руху В. Куком у 1952 р. підготовлено брошуру «Колгоспне рабство», у якій автор детально розглянув передумови становлення колгоспної системи в СРСР, а також ґрунтовно розкрито засади роботи колгоспів, оподаткування одноосібників та колективних господарств державою, та інші форми економічної політики радянської держави стосовно селянства [6].

Принагідно варто згадати і низку публікацій присвячених радянській соціально-економічній політиці у 1939–1941 рр., які побачили світ у 1941–1942 рр. на сторінках україномовних часописів, котрі виходили на території Східної Галичини. Особливою змістовою наповненістю та глибиною аналізу виокремлюється серія статей львівського часопису «Львівські вісті» під назвою «Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації» підписана псевдонімом «П» [7–11].

У сучасній вітчизняній історіографії побіжно питання економічної політики радянської влади на території Східної Галичини висвітлено у дослідженнях К. Кондратюка [12], В. Барана та В. Токарського [13–14; 39], І. Лучаківської [15] та А. Кліша [16].

З польської сучасної історіографії варто виокремити працю Р. Внука [17], де частково наведено елементи податкового тиску на селян з боку органів радянської влади.

Основними джерелами означеної проблематики виступають збірники радянського законодавства, у яких наведено тексти законів та постанов Ради Народних Комісарів СРСР та УРСР, що регламентували норми податкового законодавства [18–20]. Окремої уваги заслуговують документи, які зберігаються у фондах Держархіву Львівської області [25; 27; 32–38].

Події вересня 1939 р. докорінно змінили життя мільйонів українців, що населяли територію Східної Галичини. Швидка зміна влад і політичних режимів змушувала місцеве населення швидко адаптуватися до нових суспільно-політичних реалій. Хаос перших днів німецько-польської війни спричинив паніку серед сільського населення. Польська адміністрація нашвидкуруч здійснювала

військову мобілізацію чоловічого населення, та похапцем проводила збір «добровільної» протилетунської позики грошима, залізним ломом тощо. Крім того, відповідні державні служби робили спроби зібрати грошові та натуральні податки із селян.

Останні намагаючись виконати свій громадянський обов'язок перед державою, пробували продати зерно нового врожаю, щоб отримати гроші для сплати податків. Проте, в умовах війни, аграрії не могли реалізувати своїх намірів, бо не було кому продавати, та не було чітко встановлених цін [7, с. 4]. Селяни чекали на розв'язання ситуації.

Проте 17 вересня 1939 р. із вступом на територію Східної Галичини підрозділів Червоної армії, суспільно політична та соціально-економічна ситуація ускладнилася ще більше. Як писав очевидець: «Події котилися так, як відлами розтрощеної бурєю скелі... Затарахкотіло від бундючних політрукських промов. Розпочалася безконечна політмасова робота. Складний механізм чудернацької большевицької пропаганди, в який вкладено неймовірно велику кількість карбованців грошима, працював цілою силою пари. Безконечна серія мітингової еквілібристики, заповідала ніколи не бачене, тут видовище...» [21, с. 5].

На мітингах кричали: ми вас визволили від гніту польських поміщиків, не будете платити податків, нести жодних тягарів. Тепер заживете радісно і щасливо. Люди вірили і не вірили. Хоча звільненню від сплати податків та виконанню повинностей польській державі селяни дуже зраділи і зайняли здебільшого прихильну позицію до нової влади [22, арк. 71 зв.]. Разом з тим, зібране для сплати податків польській владі майно, селяни зі складів розтягли додому.

Старт радянським соціально-економічним перетворенням у західноукраїнському селі дала декларація Народних Зборів Західної України «Про конфіскацію поміщицьких земель» від 28 жовтня 1939 р. Відповідно до якої, всю землю, її надра, води й ліси націоналізовано. Землеволодіння поміщиків, буржуазії, церкви і монастирів ліквідовувалося. Будь-які операції із купівлі та продажу землі заборонялися, що засвідчувало початок докорінної перебудови аграрних відносин. Хоча на час виборчих кампаній осені 1939 р. хід економічних реформ був дещо призупинений.

Соціальною основою втілення у життя радянських фіскальних реформ було найбідніше селянство [23, с. 72]. Адже ще в Ленін зазначав, що: «...селяни живуть так, наче вросли в землю, бояться новин, вперто тримаються старовини... Ми добре знаємо, що такі величезні перевороти в житті мільйонів людей, які зачіпають найглибші основи життя і побуту, можуть бути створені тільки тривалою працею, і здійсними лише тоді, коли необхідність змушує людей переробити своє життя» [24, с. 171, 341].

На територію західноукраїнських земель поширено дію низки радянських нормативних документів, що регламентували соціально-економічне життя краю. Зокрема, впроваджено в дію Закон від 21 серпня 1938 р. «Про державний податок на коней одноосібних господарств», який для території УРСР становив 400 карбованців (далі – крб.) за одного коня, за кожного наступного 700 крб. [19, с. 145]; постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 23 січня 1934 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах і сільських місцевостях»; постанови РНК СРСР від 11 вересня 1937 р. Про самооподаткування сільського населення; Закон «Про сільськогосподарський податок» від 1 вересня 1939 р.; спільну постанову ЦВК і РНК СРСР від 4 червня 1937 р. «Про заборону здачі в оренду земель сільськогосподарського призначення», ліквідовувалися розташовані в громадських полях колгоспів хутірські присадибні ділянки колгоспників [19, с. 239].

Восени 1939 р. політичне керівництво СРСР прийняло рішення про організацію у західних областях України заготівель сільськогосподарських продуктів. Це потребувало створення розгалуженої мережі заготівельних структур і значної кількості підготованих кадрів. Згідно із постановою ЦК КП(б)У і РНК УРСР, у регіоні стали діяти обласні управління Наркомату заготівель СРСР, а також відповідні органи при споживчих спілках: заготуправління в областях і заготконтори – у районах. У селах відкривалися приймальні пункти «Заготзерно», «Заготсіно», «Заготхудоби», «Укрптахопрому» тощо. Закупівлею сільськогосподарської продукції займалася Укоопспілка [13, с. 59].

У ході заготівельної кампанії восени-взимку 1939 р. збіжжя та інші товари у селян закуповувалися за доволі прийнятними цінами у злотих (далі – зл.). Наприклад, за пшеницю давали 25 зл. За 1 кг, жито 20 – зл. Правда селяни мали самі безкоштовно возити зерно на залізничні станції. За попередньої влади такі перевезення оплачувалися заготівельниками. Стимулом везти крам до приймальних пунктів, була та обставина, що з осені 1939 р. обмежувалася приватна торгівля сільськогосподарською продукцією. Закупівельні ціни вищі, як за Польщі посилювали прорадянські настрої серед селянства. Та розчарування не заставило себе чекати. Як наслідок, у містах і селах ціни на продукти і хлібні вироби підвищилися на 40 %, а на

жири на 200 % порівняно із довоєнними цінами. Масово поширюється спекуляція харчовими продуктами та товарами широкого вжитку [25, арк. 53 зв.].

На початку грудня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про запровадження радянської валюти на території Західної України. Остаточний перехід передбачався 21 грудня 1939 р. [13, с. 52]. Перерахунок здійснювався за встановленим курсом: один зл. дорівнював одному крб. Проте, обміну підлягала сума не більша за 300 зл. Таким чином, кошти, виручені від продажу харчових продуктів радянській владі, знецінилися і селяни відчули себе обкраденими. Навіть валютні спекулянти, які за Польщі міняли будь-яку валюту, не здійснювали операцій із польською валютою, а якщо і міняли, то за дуже несправедливим курсом. Фактично за 300 радянських крб. можна було купити те, що у довоєнній Польщі за 30 зл. [26, с. 894].

Поряд із заготівельною кампанією, західноукраїнські селяни зіткнулися із потребою виконувати безкоштовно інші державні повинності. Відповідно до розпорядження голови Львівського облвиконкому Козирєва взимку 1939 р. селяни із прилеглих сіл до залізничних станцій Підзамче і Личаків в кількості 100 осіб та із 50 підводами мали забезпечувати очищення колії від снігу. Подібні зобов'язання мали довколишні села станцій Підбірці та Підберізці Львівської залізниці. На документі олівцем від руки була приписка: «Оплата по договореності з адміністрацією залізниці» [27, арк. 258]. Проте, коли селяни після виконання робіт звернулися за оплатою, керівник залізниці накричав на них та пригрозив вислати всіх «на білі ведмеді».

Особливо болісно фінансові реформи торкнулися інтересів Греко-Католицької Церкви, а через неї і місцевого селянства, які в переважній більшості належали до цієї конфесії. Крім конфіскації церковних земель та майна, радянська влада на церкву наклала протипожежні, та обов'язкові страхові платежі. Разом з тим, із храмів збирали податок за площу використовуваних приміщень. Окремо священики мали платити прибуткові податки, якщо використовували землю для обробітку (в окремих місцевостях землі від священика не забрали, натомість дозволили займатися господарством як одноосібнику, за умови сплати усіх податків та виконання трудових повинностей, розмір яких був вищим від того, які сплачували селяни-одноосібники). Конфіскували частину парафіяльних будинків під потреби нової влади, зокрема для приміщень шкіл, сільрад, сільських амбулаторій чи колгоспних контор [28, арк. 48]. Тим парохам, що залишалися мешкати у частині конфіскованих парафіяльних споруд, запровадили орендну оплату за житло, як «нетрудовому елементу» вп'ятеро вищу, ніж іншим прошаркам «нетрудового елементу», і 12-тикратно більшу ніж іншим громадянам [29, с. 2].

Поширили на церкву дію постанови ЦВК і Раднаркому СРСР від 23 січня 1934 р. «Про збір на потреби житлового і культурно-побутового будівництва в містах і сільських місцевостях», розміри котрого визначалися місцевими фінвідділами, та для священиків, залежно від лояльності до радянської влади, визначалися від декількох сотень – до кількох десятків тисяч крб. Наприклад, пароху с. Іванівці Жидачівського району Львівської області нарахували 12400 крб. податку, натомість у с. Володимирці, найбільшій парафії у деканаті, наклали податок 22876 крб. [30, арк. 16 зв., 35 зв.]. Натомість у с. Княже Золочівського району на церкву наклали 6 тис. крб. податку, коли в селі добра корова коштувала 150–200 крб., а на священика у 1939 р. наклали 42 тис. крб. податку і крім того 4 тис. «культзбору». За цей податок у 46 тис. крб., можна було купити всю худобу села (корів, коней, свиней) [31, арк. 43, арк. 49 зв.]. У с. Ясенівці Зборівського району парох мав сплатити у 1939 р. 10 тис. крб. податку, на сплату якого селяни зібрали лише 800 крб. [31, арк. 35 зв.].

Для сплати усіх податків, священики часто змушені продавати все належне їм майно, частину поля, решту землі просто роздавали парафіянам, як це мало місце у с. Глинна-Застав'є Глинянського району Львівської області [28, арк. 32]. У с. Боків Підгаєцького району Тернопільської області 4 га церковного поля роздавали біднякам, про те, ніхто не хотів брати і землю повернули назад парохів. Натомість забрали 35 цт зерна по ціні 1 цт – 2 крб. (на ринку 2 крб. коштувала курка – авт.), крім того, наклали 13 тис. крб. податків, для сплати яких, священик продав весь реманент, а решту доплатили парафіяни [32, арк. 40].

Населення по-різному ставилося до проблеми. Одні підтримували, інші ставилися байдуже, треті взагалі відходили від Церкви (переважно там, де релігійність була низькою і до того) [33, с. 3]. Проте більшість селян залишилася вірними Церкві, відмовлялися брати наділені їм церковні землі, різними способами намагалися підтримати своїх парохів. Зокрема, селяни для сплати податків за священиків, робили місячні складки не лише на сплату податків з церкви, але і з священика. У селах, де землю роздали людям, вони із власної ініціативи давали частину священику для сплати ним контингенту, іншу частину самі мали віддати владі [34, с. 2]. Варто зазначити, що відважитися на такі вчинки людям було доволі складно, адже тих, що ходили до церкви виганяли на важкі роботи у лісі, наклали більші податки [35, арк. 75].

Такий стан справ, змусив митрополита Андрея Шептицького 3 вересня 1940 р. звернутися листом до голови ЦК КП(б)У Микити Хрущова з проханням зменшити податкове навантаження на духовенства та селян. Серед іншого, митрополит зазначав: «... всі ми лояльно відносимося до Радянської Влади і хотіли би, щоб нижчі органи не підкопували надмірними податками довір'я до неї» [37, арк. 28]. На жаль, це звернення залишилося без уваги та податковий тиск на Церкву лише посилювався. Зокрема, на приміщення церкви у с. Старі Залізці Залозецького району у 1941 р. планувався податок 4 крб. за 1 м² на місяць [30, арк. 50].

У січні 1940 р. радянська влада розпочала радикально змінювати соціально-економічну політику на селі. Замість роздачі конфіскованої поміщицької та церковної землі, розпочалася програма створення великих колективних господарств. З метою оптимізації оподаткування населення, місцевими органами влади завершено розпочатий ще восени 1939 р. опис робочого інвентаря та худоби в господарствах. Після опису запровадили обов'язкові поставки державі продукції рослинництва, тваринництва за державними розцінками, які були нижчими від ринкових [17, с. 25]. Щоб селяни не продавали все на ринках, було обмежено приватну торгівлю, крім того, заборонено домашній забій худоби, крім спеціально обладнаних забійних пунктів [38, арк. 11].

Для одноосібників було утруднено здійснення вільного найму робочої сили, землю в таких господарствах мали обробляти лише члени однієї родини. Крім того, місцева влада почала розшаровувати селян на бідняків, середняків та куркулів, ігноруючи устелену традицію поділу села на верстви не за класовою приналежністю, а за рівнем розвитку господарства. Заможні сільські господарі були найповажнішими людьми у селі, натомість бідняки, найменш поважними. В умовах радянської дійсності, бути багатим, означало наразитися на значний податковий тиск, і що раз перед можливістю бути виселеним у віддалені райони СРСР. Для прикладу куркулем вважали власника 7 моргів (3,5 га) землі.

Навесні 1940 р. у західних областях УРСР створюються нові сільськогосподарські підприємства артілі, радгоспи та колгоспи, хоча вони залишалися малочисленими, та не були на той час основними виробниками аграрної продукції [39, с. 123–130].

Дещо зняла напругу постанова РНК СРСР № 369 від 19 березня 1940 р. «Про податки з селянських господарств Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тарнопільської областей Української РСР і Барановичської, Білостокської, Брестської, Віленської і Пінської областей Білоруської РСР». Відповідно до цього документу, всі селянські господарства Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тарнопільської областей УРСР і звільнялися від сплати земельного, дорожнього, шарварочного, із забою худоби та інших податків колишньої польської держави. Крім того, на 25 % знижувалася сума сільськогосподарського податку з господарств колгоспників, що нараховується за ставках, встановленими ст. 8 Закону «Про сільськогосподарський податок», а також звільнялися від сплати сільськогосподарського податку колгоспні двори та одноосібники, дохід яких менший 1 тис. крб. Далі документ передбачав звільнення на 1940 р. від сплати податку на коней та культурного збору усі селянські господарств [20, с. 177–179]. Побоюючись нових податків, селяни продовжували масово вирізати худобу, практично за безцінь продавали її заготівельникам.

Разом з тим, 25 травня 1940 р. в доповіді на IV сесії Верховної Ради УРСР народний комісар фінансів М. Курач зазначав: «На території західних областей введено нашу радянську систему оподаткування, яка повністю відповідає інтересам трудящих. Доходи бюджету від податкових платежів населення спрямовуються на дальший розвиток народного господарства, на піднесення матеріального і культурного добробуту трудящих» [23, с. 65].

Райкоми Львівщини, відповідно до розпорядження голови обкому Козирєва до 24 квітня 1940 р. мали зобов'язати сільради податки списки господарств для визначення розміру обов'язкових поставок [40, арк. 9]. На виконання цього розпорядження, попри обмеження податкового навантаження на селян, влітку 1940 р. місцева влада наклала на селян обов'язкові поставки м'яса. Норми визначалися відповідно до наявності землі. Малоземельним по 20 кг від 1 га, господарям 5–7 моргів (2–3 га) по 30 кг, 7–10 моргів (3–10 га) по 70 кг. Далі пропорційно до кількості поля. Одноосібники, які не мали худоби, щоб виконати поставку, змушені були купувати її за ринковою ціною 75 коп. за 1 кг. живої ваги, при тому, що державна ціна битої ваги становила 6–7 коп. за 1 кг. Худобу вирізали так, що ціна живої ваги впала до 3 крб. за 1 кг. Заготівельники їздили селами, але грошей одразу не платили. Селяни самостійно возили худобу до різниць. Там забирали даром шкіру, а платили за биту вагу, не рахуючи шкіри, голови і ніг [8, с. 3].

Одночасно зі збором поставок м'яса, селяни мали виконати державні поставки зернових пропорційно до наявного поля. Хто мав до 7 га здавав по 90 кг з 1 га та додатково поставки картоплі. Хто не мав зерна, щоб виконати поставку, змушений був купувати на ринку по 180 крб. 1 цт пшениці, і 120–100 цт жита. Натомість держава за виконану поставку платила по 6 крб. за 1 цт пшениці, 5 крб. за 1 цт жита. Крім того, для того щоб здати поставку, потрібно було витримати

певну процедуру. Після отримання повідомлення про нарахування поставки із сільради, на другий день визначену кількість продуктів потрібно було безкоштовно вести на приймальний пункт. Часто, селян для отримання подібних довідок вночі викликали до сільрад, і зачасти вручення повідомлень супроводжувалось висловами типу: «ти скатіна контрреволюційна, саботуєш большевицьку владу, ми з тобою коротко розправимось» [9, с. 3].

У серпні 1940 р. розпочалися нові хлібоздачі за подібною схемою. Також, після збору врожаю 1940 р., відповідно до розпорядження голови Львівського обкому, колгоспи та одноосібники мали повернути державі насінневу позику, із конфіскованого в осадників німців та поміщиків зерна, яка у 1939 р. видавалася, як безповоротна [40, арк. 10].

Крім натуральних, селяни сплачували і грошові податки, які обраховувалися залежно від кількості землі та худоби. Для прикладу: 1 корова – 60 крб., кінь – 120 крб. Найменша рента за землю 50 крб. з 1 га. Хто мав більше, платив вищу суму. Крім того, обов'язковим було страхування на випадок пожеж, при чому ставки були набагато вищими ніж в часи польської держави. Одночасно відбувалися збори «добровільної» позика третьої п'ятирічки.

Попри вжиті заходи, план збору основних податкових надходжень у Львівській області не виконувався. Як видно із звіту від 21 листопада 1940 р. начальника податкового відділу Львівського обкому Кулака та завідувача облфінвідділом Юшкевича, у районах області план мобілізації коштів виконано на 55,9 %, в тому числі культурний збір виконано на 56,3 %, а сільськогосподарський податок на 54,8 % [41, арк. 5]. Така ситуація, ще більше посилила тиск на селян з боку органів радянської влади та силових структур.

Крім сплати основних видів податків, селян залучали до виконання інших видів робіт. Зокрема, розпорядженням голови Львівського обкому головам сільрад забороняли нараховувати місцевим жителям трудодні за інші роботи крім шляхового будівництва, які передбачали роботу в кар'єрах із заготівлі і вивезення каменю та зимового утримання доріг [40, арк. 146].

Для виконання дорожніх робіт, незалежно від пори року, залучали чоловіків віком 18–55 і жінок віком 18–55 років. Загалом, кожен мав виконувати дорожні повинності 6 днів на рік. Часто цих днів не записували і селян змушували відпрацьовувати знову. Ті, що не мали тяглової сили, згортали болото на дорогах, товкли каміння, добували камінь, пісок. Хто мав коня – 6 днів возив, визначений обсяг вантажу, часто норму можна було не виконати і за один місяць. Возили каміння на дорогу, взимку дерево з лісу до залізниці. Це були так звані «гужові повинності». Щоб їх не виконувати, господарі продавали коней. У містечку на базарі можна було бачити, як селянин із сльозами прощається із конем.

Крім того, щоночі селяни виконували варту на селі, декілька осіб щоночі. Мали ловити чужих людей і доставляти до сільрад. Коло сільрад мала стояти наготові підвода. Крім того, члени сільради могли будь-коли, і в будь-кого взяти коня і їхати куди йому заманеться. Чергувало по 5–10 осіб. Кожних десять хат у селі очолював десятник. Він роздавав наряди своїй десятці, що робити у полі, ввечері перевіряв чи виконали «заплановане» [9, с. 3].

Подібними заходами, радянська влада змушувала одноосібників вступати до колгоспів. Однак селянство не квапилося відмовлятися від приватних господарств, і всіляко намагалось уникнути колективізації. Наприкінці року популярним став жарт: «Почалось як всюди. Наїхали, пограбували, а проче роздали біднякам, щоб потім відібрати. У с. Добриніві граф Красіцкі зник разом з Польщею. Мав добрий двір, а в дворі були корови, коні, вівці, а між ними барани. Роздали задармо. Знай, бідняче, все для тебе! А після року: хто дістав барана – необхідно державі здати м'ясо, вовну, молоко, грошовий податок, а від нього ... і кості. А барана різати не вільно. І що думаєте? Барана зів бідняк, кості собака, вовну продав, а гроші пропив разом з державою. Оце бараняча політика» [42, с. 3].

Загалом, успіхи у впровадженні фіскальних новацій пояснювалися насамперед адміністративним тиском на селян, які залишалися прихильниками колишніх форм господарювання. Особливо сильним тиск був взимку 1940–1941 років. Такі дії органів влади призвели до випадків самогубств селян. Наприклад, у с. Коцюбинці Тернопільської області, повісився бідняк Черемих, у записці написав, коли в нього відібрали землю, то не має чого жити. У с. Васильківці Тернопільської області селянин розрізав собі косою живіт [10, с. 3]. Подібні акти, дещо сповільнили темпи створення колгоспів.

У 1941 р. пріоритетним напрямком економічних реформ залишався перехід до колективних форм господарювання. Цією обставиною зумовлювався подальший розвиток подій. Цього ж року радянська влада запровадила практику залучення чоловіків і жінок до воєнно-підготовчих робіт. Кожен мав викопати 12 кубів землі, піску або каміння. Часто копали на засіяних приватних селянських полях. Викопане возили підводами.

Весною 1941 р. збирали так званий «культурний збір». Повідомлення приносили вночі. Найменша ставка 15 крб. для тих, хто мав хату і город. Хто мав до 7 моргів 50 % так званого

«грошового збору», від 7 моргів – 100 % (грошовий збір – податок від худоби, поля і рухомого майна – авт.).

За свідченням очевидців, упродовж травня-червня 1941 р. збирали добровільну позику на четвертий рік п'ятирічки, який мали збирати впродовж 10 місяців. Люди від страху все продавали щоб заплатити податки, щоб не вивезли. Крім того, мобілізовані селяни-чоловіки продавали коней і вози, бо не хотіли, щоб їх жінки виконували тяглові роботи підводами. Усю зиму забирали пашу, конюшину, ячмінь у снопах, овес, вику, так, що в більшості не залишалось ні стеблини [11, с. 2]. Перед відступом більшовики забрали коні у населення, і стягнули з людей усі податки за худобу і будинки [30, арк. 36].

Таким чином, радянська влада у західноукраїнському селі доволі швидко запровадила радянську модель соціально-економічних відносин, остаточне закріплення котрої перервали події німецько-радянської війни, що розпочалася 22 червня 1941 р.

Список використаних джерел

1. Марьяхин Г. Налоги в СССР. М., 1958. 67 с. 2. Марьяхин Г. Очерки истории налогов с населения в СССР. М., 1964. 251 с. 3. Марьяхин Г. Налоговая система СССР. М., 1952. 245 с. 4. Винокур С.И. Местные налоги и сборы. Пособие для налоговых работников. М.: Госфиниздат, 1953. 80 с. 5. Цапкин Н. Наборы и сборы с колхозов и населения. М. Госфиниздат, 1954. 224 с. 6. Кук В. Колгоспне рабство. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005. 264 с. 7. П. Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації // Львівські вісті Ч. 71. 30 жовтня 1941. 8. П. Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації // Львівські вісті. Ч. 72. 31 жовтня 1941. 9. П. Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації // Львівські вісті Ч. 73. 1 листопада 1941. 10. П. Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації // Львівські вісті Ч. 74. 13 листопада 1941. 11. П. Економічна руїна Галичини під час большевицької окупації // Львівські вісті Ч. 75. 4 листопада 1941. 12. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939–1941 роках // 1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. Л., 1999. С. 20–30. 13. Баран В.К., Токарський В.В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с. 14. Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Л.: Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с. 15. Лучаківська І. Соціально-побутові умови життя та діяльності працівників розумової праці в західних областях України 1939–1941 років // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2008. Випуск 22. Історія. С. 103–108. 16. Кліш А. Б. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с. 17. Wnuk R. Za pierwszego sowieta. Polska konspiracja na Kresach Wshodnich II Rzeczypospolitej (Wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa, 2007. 459 s. 18. Збірник найважливіших законів, указів Президії Верховної Ради та Постанов і розпоряджень уряду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К. Українське видавництво політичної літератури, 1946. 310 с. 19. Збірник законів СРСР і указів Президії Верховної Ради СРСР 1938 – червень 1944 р. М., видання «Відомостей Верховної Ради СРСР», 1944. 350 с. 20. Собрание постановлений и распоряжений правительства союза Советских Социалистических республик. № 6. 14 апреля 1940 г. М. С. 177–179. 21. Ой нависли чорні хмари. У дворіччя «Українських народних зборів Західної України» // Львівські вісті. Ч. 68. 26–27 жовтня 1941. С. 5. 22. Центральний державний історичний архів України у м Львові. (далі – ЦДАЛ України). Ф. 201. Оп.1. Спр. 36. 77 арк. 23. Перші соціалістичні перетворення на селі. К. 1976. 148 с. 24. Ленін В.І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти. Повне зібрання творів. Т. 37. К. 1973. 713 с. 25. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 29. 56 арк. 26. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2. Листування. Львів, Місіонер. 1999. 984 с. 27. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 79. 370 арк. 28. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1. Спр. 32. 48 арк. 29. Петро Табінський. Большевицька протирелігійна акція: Законодательство СССР про релігію // Львівські вісті. Ч. 25 (149) 6 лютого 1942. С. 2. 30. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1. Спр. 33. 66 арк. 31. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1р. Спр. 34. 34 арк. 32. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1р. Спр. 37. 61 арк. 33. Табінський П. Большевицька протирелігійна акція: Законодательство СССР про релігію // Львівські вісті Ч. 26 (150). 7 лютого 1942 р. С. 3. 34. Табінський П. Большевицька протирелігійна акція: Законодательство СССР про релігію // Львівські вісті Ч. 27 (151). 8–9 лютого 1942 р. С. 2. 35. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1р. Спр. 31. 75 арк. 36. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1р. Спр. 38. 70 арк. 37. ЦДАЛ України. Ф. 201. Оп.1. Спр. 33. 66 арк. 38. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 4. 39 арк. 39. Баран В. Переустрій господарства західних областей України: 1939–1941 роки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2012. № 21. С. 123–130. 40. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 173. 363 арк. 41. Держархів Львівської області. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 166. 5 арк. 42. Яр. Барани про баранів // Рогатинське слово. Ч. 1. 23 липня 1941 р. С. 3.

References

1. Mar'yakhin G. Nalogi v SSSR [Taxes in the USSR]. M., 1958. 67 s. 2. Mar'yakhin G. Ocherki istorii nalogov s naseleniya v SSSR [Essays on the history of taxes on the population in the USSR]. M., 1964. 251 s. 3. Mar'yakhin G. Nalogovaya sistema SSSR [The tax system of the USSR]. M., 1952. 245 s. 4. Vinokur S.I. Mestnye nalogi i sbory. Posobie dlya nalogovykh rabotnikov [Local taxes and fees. Allowance for tax workers]. M.: Gosfinizdat, 1953. 80 s. 5. Tsapkin N. Nabory i sbory s kolkhozov i naseleniya [Sets and fees from collective farms and the population]. M.: Gosfinizdat, 1954. 224 s. 6. Kuk V. Kolhospne rabstvo [Collective farm slavery]. L'viv: Tsentri doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, 2005. 264 s. 7. P. Ekonomichna ruyina Halychyny pid chas bol'shevyts'koyi okupatsiyi [The economic ruin of Halychyna during the Bolshevik occupation]. L'vivs'ki visti Ch. 71. 30 zhovtnya 1941. 8. P. Ekonomichna ruyina Halychyny pid chas bol'shevyts'koyi okupatsiyi [The economic ruin of Halychyna during the Bolshevik occupation]. L'vivs'ki visti. Ch. 72. 31 zhovtnya 1941. 9. P. Ekonomichna ruyina Halychyny pid chas bol'shevyts'koyi okupatsiyi [The economic ruin of Halychyna during the Bolshevik occupation]. L'vivs'ki visti Ch. 73. 1 lystopada 1941. 10. P. Ekonomichna ruyina Halychyny pid chas bol'shevyts'koyi okupatsiyi [The economic ruin of Halychyna during the Bolshevik occupation]. L'vivs'ki visti Ch. 74. 13 lystopada 1941. 11. P. Ekonomichna ruyina Halychyny pid chas bol'shevyts'koyi okupatsiyi [The economic ruin of Halychyna during the Bolshevik occupation]. L'vivs'ki visti Ch. 75. 4 lystopada 1941. 12. Kondratyuk K. Politychni, sotsial'no-ekonomichni ta dukhovni aspekty «radyanizatsiyi» zakhidnykh oblastey Ukrayiny u 1939–1941 rokakh [Political, socio-economic and spiritual aspects of the «Sovietization» of the western regions of Ukraine in 1939–1941]. 1939 rik v istorychniy doli Ukrayiny i ukrayintsev: materialy Mizhnar. nauk. konf. 23–24 veresnya 1999 r. L., 1999. S. 20–30. 13. Baran V.K., Tokars'kyy V.V. Ukrayina: zakhidni zemli: 1939–1941 rr. [Ukraine: Western lands: 1939–1941]. L.: In-t ukrayinoznavstva im. Kropyakevycha NAN Ukrayiny, 2009. 448 s. 14. Baran V.K., Tokars'kyy V.V. «Zachystka»: politychni represiyi v zakhidnykh oblastyakh Ukrayiny u 1939–1941 rr. [«Purge»: political repressions in the western regions of Ukraine in 1939–1941]. L.: In-t ukrayinoznavstva im. Kropyakevycha NAN Ukrayiny, 2014. 456 s. 15. Luchakivs'ka I. Sotsial'no-pobutovi umovy zhyt'tya ta diyal'nosti pratsivnykiv rozumovoyi pratsi v zakhidnykh oblastyakh Ukrayiny 1939–1941 rokiv [The social and living conditions of life and activity of mental workers in the western regions of Ukraine 1939–1941]. Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky DDPU imeni Ivana Franka. Drohobych: Redaktsiyno-vydavnychyy viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2008. Vypusk 22. Istoryiya. S. 103–108. 16. Klish A. B. Kyrylo Studyns'kyy: zhyt'tya ta diyal'nist' [Kyrylo Studyns'kyy: life and activity]: monohrafiya. Ternopil': V-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. 220 s. 17. Wnuk R. Za pierwszego sowieta. Polska konspiracja na Kresach Wshodnich II Rzeczypospolitej (Wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa, 2007. 459 s. 18. Zbirnyk nayvazhlyvishykh zakoniv, ukaziv Prezydiyi Verkhovnoyi Rady ta Postanov i rozporyadzhen' uryadu Soyuzu Radyans'kykh Sotsialistychnykh Respublik [Collection of the most important laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada and Decrees and orders of the Government of the Union of Soviet Socialist Republics]. K. Ukrayins'ke vydavnytstvo politychnoyi literatury, 1946. 310 s. 19. Zbirnyk zakoniv SRSR i ukaziv Prezydiy Verkhovnoyi Rady SRSR 1938 – cherven' 1944 r. [Collection of USSR laws and decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR from 1938 to June 1944]. M., vydannya «Vidomostey Verkhovnoyi Rady SRSR», 1944. 350 s. 20. Sobrane postanovleny y rasporyazheny pravytel'stva soyuza Sovet-skykh Sotsyalistycheskykh respublik [Meeting of decrees and orders of the government of the Union of Soviet Socialist Republics]. # 6. 14 aprelya 1940 h. M. S. 177–179. 21. Oy navysly chorni khmary. U dvorichchya «Ukrayins'kykh narodnykh zboriv Zakhidnoyi Ukrayiny» [Oh, there were black clouds. In the biennium of the «Ukrainian People's Assembly of Western Ukraine»]. L'vivs'ki visti. Ch. 68. 26–27 zhovtnya 1941. S. 5. 22. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m L'vovi. (dali – TsDIAL Ukrayiny). F. 201. Op.1. Spr. 36. 77 ark. 23. Pershi sotsialistychni peretvorennia na seli [The first socialist transformations in the countryside]. K. 1976. 148 s. 24. Lenin V.I. Promova na naradi delehativ komitetiv bidnoty [Speech at the delegates' meeting of the poor committees]. Povne zibrannya tvoriv. T. 37. K. 1973. 713 s. 25. Derzharkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 29. 56 ark. 26. Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyy: Zhyt'tya i diyal'nist'. Dokumenty i materialy, 1899–1944 [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Life and activity. Documents and Materials, 1899–1944]. T. 2: Tserkva i suspil'ne pytannya. Kn. 2. Lystuvannya. L'viv, Misioner. 1999. 984 s. 27. Derzharkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 79. 370 ark. 28. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1. Spr. 32. 48 ark. 29. Tabins'kyy P. Bol'shevyts'ka protyrelihiyna aktsiya: Zakonodatel'stvo SSSR pro relihiyu [Bolshevitsky anti-religious action: USSR legislation on religion]. L'vivs'ki visti. Ch. 25 (149) 6 lyutoho 1942. S. 2. 30. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1. Spr. 33. 66 ark. 31. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1r. Spr. 34. 34 ark. 32. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1r. Spr. 37. 61 ark. 33. Tabins'kyy P. Bol'shevyts'ka protyrelihiyna aktsiya: Zakonodatel'stvo SSSR pro relihiyu [Bolshevitsky anti-religious action: USSR legislation on religion]. L'vivs'ki visti Ch. 26 (150). 7 lyutoho 1942 r. S. 3. 34. Tabins'kyy P. Bol'shevyts'ka protyrelihiyna aktsiya: Zakonodatel'stvo SSSR pro relihiyu [Bolshevitsky anti-religious action: USSR legislation on religion]. L'vivs'ki visti Ch. 27 (151). 8–9 lyutoho 1942 r. S. 2. 35. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1r. Spr. 31. 75 ark. 36. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1r. Spr. 38. 70 ark. 37. TsDIAL Ukrayiny. F. 201. Op.1. Spr. 33. 66 ark. 38. Derzharkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 4. 39 ark. 39. Baran V. Pereustriy hospodarstva zakhidnykh oblastey Ukrayiny: 1939–1941 roky [Reorganization of the economy of the western regions of Ukraine: 1939–1941]. Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. 2012. # 21. S. 123–130. 40. Derzharkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 173. 363 ark. 41. Derzharkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 1. Spr. 166. 5 ark. 42. Yar. Barany pro baraniv [Rams of rams]. Rohatyns'ke slovo. Ch. 1. 23 lypnya 1941 r. S. 3.

Владимир Старка

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ЗАПАДНОУКРАИНСКОГО
КРЕСТЬЯНСТВА В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОЙ ТОТАЛИТАРНОЙ СИСТЕМЫ В 1939–
1941 ГГ.**

Основываясь на различных источниках, рассматриваются условия формирования советской экономической модели в западноукраинской деревне. Анализируются основные этапы внедрения советского фискального законодательства и организационно-правовые механизмы реализации новой экономической модели. Раскрыто влияние советской формы ведения хозяйства на ежедневную жизнь западноукраинского крестьянства.

Ключевые слова: Западная Украина, крестьянство, социально-экономическая политика, аграрные преобразования, сельское хозяйство, советский тоталитаризм.

Volodymyr Starka

**SOCIAL AND ECONOMIC LIFE OF THE WESTERN UKRAINIAN VILLAGERS IN THE
CONDITIONS OF THE SOVIET TOTALITARIAN SYSTEM IN 1939–1941**

The conditions of Soviet economic model development in Western Ukrainian village are analyzed on the grounds of numerous sources. The stages of Soviet fiscal law introduction and organizational and legal mechanisms of new economic model implementation are analyzed. The impact of Soviet totalitarian business pattern on everyday life of Western Ukrainian villagers is described.

Key words: Western Ukraine, villagers, social and economic policy, agricultural transformations, agriculture, Soviet totalitarianism.

УДК 355.4555:386

Леонід Кравчук

**СОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)**

У запропонованій статті розкрито природу змін в сільському господарстві області, які забезпечували планомірне і поетапне насадження колективних форм господарювання, мета яких полягає у встановленні контролю над господарським механізмом і управлінням галуззю, ліквідації приватної власності, як основи благополуччя розвитку села та його незалежності від нової радянської системи. Крім того висвітлено силові механізми дії радянських чиновників та їх методи, випробуванні в радянському Союзі, як інструмент боротьби із націоналізмом. Така нова політика, що була чужою за формою і змістом, викликала не тільки обурення, а й протистояння між селянством та радянською владою на Тернопільщині.

Ключові слова: сільське господарство, безземельні селяни, малоземельні селяни, колективізація, конфіскація.

Аграрний характер економічного життя Тернопільщини завжди обумовлював важливість вирішення соціальних і виробничих проблем сільськогосподарського сектора господарського організму краю. Проблеми сільського господарства Західної України загострювалися і ускладнювалися колоніальною політикою польської окупаційної влади.

На західноукраїнських землях панував «земельний голод», бо більшість земельних площ перебували у володінні польських поміщиків. Деякі з цих земель з різних причин підлягали парцеляції (поділу на менші ділянки). Саме на такі землі польський уряд прислав своїх колоністів і військових осадників, які, крім значних наділів землі, отримували завдання колонізувати місцеве населення. Жоден українець із цих парцеляцій не міг придбати ні клаптика землі. Переслідувався український кооперативний рух, у якому польська влада бачила не тільки господарського конкурента, а й політичного суперника. Не в кращій ситуації перебували українські підприємці, які давали роботу національній інтелігенції та робітничим прошаркам, а в підсумку все це вело до зростання безробіття серед українського населення. Антиукраїнську скерованість мала й цінова політика польської влади: на українську сільськогосподарську продукцію, що постачалася на польські центральні та західні території, встановлювалися вкрай низькі ціни, внаслідок чого збіднювалося українське село і збагачувалися польські промислові центри. Такий підхід польської влади до економічних проблем краю дозволяв її урядовцям заявляти, що «Волинська земля тече

молоком і медом», а тому з неї можна брати все й у значних кількостях, в той час як українське місцеве малоземельне населення не мало достатніх можливостей купити навіть солі чи гасу [10].

Природно-географічні умови дійсно сприяли розвитку сільського господарства Тернопільщини і забезпеченню відповідного матеріально-побутового рівня життя селянства. Однак тогочасна статистика свідчить про різку несправедливість у розподілі та використанні природних багатств регіону. Кількість малоземельних селянських господарств (0,5–2 га) наближалася до 140 тис., що складало майже 55 % господарств Тернопільського воєводства, але їм належали всього 11 % землі, тоді як 978 поміщицьких родин володіли 45 %. Саме таку статистику в майбутньому використає радянська пропаганда для демонстрації переваг і демократизму соціалістичного способу господарювання в аграрній сфері. У окремих радянських джерелах стверджується, що після приєднання Західної України до УРСР у сільському господарстві краю розпочалися глибокі соціально-економічні перетворення, початок яким поклала націоналізація землі. За період 1939–1940 рр. понад 102 тис. безземельних і малоземельних селян отримали безкоштовно 365 тис га землі, 37 тис. голів худоби, весь поміщицький сільгосприманент, насіння для посіву. Крім цього, радянська влада ліквідувала заборгованість селянських господарств перед банками, поміщиками і польськими державними установами, скасувала польські податки і різні повинності. Для селянських господарств надано радянський державний кредит на пільгових умовах [3].

Серед сільськогосподарських угідь краю найбільшу площу займають орні землі, що постійно використовуються в сільськогосподарському виробництві. Тернопільщина завжди відзначалася високою зораністю ґрунтів: від 50 % у північних, крайніх південних і західних районах до 75 % у центральних [4–5].

Наступною після землеробства сільськогосподарською галуззю регіону було тваринництво. До 1939 р. на Тернопільщині була значна кількість поголів'я продуктивної худоби. Провідне місце в такому стаді займала велика рогата худоба (далі – ВРХ), та її продуктивність, особливо в малоземельних селянських господарствах, була низькою. Річний надій молока від корови не перевищував 800–850 кг, а вихід м'яса з однієї відгодованої свині був на 20 % нижчим від середнього по Польщі. Хоча кількість худоби була відносно великою, більше 20 % селянських господарств не мали корів, а 44 % були безкінними. Саме тому, щоб завоювати прихильність селян, радянська влада розпочала вирішення проблем тваринництва через забезпечення безземельних і малоземельних селянських господарств продуктивною худобою і тягловою силою [7].

Загальна характеристика стану сільського господарства регіону підтверджується інформацією локального характеру і конкретнішими даними. Зокрема, на Збаражчині землеробство віддавна було основним, а часто і єдиним джерелом забезпечення добробуту населення. Землі Збаражчини були родючими, землеробству сприяли і кліматичні умови. Однак політичні відносини (панування Австро-Угорської імперії, Польщі) гальмували розвиток краю взагалі і розбудову аграрного сектора зокрема. Найбільшою проблемою місцевого сільського господарства був несправедливий розподіл землі. Великі, переважно польські власники займали 37,8 % усієї земельної і, зрозуміло, найкращої площі. На дрібне селянство залишалися 62,2 % земель, переважно гіршої якості. У Східній Галичині тоді були такі категорії господарств: до 0,5 га (6,5 %); 0,5–1 га (12,6 %); 1–2 га (23,5 %); 2–5 га (17,2 %); 5–10 га (14,4 %); 10–20 га (8,7 %); 20–50 га (0,7 %); 50–100 га (0,2 %). На 100 га орної землі в Тернопільському воєводстві припадало 90,2 душ населення. Враховуючи кількість «карликових» господарств і кількість населення Східної Галичини у 30-х рр. ХХ ст. в межах 9 млн осіб, отримуємо «правдивий образ» нужденного життя села: колишні ниви все більше ділилися на вузьенькі нивки, а населення все зростало і біднішало [9].

Таку ж інформацію маємо і на Кременеччині, де за часів Польщі земля розподілялася таким чином: державні установи – 778 десятин (далі – дес.), церкви і монастирі – 8541 дес., духовенство – 636 дес., 444 поміщицьких господарства – 111222 дес., а 59660 селянських господарств – 189451 дес. Серед селянських садиб 23807 мали до 2 га землі, 25503 – по 2–5 га, 84428 – по 5–10 га, 1322 – по 10–15 га, 476 – по 15–50 га, більше 50 га мали 114 господарств [11].

Таким чином, дані воєводств і повітів підтверджували, що земельне питання було гострою проблемою в усій Західній Україні. Це ілюструють загальні цифри по регіону. В руках поміщиків, монастирів, урядовців, осадників перебували 88 % усієї орної землі. Їм же належали 95 % площі лісів. 79,8 % селянських родин перебували у повній господарській залежності від крупних землевласників. 76 % усіх селян були безземельними і малоземельними (60 % мали до 2 га, а 16 % не мали землі). Так, у Тернопільському воєводстві 712 поміщиків володіли 210 тис. га землі, а 100 тис. селянських господарств мали у своєму користуванні тільки 60 тис. га [1].

Таким критичним станом сільського господарства Тернопільщини скористалася радянська влада з часу приєднання краю до УРСР. З приходом Червоної армії розпочалося вирішення земельного питання за радянською методологією. Створювалися селянські комітети, які під керівництвом тимчасових управлінь (а в них абсолютно переважали представники окупаційної

влади) брали на облік безземельних і малоземельних селян, а також тих, хто не мав коней, корів, сільгоспреманенту. Саме між ними розпочали розподіл земель крупних землевласників, робочої і продуктивної худоби, зерна та інвентаря із конфіскованих маєтків. У Тернопільському воєводстві за перші два місяці своєї діяльності селянські комітети передали малоземельним і безземельним селянам понад 213 тис. га землі, 10 тис. коней, 8,6 тис. корів, 3,7 тис. свиней, значну кількість посівного матеріалу. Вони ж виділяли поміщицькі угіддя під пасовища для селянської худоби, організовували копання цукрових буряків на колишніх поміщицьких плантаціях [6].

Однак перші кроки радянської влади, нібито скеровані на ліквідацію соціально-економічної несправедливості та диспропорцій в аграрній сфері регіону, що склалися внаслідок антиукраїнської політики польської адміністрації, бажаних для більшовиків результатів не дали. Конфіскація і розподіл поміщицьких і монастирських земель між безземельними і малоземельними селянами була зустрінута місцевими жителями неоднозначно. Незважаючи на заклики керованих більшовиками селянських комітетів щодо розподілу конфіскованих земель, селяни брали її неохоче, а деякі відмовлялися зовсім. Насамперед супротив обумовлювався споконвічним почуттям приватної власності («не моє!»). Другою причиною було переконання місцевих жителів у недовговічності більшовицького режиму. По-третє, значна частина селян усвідомлювала, що аграрна політика більшовиків, реалізована ними на Сході України, не передбачала такого «дару», як земельна власність, а тому пропонуваній ними розподіл земель сприймався лише як тимчасовий облудний маневр. Хоча про колективізацію села нова влада ще не згадувала, та про неї знали сільські господарі зі «східноукраїнського досвіду» і здогадувалися, що таке чекає і Західну Україну. Тому до кінця 1939 р. селяни не розібрали навіть половини поміщицьких земель. Усі конфісковані землі не були розібрані й до червня 1941 р. [8].

Радянські історики наголошують на тому, що революційно-демократичні перетворення в західноукраїнському селі почали здійснюватися селянськими комітетами одразу після приходу Червоної армії. Першим кроком було надання допомоги найбільш бідним селянам продовольством і найнеобхіднішими товарами. Навіть повідомляють про те, що в ряді сіл селянські комітети розпочали експропріацію поміщицьких, церковних і державних земель та майна безземельним і малоземельним селянам ще до відповідних рішень нової влади. Законодавчу основу конфіскації, націоналізації і передачі селянам поміщицьких земель надала прийнята Народними Зборами Західної України декларація, що гласила: «На звільненій у поміщиків і капіталістів землі Західної України єдиним законним її господарем є трудовий народ: робітники, селяни і трудова інтелігенція». Згідно з її текстом, у колишніх землевласників конфісовано 2,5 млн га орної землі, що складало майже 29,5 % земельних угідь краю. Загальна площа експропрійованих і націоналізованих земель у Західній Україні перевищила 8 млн га, з яких безземельному і малоземельному селянству передано 4,5 млн га ріллі, луків і пасовищ. До грудня 1939 р. селянські комітети розподілили між бідняками понад 1,1 млн га землі. Крім того, селяни отримали худобу, сільгоспреманент, зерно. Сільським жителям Тернопільщини передали понад 13 тис. коней, більше 14 тис. корів, 5,5 тис. свиней, 4,4 тис. овець. У цілому в західних областях одержали 84 тис. коней, близько 100 тис. голів ВРХ, 14 тис. свиней, 27 тис. овець [2].

Слід зауважити, що перші конкретні кроки радянської влади щодо націоналізації землі, засобів виробництва, робочої худоби, майна були досить обережними та завуальованими. Підтвердження такому підходу знаходимо у перших постановках, створених у повітах тимчасових управлінь, де прослідковується підступний алгоритм радянської націоналізації. Оголошено про створення селянських комітетів із бідняків і середняків для захоплення і розподілу земель колишніх землевласників. При цьому наголошується на тому, що відібрані землі розподіляються лише між колишніми наймитами, біднякам і середняками, проте із застереженням, що ці землі і все майно колишніх експлуататорів береться на облік і передається під охорону селянських комітетів. Насамкінець попереджається, що винні у розбазарюванні відібраного й облікованого майна притягатимуться до суворої відповідальності [12–13].

Такий механізм націоналізації вказував, що ніякого реального розподілу конфіскованого у крупних власників майна не буде, а йде підготовка до його централізованої націоналізації у форматі одержавлення. Навіть окремі випадки розподілу певної частини майна не впливали на реалізацію стратегічного задуму радянської влади. Для прикладу, розподіл між бідняками робочої і продуктивної худоби був явищем тимчасовим: «подаровані» владою коні та корови із часом поверталися в державну власність у процесі примусової колективізації. Так, 30 вересня 1939 р. орган Кременецького тимчасового управління – газета «Сталінським шляхом» – повідомляла: «Цими днями Тимчасове управління м. Кременця роздавало бідним селянам коні, що знаходились у казармах в Білокриниці. Загалом роздано 120 коней, які працюватимуть вже на селянських нивах, а не возитимуть колишніх панів» [8]. Однак із часом роздані коні потрапили у конюшні місцевого

радгоспу або сусідніх радгоспів, а їх господарі втратили статус одноосібного сільського господаря і перейшли в категорію працівників усупільненого радянського сільського господарства.

Партійні історики стверджують, що колективізація сільського господарства на західноукраїнських землях була об'єктивним і закономірним процесом, який стимулювала політика комуністичної партії і радянської держави щодо селянства і до якого селян підштовхувала соціально-економічна необхідність: об'єднання зусиль з метою успішного вирішення завдань розвитку села і забезпечення добробуту сільських мешканців. Увага соціалістичної держави до сільського господарства, крім усього іншого, проявлялася в асигнуванні коштів на його розвиток (2,8 млн крб. у 1940 р. і 3,5 млн крб. у 1941 р.), у створенні машино-тракторних станцій (на весну 1940 р. в Тернопільській області їх нараховувалося 38), які надали допомогу 42,3 тис. селянських господарств, в організації структур зоотехнічної допомоги місцевому тваринництву та в інших заходах. «Проте докорінного поліпшення стану справ на селі за умов дрібного одноосібного господарювання годі було сподіватися... Дрібне розпорошене сільське господарство не мало умов для застосування складної сільськогосподарської техніки й агротехнічної науки, а отже, і для різкого піднесення продуктивності. На досвіді колгоспників східних областей трудящі селяни західних областей України все більше переконувалися в тому, що єдино вірний шлях їх дальшого життя – об'єднання селянських господарств у колективні» [10]. Такою була партійно-політична пропедевтика майбутнього процесу колективізації сільського господарства.

Однак задекларовані більшовицькою владою реалії у формі позитивної радянської статистики особливого впливу на сільського господаря регіону не мали, тому влада змушена була включати ідеологічні та політичні механізми. Комуністична пропаганда і радянська історична наука стверджували, що колективізація сільського господарства відповідає найсуттєвішим потребам і служила інтересам селянства, бо лише вона уможливілювала застосування найновішої сільгосптехніки, що полегшувала працю селян через механізацію аграрного виробництва, вела до зростання врожайності в рослинництві, до продуктивності праці в тваринництві, а в кінцевому підсумку ефективно сприяла підвищенню матеріального і культурного рівня життя селян. У дійсності форми, методи та зміст процесу колективізації вказують, що партійно-державне керівництво переслідувало зовсім інші цілі. Насамперед йшлося про безкоштовне привласнення соціалістичною державою земельних багатств, засобів аграрного виробництва та практично усієї сільськогосподарської продукції. Наступне в задумі радянської влади – знищення трудових селянських господарств і перетворення їх власників, споконвічних сільських господарів, у звичайних одержавлених наймитів, які замість прибутку із приватного господарювання отримували мізерну платню від господаря-держави у вигляді трудовнів. Таким способом радянська влада отримувала десятки мільйонів дешевих робочих рук, які можна було планово і примусово використовувати в будь-який час і за будь-яким призначенням.

Партійно-державні верхи знали, що західноукраїнське селянство зустрине колективізацію негативно і чинитиме певний супротив. А це давало радянській владі підстави для масових репресій, депортацій і т. п. Саме за рахунок цього більшовики забезпечували дешевою робочою силою найбільш незаселені території СРСР. Так з'являлося найдешевше джерело соціалістичного нагромадження – підневільна праця репресованого дорослого і працездатного населення. Колективізація селянських господарств і «об'ґрунтовані» радянськими законами силові репресивні методи боротьби із селянським опором їй посилювали залежність сільського населення від комуністичної влади. У загальному, за задумом партійно-державного керівництва, колективізація сільського господарства, позбавляючи селян основних засобів аграрного виробництва (землі, робочої худоби, засобів обробітку землі), була покликана поступово знищити у психології селян почуття приватної власності, а у свідомості – сприйняття себе приватним власником. Тобто ліквідувати економічний фундамент індивідуальної свободи сільського трудівника, а з цим і його прагнення до національної свободи і можливості реального супротиву комуністичному деспотизму [14].

У дослідників історії КПРС – своє бачення витоків, характеру, методів реалізації та результатів колективізації сільського господарства в західних областях УРСР. Вони наголошують на прогресивних цілях і демократичних засадах всіх заходів зі здійснення соціалістичних перетворень у сільському господарстві регіону, трансформації місцевої аграрної галузі до господарювання за радянським, тобто російським, взірцем. Акцентується, що колективізація сільського господарства області відбувалася на основі ленінського кооперативного плану, перевіреного на практиці історичного досвіду колгоспного будівництва на Сході України і в цілому в СРСР. Перший елемент «східного колективного досвіду»: створення колгоспів очолили партійні організації, які «проводили велику виховну роботу серед селян, організовували їх екскурсії до східних районів УРСР... Активними агітаторами за колгоспний лад стали представники місцевого активу, які побували в колективних господарствах східних областей республіки й ознайомилися із життям колгоспників».

З цього приводу 21–22 лютого 1940 р. Тернопільський обком партії та облвиконком провели першу обласну нараду працівників сільського господарства та сільського активу. У зверненні «До всіх селян-батраків, бідняків, середняків і спеціалістів сільського господарства Тернопільської області» нарада закликала селянство краю сміливіше ставати на колгоспний шлях, добиватися підвищення врожайності всіх культур. Подібні наради відбулися в усіх районах області. За перехід селянства до колективного господарювання активно агітували обласна і районні газети. У підсумку, «поїздки делегацій, висвітлення у пресі досвіду колективізації, допомога кадрами організаторів – все це дало можливість перейти до створення в селах Тернопільщини виробничої кооперації. Уже в квітні 1940 р. в області створено 45 колгоспів, які об'єднали 3905 селянських господарств і 8325 сільських трудівників, яким належало понад 10 тисяч га землі» [14].

Згідно зі свідченням партійних джерел, колективізація сіл Тернопільщини розпочалася і здійснювалася виключно демократичними методами і формами, а поодинокі порушення цих методів і форм були наслідком відходу від положень статуту сільгоспартілі, формального перенесення в західні області форм і методів роботи, що застосовувалися під час колективізації у східних районах України і не відповідали місцевим умовам. У зв'язку з цим, згідно з вимогою ЦК КП(б)У, «враховувати місцеві особливості, повсякденно займатися вихованням трудящих, не підмінити його методами голого адміністрування, уважно прислухатися до побажань трудівників, посилити класову пильність і боротьбу з порушниками соціалістичної законності» обком партії вивчає стан агітаційно-масової роботи серед селян-одноосібників і колгоспників області, стан дотримання Статуту сільгоспартілей, контролює реалізацію заходів щодо планування та виконання виробничих завдань у створених колгоспах.

На першому етапі радянської програми в стосунках з місцевим населенням в якому домінувало сільські верстви населення і якась частина його дійсно повірила партійній пропаганді щодо забезпечення українського селянина землею та всі для цього необхідним. Та, на жаль, подальші методи змін на селі скоро розвіяли міф про гуманність радянської системи. Трансформації суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя західноукраїнського населення партійно-державні органи здійснювали з комплексним підходом, з максимально можливою синхронізацією ідеологічних, соціально-економічних і політико-репресивних заходів щодо мешканців краю. Одночасно з українізацією, радянська влада в західноукраїнському регіоні розгорнула ряд соціально-економічних перетворень. Насамперед здійснювалися спроби розв'язати проблему аграрного перенаселення, що була традиційно гострою для Західної України. У колишніх землевласників, польських осадників і колоністів конфісковано 2,7 млн га орної землі, однак до рук селян передали лише 1,1 млн га, а 1,6 млн га залишили для створення радгоспів і колгоспів (на першому етапі колективізації їх створено 180).

Упродовж першого року існування радянської влади в регіоні вступ до колективних сільгоспідприємств вважався справою добровільною, але з листопада – грудня 1940 р. на селян почав здійснюватися адміністративний тиск з метою змусити їх вступати до колгоспів. Така природа відносин не сприймалася місцевим населенням і стала чи не основним чинником протистояння і непримиренності українського національного світогляду і чужої соціалістичної радянської системи, що впроваджувалася на новозагарбаній території.

Список використаних джерел

1. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 193 с.
2. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / За заг. ред. Сливки Ю. Ю. К.: Наукова думка, 1989. 482 с.
3. Волобой П. В. Тернопільська область: Географічний нарис. К.: Радянська школа, 1959. 112 с.
4. Дацюк І. Перші дні «радянського життя» у спогадах греко-католицького та римо-католицького духовенства Східної Галичини // Сторінки воєнної історії України. К., 2012. Вип. 14. С. 46–56.
5. Дацюк І. Радянська антирелігійна політика в 1939–1941 рр. на Галичині // Вісник Черкаського університету. Черкаси, 2005. Вип. 66. С. 118–124.
6. Двадцятий з'їзд КПСС без маски. Видання закордонних частин ОУН, 1956. – 168 с.
7. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Відп. ред. Ігор Юхновський. Київ-Ніжин: Видав. ПП Лисенко Н.М., 2010. – 247 с.
8. Західня Україна під більшовиками. IX. 1939 – VI. 1941. Збірник статей. За ред. Мілени Рудницької. Нью-Йорк, 1958. 494 с.
9. Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / За ред. Володимира Жили. Т. 1. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1980. 740 с.
10. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин. Критичні зауваження. Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996. 167 с.
11. Соціалістичні перетворення на Кременеччині: Цифри і факти за 1939–1967 рр. Альбом. Кременець, 1967. 17 арк.
12. Сталінським шляхом. 1939, 25 вересня. № 1.
13. Сталінським шляхом. – 1939, 30 вересня. № 3.
14. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянської» Західної України (вересень 1939р. – червень 1941 р.) // Український історичний журнал. 1993. № 2–3.
15. Лучаківська І. Радянські депортаційно-переселенські акції 1939–1941 рр. // Наукові записки ТНПУ ім. В.Гнатюка. Серія: Історія. Випуск 2. Тернопіль: Видавництво ТНУ ім. В.Гнатюка, 2011. С. 62–65.

References

1. Babiy B.M. Vozzyednannya Zakhidnoyi Ukrayiny z Ukrayins'koyu RSR [Reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR]. K.: Vyd-vo AN URSS, 1959. 193 s. 2. Vozzyednannya zakhidnoukrayins'kykh zemel' z Radyans'koyu Ukrayinoyu [Reunification of Western Ukrainian lands with the Soviet Ukraine] / Za zah. red. Slyvky Yu.Yu. K.: Naukova dumka, 1989. 482 s. 3. Voloboy P.V. Ternopil's'ka oblast': Heohrafichnyy narys [Ternopil region: Geographical sketch]. K.: Radyans'ka shkola, 1959. 112 s. 4. Datsyuk I. Pershi dni «radyans'koho zhyttya» u spohadakh hreko-katolyts'koho ta rymo-katolyts'koho dukhovenstva Skhidnoyi Halychyny [The first days of «Soviet life» in the memoirs of the Greek Catholic and Roman Catholic clergy of Eastern Halychyna]. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny. K., 2012. Vyp. 14. S. 46–56. 5. Datsyuk I. Radyans'ka antyrelihiyna polityka v 1939–1941 rr. na Halychyni [Soviet anti-religious policy in 1939–1941 in Halychyna]. Visnyk Cherkas'koho universytetu. Cherkasy, 2005. Vyp. 66. S. 118–124. 6. Dvadsyatyy zyzid KPSS bez masky [The Twentieth Congress of the Communist Party of the Soviet Union without a mask]. Vydannya zakordonnykh chastyn OUN, 1956. 168 s. 7. Druha svitova viyna v istorychniy pamyati Ukrayiny. Za materialamy Ukrayins'koho instytutu natsional'noyi pamyati [World War II in the historical memory of Ukraine. According to materials of the Ukrainian Institute of National Memory] / Vidp. red. Ihor Yukhnovs'kyy. Kyiv-Nizhyn: Vydav. PP Lysenko N.M., 2010. – 247 s. 8. Zakhidnya Ukrayina pid bol'shevykamy. IX.1939 – VI.1941 [Western Ukraine under the Bolsheviks. IX 1939 – VI. 1941.]. Zbirnyk statey. Za red. Mileny Rudnyts'koyi. N'yu-York, 1958. 494 s. 9. Zbarazhchyna. Zbirnyk statey, materiyaliv i spomyniv [Zbarazh region. Collection of articles, materials and memories] / Za red. Volodymyra Zhyly. T. 1. N'yu-York-Paryzh-Sidney-Toronto, 1980. 740 s. 10. Semenyuk A. Na temu ukrayins'ko-pol's'kykh vidnosyn. Krytychni zauvazhennya [On the topic of Ukrainian-Polish relations. Critical remarks]. Minneapolis, Minnesota, SShA, 1996. 167 s. 11. Sotsialistychni peretvorennya na Kremenechchyni: Tsyfry i fakty za 1939–1967 rr. Al'bom [Socialist transformations in Kremenets region: Figures and facts for 1939–1967. Album]. Kremenets', 1967. 17 ark. 12. Stalins'kym shlyakhom. 1939, 25 veresnya. # 1. 13. Stalins'kym shlyakhom. – 1939, 30 veresnya. # 3. 14. Kovalyuk V.R. Kul'turolohichni ta dukhovni aspekty «radyanizatsiyi» Zakhidnoyi Ukrayiny (veresen' 1939r. – cherven' 1941 r.) [Cultural and spiritual aspects of "Sovietization" of Western Ukraine (September 1939 – June 1941)]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 1993. # 2, 3. 15. Luchakivs'ka I. Radyans'ki deportatsiyno-pereselens'ki aktsiyi 1939–1941 rr. [Soviet deportation-resettlement actions of 1939–1941]. Naukovi zapysky TNPU im. V.Hnatyuka. Seriya: Istoriya. Vypusk 2. Ternopil': Vydavnytstvo TNU im. V.Hnatyuka, 2011. S. 62–65.

Леонид Кравчук

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 ГГ.)

В предлагаемой статье раскрыто природу изменений в сельском хозяйстве области, обеспечивающих планомерное и поэтапное насаждение коллективных форм хозяйствования, цель которых заключается в установлении контроля над хозяйственным механизмом и управлением отраслью, ликвидации частной собственности как основы благополучия развития села и его независимости от новой советской системы. Кроме того освещены силовые механизмы действия советских чиновников и их методы, которые были уже испытаны в Советском Союзе, как инструмент борьбы с национализмом. Такая новая политика, которая была чуждой по форме и содержанию вызвала не только возмущение, но и противоречие между крестьянством и советской властью на Тернопольщине.

Ключевые слова: сельское хозяйство, безземельные крестьяне, малоземельные крестьяне, коллективизация, конфискация.

Leonid Kravchuk

SOCIALIST TRANSFORMATION OF AGRICULTURE TERNOPIL REGION (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)

The proposed article the nature of changes in the agricultural area which provided systematic and gradual imposition of collective forms of management, the purpose of which is to establish control over the economic mechanism and management of the sector, the abolition of private property as the basis for the welfare of the village and its independence from the new Soviet system. Also highlights the power mechanisms of Soviet officials and their methods have been tested in the Soviet Union as a tool to combat nationalism. This new policy, which was strange in form and content not only caused outrage but protestoyannya between the peasantry and the Soviet authorities in the Ternopil region.

Key words: agriculture, landless peasants, small farmers land, collectivization, confiscation.

УДК 94(477.74) «1941»: 355.44+355.48

Дмитро Бондаренко

ОДЕСЬКА БИТВА 1941 Р.: СТИСЛИЙ АНАЛІЗ

Радянські міфи про «героїчну оборону Одеси 1941 р.» все ще продовжують існувати в українській історичній свідомості. Подолання радянських міфів можливо в тому числі за допомогою порівняльного історичного аналізу, для цього обрано оборону Порт-Артуру 1904 р. саме через певні схожі особливі риси.

Ключові слова: облога та оборона Одеси 1941 р., Друга світова війна, Східний фронт 1941 р., королівська румунська 4-та армія, окрема Приморська армія.

В умовах декомунізації та європеїзації України важливим аспектом є подолання радянських міфів про Другу світову війну («радянський патріотизм», «героїзм партії та народу», «міста-герої», ін.), які, на превеликий жаль, все ще розповсюджені в історичній свідомості сучасного українського суспільства. Одним із таких міфів, штучно створених радянською пропагандою, є так звана «героїчна оборона Одеси 1941 р.», як нібито «пролог великої перемоги». Створення такого міфу можливо було за умови відсутності порівняльного історичного аналізу.

Треба визнати, що останнім часом з'явилися окремі вітчизняні дослідження А. Филипенко [1–3], Д. Урсу [4], О. Черкасов [5], що розвінчують радянські міфи про оборону Одеси. Зокрема, Д. Урсу вперше у вітчизняній історіографії застосував порівняльний аналіз румунських та радянських досліджень, спростувавши радянський міф про те, що нібито Одеса приковувала до себе значні сили нападників, більш того вона відволікала саме радянські сили з інших фронтів, зокрема із Криму [4, с. 82]. Проте, подібні сучасні вітчизняні дослідження все ще, на жаль, мають незначний вплив на історичну свідомість населення.

Мета цієї статті – подолання радянських міфів про оборону Одеси 1941 р. за допомогою залучення іноземної історіографії з цього питання та порівняльного історичного аналізу з іншими аналогічними військовими операціями.

Як вже вказано, так звана «героїчна оборона Одеси 1941 р.» займала особливе місце в радянській історичній науці та пропаганді, як нібито «пролог великої перемоги». З цієї метою військово-стратегічне та історичне значення битви за Одесу 1941 р. гіпертрофовано: штучно збільшені кількісний склад та втрати румунської королівської 4-ї армії, що здійснювала облогу Одеси, та навіть, власне, хронологічні рамки оборони. Так, якщо під час Другої світової війни та у перші повоєнні роки вважалося, що оборона Одеси відбувалася 8 серпня – 15 жовтня 1941 р., тобто 69 днів [5, с. 23–24; 6, с. 270–274], то з періоду застою – до сучасності хронологічні рамки штучно розширено: 5 серпня – 16 жовтня 1941 р., тобто 73 дні [5, с. 23–24; 7]. 5 серпня 1941 р. як початок оборони Одеси – дата вельми необґрунтована, оскільки навіть авангард 4-ї армії ще не підійшов до міста та не розпочато ані штурму, ані облоги міста. 8 серпня обґрунтовано двома документами: директива № 31 генерала І. Антонеску 4-ї армії про заняття Одеси і наказ контр-адмірала Г. Жукова про введення в Одесі облогового стану. Проте, навіть це не означає, що саме у цей день розпочалися бої за Одесу. Найбільш обґрунтованим початком облоги Одеси є 13 серпня 1941 р., коли з'єднання 4-ї армії вийшли до моря біля Тилігульського лиману і взяли місто у напівкільце. Закінчення оборони Одеси слід вважати 15 жовтня 1941 р., оскільки з 19:00 год. 15 жовтня вступила в завершальну фазу евакуація радянських військ з Одеси [5, с. 24; 6, с. 274–276; 9, с. 205, 208, 213–215, 220–223], вранці 16 жовтня 1941 р. місто залишено без бою [9, с. 234]. Таким чином, слід вважати, що оборона Одеси тривала упродовж 13 серпня – 15 жовтня 1941 р., тобто 63 дні. Для порівняння, облога Ханко відбувалася з 1 липня – до 1 грудня 1941 р. (154 дні) і закінчилася також евакуацією радянських військ, при цьому сили наступаючої фінської сторони кількісно поступалися радянським: 18–22 тис. проти 25 тис.; у той саме час облога Тобруку тривала 231 день: з 11 квітня – до 27 листопада 1941 р. і завершилася деблокуванням міста, тобто перемогою союзних сил (англійців, австралійців і новозеландців), які також кількісно переважали німецькі та італійські війська: 42 тис. – проти 35 тис.

Стислий порівняльний аналіз оборони Одеси із обороною Тобруку та Ханко проведено зарубіжними колегами [10, р. 58]. У випадку Одеси 4-та румунська армія мала чисельну перевагу над радянською Приморською армією, що відрізняє Одесу від Тобруку та Ханко. Проте, слід звернути увагу на використання сучасної військової техніки під час битв. Наприклад, під час битви за Одесу використання сучасних видів зброї (танків та літаків) не було вирішальним, на відміну від Тобруку: радянська сторона мала кількісну перевагу в літаках [8, р. 183–185], що фактично знімає чинник повітряної загрози; кількість танків обох сторін була дуже обмеженою. Здебільшого бої

мали позиційний характер із активним використанням артилерії, в тому числі й важкої. Крім того, відсутність певних видів зброї змусив радянські з'єднання у облозі винаходити ерзац-зразки; фактично як це робила російська армія під час оборони Порт-Артуру в 1904 р.

Спільними рисами оборони Порт-Артуру 1904 р. та Одеси 1941 р. також були: підтримка оборони сухопутного фронту з боку флоту, непідготовленість позицій оборони з сухопутного фронту натомість готовність до оборони з моря, близькість сухопутного фронту від міста, що дозволяло артилерії противника обстрілювати порт в обох випадках. Наявність довготривалих оборонних споруд в Порт-Артурі не було вирішальним чинником, оскільки вони мали застарілий характер та не були розраховані на випробування сучасною важкою артилерією особливо 280-мм мортирами.

Головні відмінності оборони Порт-Артуру полягають в тому, що місто-фортеця знаходилася в повної блокаді: на морі домінував японський флот, та не було можливості отримати підкріплення, боєприпаси та продовольство. Крім того, берегові батареї Порт-Артуру не могли надати допомогу сухопутному фронту, оскільки їх гармати не мали кругового обстрілу. Одесу на відміну від Порт-Артуру не заблоковано з боку моря, що дозволяло постійно отримувати підкріплення, боєприпаси та продовольство, та всі берегові батареї Одеси мали круговий обстріл.

Враховуючи все вказане, видається доречним провести порівняльний аналіз оборони Порт-Артуру 1904 р. та оборони Одеси 1941 р. за критеріями: чисельність сторін та втрати, бойовий дух та моральний стан захисників, військово-технічні інновації, військово-стратегічне значення.

Радянські дослідження оборони Одеси 1941 р. створювали міф про героїчний опір «переважаючим силам ворога». Нібито румунська 4-та армія мала 5–6 кратною чисельну перевагу над радянською Приморською армією [6, с. 266, 271], а також про нібито величезні втрати румунської армії під Одесою (від 90–160 тис. – до 250 тис.) [6, с. 277; 7, с. 290–291; 11, с. 381, 391]. Насправді, втрати румунської 4-ї армії склали 29 тис. полеглими та зниклими без вісті [1, с. 384–385; 10, р. 51, 52, 56; 12, р. 108–110; 13, р. 30].

У той саме час, дослідження європейських та американських істориків доводять, що румунська 4-а королівська армія в облозі Одеси не мала істотної кількісної переваги в живій силі (160–200 тис. проти 80–120 тис. радянських військ) [10, р. 58; 12, р. 109], а в авіації навіть кількісно, але не якісно, поступалася радянській стороні [8, р. 183–185]. Проте, професіоналізм румунського військового керівництва дозволив уникнути значних втрат власних сил, а у повітряних боях радянські втрати становили в 2,5 рази більше за румунські [8, р. 186]. Ситуація в Порт-Артурі була дещо інакшою: японська 3-я армія генерала Ноґі наприкінці облоги переважала у живій силі втричі захисників фортеці, що дозволяло ефективно проводити наступальні дії [14, с. 323–324, 326; 15, с. 224–226; 16, с. 200, 203; 17, с. 251] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення сил

	Сили до початку битви		Співвідношенн я	Сили наприкінці битви		Співвідношенн я
	Облогові частини	Частини оборони		Облогові частини	Частини оборони	
Порт-Артур 1904	48000	41700	1,2: 1	100000	32 400	3:1
Одеса 1941	60000	35000	2:1	160000	83 000	2:1
	120000	86000	1,5:1	200000		2,5:1

Про інтенсивність бойових дій свідчать втрати обох сторін. Наприклад, під Порт-Артуром японська імператорська 3-я армія втратила полеглими 50 % свого складу, захисники – 40 %, для порівняння втрати під Одесою румунської королівської 4-ї армії склали 15 %, захисників – 19 %. Співвідношення втрат полеглими в обох випадках між військами облоги та оборони складали приблизно 2:1, що звичайно для операцій такого роду (див. табл. 2).

Таблиця 2

	Співвідношення втрат				Співвідношення
	Втрати (полеглими)				
	Облогові частини	%	Частини оборони	%	
Порт-Артур 1904	57700	50	21300	40	2:1
Одеса 1941	29200	15	16600	19	1,8:1

Обидві битви велися із різною тривалістю та інтенсивністю, але в обох випадках на завершальній фазі спостерігався занепад бойового духу захисників, а в випадку Одеси ще й їх морального стану. Проте, причини були різними. У випадку Порт-Артуру впливали наступні чинники: довготривала (157 діб) облога без отримання допомоги та відсутність шансів на деблокування фортеці, заняття японцями гори Висока (або висота 203), після чого розпочався прицільний обстріл міста та порту, загибель керівника оборони генерала Р. Кондратенка [18, с. 263–265]. В Одесі взагалі моральний стан військ не був високим, починаючи з вересня відмічається зростання дезертирства (тільки за офіційними даними зафіксовано понад 1200 дезертирів) [19, с. 405] та відмови від призову особливо серед одеситів. Цей стан мав соціально-політичний чинник: відсутність бажання у населення міста боротися за радянську владу та очікування визволення від більшовицького ярма з боку іноземців [2; 3; 20, арк. 1, 51–53 а зв.; 21, арк. 24–24 зв., 25–28, 29–30 зв.; 22, арк. 5–6, 24–25 зв., 36–39, 70, 75; 23, арк. 25, 49; 24, арк. 5, 7, 83, 89–89 зв.]. Крім того, своєрідним стимулом для зростання дезертирства була так звана «прихована евакуація», яку неможливо було тримати в таємниці ані від населення, ані від противника. Починаючи з 6 жовтня 1941 р. вздовж лінії фронту з румунських гучномовних станцій лунали заклики скласти зброю та здаватися: «Одесу більшовики залишають! Ваш опір даремний!», що справляло враження на бійців [9, с. 202–204; 19, с. 371, 373].

Під час оборони Порт-Артуру капітаном Л. Гобято створено новий вид зброї піхоти: міномет, який став дуже важливим винаходом, що змінив тактику піхоти та використовується досі всіма арміями світу. В основі конструкції міномета Л. Гобято були ствол від 47-мм гармати Гочкіса та надкаліберні міни різної ваги з максимальною дальністю пострілу 400 м.

Треба зазначити, що конструкція міномета Л. Гобято була дуже вдалою та стала основою для мінометів Лихоніна та Дюмезіля під час Першої світової війни, при чому міномет Л. Гобято майже не поступався їм згідно тактико-технічної характеристики (далі – ТТХ) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Порівняння ТТХ міномету Л. Гобято з аналогічними зразками мінометів Першої світової війни

	Гобято 1904	Лихоніна 1915	Дюмезіля ФР 1915	Ланца – Розенберга ГР 1915
Калібр, мм	47	47	58	90
Вага міномета, кг.	240 без лафета	90–99	142–241	70,4
Дальність стрільби, м.	400	170–400	350–420	420–500
Вага міни, кг.	11,5	6,5–23	23,4–36	3,3

У період оборони Одеси радянськими інженерами розроблено так звані «траншейні вогнемети Лещенко» та «панцерні трактори Когана» [9, с. 84–86; 25, с. 116–118]. Обидві «інновації» скоріше були свідченням деградації військово-технічної думки, ніж розвитком. Так званий «траншейний вогнемет Лещенко» важив більше 300 кг та мав дальність дії струменя всього 35–45 м, тобто на рівні вогнемета Товарницького періоду Першої світової війни, вага якого була всього 24 кг. Штатний радянський вогнемет Другої світової війни ФОГ-1 мав дальність струменя 100 м та вагу 52 кг. Треба зазначити, що ємність одеського траншейного вогнемета Лещенко перевищувала ФОГ-1 вдвічі причому вага перевищувала вшестеро. Вогнемети Лещенко фактично не використовувалися [9, с. 86; 25, с. 118]. Вони представляли загрозу передусім для їх власних розрахунків: були нерухомими мішенями для снайперів та мінометників.

Так звані «одеські танки» НІ (по-російськи: «На испуг») інженера Когана були броньованими тракторами СТЗ-НАТИ, озброєними двома кулеметами. Броню погано закріплено на корпусі, тому їх видавав додатковий шум. Залога не могла тривалий час знаходитися всередині цієї панцерної машини через відсутність вентиляції та перегрів [25, с. 116–117]. Тому вони комфортними умовами поступалися навіть англійським Mk. I періоду Першої світової війни, а за ТТХ вони поступалися не тільки румунським танкеткам R 1, а й навіть Рено FT 17 періоду Першої світової війни, які румунська армія використовувала в якості навчальних (див. табл. 4). Усього виготовлено від 45 – до 60 панцерних тракторів моделі НІ, та їхня присутність ніяк не вплинула на бойові дії під Одесою.

Таблиця 4

ТТХ «одеського танка» НІ в порівнянні з машинами аналогічного класу армії противника

	НІ	Рено FT 17	R 1
Залога, люд.	2–3	2	2
Вага, т.	7	6,5	3,9
Товщина броні, мм	10–20	16	10–12
Озброєння	2 7,62-мм кулемети	1 7,92-мм кулемет	2 7,92-мм кулемети
Швидкість, км/ч	20	20	45
Запас ходу, км.	140	65	170

Військово-стратегічне значення оборони Порт-Артуру під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. досить вагоме: вона відволікала значні сили японської армії (більш ніж 100 тис.), що зазнала значних втрат: більше 50 тис. полеглими та приблизно стільки пораненими [16, с. 200–203; 17, с. 251]. Оборона Порт-Артуру дала час Росії провести мобілізацію та російській армії в Маньчжурії отримати підкріплення з європейської частини імперії. Крім того, довготривала облога Порт-Артуру негативно відобразилася на економіці Японії, фактично, призвела до виснаження економічного потенціалу імперії.

Оборона Одеси, навпаки, як зазначав Д. Урсу, розпорошувала радянські сили та відволікала значні радянські людські та технічні ресурси вкрай необхідні для оборони Криму [4, с. 82], саме тому її завершено за ініціативою ставки головнокомандувача [9, с. 185, 193, 200, 205, 208].

Таким чином, по-перше, на відміну від оборони Порт-Артуру під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., в дійсності оборона Одеси 1941 р. не мала значної ролі як чинник стримування наступу військ країн Осі, більше того вона відволікала радянські ресурси, вкрай необхідні для оборони Криму, саме тому її припинено за ініціативою ставки головнокомандувача. По-друге, оборона Одеси не мала значної військово-стратегічної ролі [19, с. 398], як, наприклад, оборона Тобруку. По-третє, значна перевага та значні втрати румунської армії є міфами радянської пропаганди задля підняття значення оборонної операції радянських військ. По-четверте, так звані «винаходи» радянської військово-інженерної думки під час оборони Одеси виявляються черговим пропагандистським міфом, навпаки, вони свідчать про технічну та технологічну відсталість СРСР. По-п'яте, моральний стан радянських військ був низьким саме через політичний чинник радянської влади, двадцятирічне більшовицьке ярмо, злочини радянської влади проти населення України зробили свою справу, радянська влада значною частиною населення розглядалася як чужа, тому населення очікувало звільнення від більшовизму з боку іноземних військ.

Список використаних джерел

1. Савченко В. А., Филиппенко А. А. Оборона Одессы 1941. 73 дня героической обороны города. М.: Центрполиграф, 2011. 447 с.
2. Филиппенко А. А. Оборона Одессы: дуэль разведок // Південний Захід Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 17. Одеса, 2014. С. 251–279.
3. Филиппенко А. А. Оборона Одессы (1941 г.) в материалах румынской разведки // Південний Захід Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 21. Одеса, 2016. С. 153–167.
4. Урсу Д. П. Осада Одессы в 1941 г.: по румынским документальным источникам и новейшей литературе // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри / ред. М. Михайлуца. Одеса, 2011. С. 77–84.
5. Черкасов А. А. Оккупация Одессы. Год 1941. Одесса: Optimum, 2007. 270 с.
6. Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов / отв. ред. И.В. Бортников. Т. 1. Одесса: Облиздат, 1947. 288 с.
7. Вольский С. А., Кривцов Н.А, Кундаров П.А., Лункин Г.М. 73 героических дня. (Хроника обороны Одессы в 1941 году). Одесса: Маяк, 1978. 320 с.
8. Bernad D., Karpenko D., Roba J. From Barbarossa to Odessa. Vol. II. The Air Battle for Odessa: August to October 1941. Hinckley, 2008. 192 p.
9. Азаров И.И. Осажденная Одесса. Одесса: Маяк, 1975. 259 с.
10. Axworthy M., Scafes C., Craciunoiu C. Third Axis Fourth Army. Romanian Armed Forces in European War, 1941–1945. L. – N. Y.: Arms & Armour Press, 1995. 368 p.
11. Буковский В.Я. Горькая правда: Документально-исторический очерк. В 3 ч. Ч. 2. Одесса: Астропринт, 2007. 408 с.
12. Cloutier P. Three Kings: Axis Royal Armies on the Russian Front 1941. Middletown, 2015. 158 p.
13. Filipescu M. Reluctant Axis: the Romanian Army in Russia 1941–1944. Chapultepec, 2006. 100 p.
14. Дискант Ю. Порт-Артур, 1904 / пер. с пол.

М.: АСТ, 2003. 368 с. 15. Сорокин А. И. Оборона Порт-Артура. М.: Воениздат, 1948. 268 с. 16. Черемисов В. Русско-японская война 1904–1905 года. СПб.: Изд. В. Березовского, 1909. 288 с. 17. История Русско-японской войны 1904–1905 гг. / под ред. И.И. Ростунова. М.: Наука, 1977. 384 с. 18. Норригаард Б. Великая осада: Порт-Артур и его падение / пер. с англ. Б. Серебренников. СПб.: Изд. В. Березовского, 1906. 268 с. 19. Юновидов А. С. Оборона Одессы. 1941. Первая битва за Черное море. М.: Вече, 2011. 432 с. 20. Державний архів Одеської області – Держархів Одеської обл. Ф. Р-2262. Оп. 1. Спр. 1. 21. Держархів Одеської обл. Ф. Р-2262. Оп. 1. Спр. 2. 22. Держархів Одеської обл. Ф. Р-2262. Оп. 1. Спр. 3. 23. Держархів Одеської обл. Ф. Р-4415. Оп. 1. Спр. 1. 24. Держархів Одеської обл. Ф. Р-4415. Оп. 1. Спр. 2. 25. Ларкина Л. Война. Трагедия и бессмертие. Днепропетровск: Дніпро-VAL, 2008. 647 с.

References

1. Savchenko V.A., Filippenko A.A. *Oborona Odessa 1941. 73 dnya geroicheskoi oborony goroda* [Defense of Odessa 1941. 73 days of heroic defense of the city]. М.: Tsentrpoligraf, 2011. 447 s. 2. Filipenko A.A. *Oborona Odessa: duel' razvedok* [Defense of Odessa: the duel of reconnaissance]. Pivdennyi Zakhid Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh. Vyp. 17. Odesa, 2014. S. 251–279. 3. Filipenko A.A. *Oborona Odessa (1941 g.) v materialakh rumynskoi razvedki* [Defense of Odessa (1941) in the materials of the Romanian Intelligence]. Pivdennyi Zakhid Odesyka. Istoryko-krayeznavchyy naukovyy al'manakh. Vyp. 21. Odesa, 2016. S. 153–167. 4. Ursu D.P. *Osada Odessa v 1941 g.: po rumynskim dokumental'nym istochnikam i noveishei literature* [The siege of Odessa in 1941: according to the Romanian documentary sources and the latest literature] // Pivden' Ukrayiny: etnoistorychnyy, movnyy, kul'turnyy ta relihiynyy vymiry / red. M. Mykhaylutsa. Odesa, 2011. S. 77–84. 5. Cherkasov A.A. *Okkupatsiya Odessa. God 1941* [Occupation of Odessa. Year 1941]. Odesa: Optimum, 2007. 270 c. 6. *Odessa v Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soyuzu. Sbornik dokumentov i materialov* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of documents and materials] / otv. red. I.V. Bortnikov. T. 1. Odesa: Oblizdat, 1947. 288 s. 7. Vol'skii S.A., Krivtsov N.A., Kunderov P.A., Lunkin G.M. *73 geroicheskikh dnya. (Khronika oborony Odessa v 1941 godu)* [73 heroic days. (Chronicle of Defense of Odessa in 1941)]. Odesa: Mayak, 1978. 320 c. 8. Bernad D., Karpenko D., Roba J. *From Barbarossa to Odessa. Vol. II. The Air Battle for Odessa: August to October 1941.* Hinckley, 2008. 192 p. 9. Azarov I.I. *Osazhdennaya Odessa* [Besieged Odessa]. Odesa: Mayak, 1975. 259 s. 10. Axworthy M., Scafes C., Craciunoiu C. *Third Axis Fourth Army. Romanian Armed Forces in European War, 1941–1945.* L. – N. Y.: Arms & Armour Press, 1995. 368 p. 11. Bukovskii V.Ya. *Gor'kaya pravda: Dokumental'no-istoricheskii ocherk* [Bitter truth: A documentary and historical essay]. V 3 ch. Ch. 2. Odesa: Astroprint, 2007. 408 s. 12. Cloutier P. *Three Kings: Axis Royal Armies on the Russian Front 1941.* Middletown, 2015. 158 p. 13. Filipescu M. *Reluctant Axis: the Romanian Army in Russia 1941–1944.* Chapultepec, 2006. 100 p. 14. Diskant Yu. *Port-Artur, 1904* / per. s pol. М.: АСТ, 2003. 368 с. 15. Sorokin A. I. *Oborona Port-Artura* [Defense of Port Arthur]. М.: Воениздат, 1948. 268 с. 16. Черемисов В. *Русско-японская война 1904–1905 года* [The Russo-Japanese War of 1904–1905]. СПб.: Изд. В. Березовского, 1909. 288 с. 17. *Istoriya Russko-yaponskoi voiny 1904–1905 gg.* [History of the Russo-Japanese War of 1904–1905] / pod red. I.I. Rostunova. М.: Nauka, 1977. 384 с. 18. Норригаард Б. *Великая осада: Порт-Артур и его падение* [The Great Siege: Port Arthur and His Fall] / per. s angl. B. Serebrennikov. SPb.: Izd. V. Berzovskogo, 1906. 268 с. 19. Yunovidov A.S. *Oborona Odessa. 1941. Pervaya bitva za Chernoe more* [Defense of Odessa. 1941. The first battle for the Black Sea]. М.: Vechе, 2011. 432 с. 20. *Derzharkhiv Odes'koyi obl. F. R-2262.* Op. 1. Spr. 1. 21. *Derzharkhiv Odes'koyi obl. F. R-2262.* Op. 1. Spr. 2. 22. *Derzharkhiv Odes'koyi obl. F. R-2262.* Op. 1. Spr. 3. 23. *Derzharkhiv Odes'koyi obl. F. R-4415.* Op. 1. Spr. 1. 24. *Derzharkhiv Odes'koyi obl. F. R-4415.* Op. 1. Spr. 2. 25. Larkina L. *Voina. Tragediya i bessmertie* [The war. Tragedy and immortality]. Dnepropetrovsk: Dnipro-VAL, 2008. 647 s.

Дмитрий Бондаренко

ОДЕССКАЯ БИТВА 1941 Г.: КРАТКИЙ АНАЛИЗ

Советские мифы о «героической обороне Одессы 1941 г.» все еще продолжают существовать в украинском историческом сознании. Преодоление советских мифов возможно в том числе при помощи сравнительного исторического анализа, для этой цели выбрана оборона Порт-Артура 1904 г. как имеющая ряд схожих особенностей.

Ключевые слова: осада и оборона Одессы 1941 года, Вторая мировая война, Восточный фронт 1941 г., королевская румынская 4-я армия, отдельная Приморская армия.

Dmytro Bondarenko

ODESSA BATTLE 1941: SHORT ANALYSIS

Soviet myths about «Heroic Defense of Odessa 1941» continue to exist in the modern Ukrainian historical consciousness. Overcoming of Soviet myths is possible also by means of historical comparative analysis. For instance, for this purpose the Defense of Port-Arthur 1904 is chosen, because of some similar features.

Key words: siege of Odessa 1941, Odessa Battle 1941, World War II, Eastern Front 1941, Royal Romanian 4th Army, Separate Coastal Army.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 1946 Р.

У статті проаналізовано ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р. Досліджено спротив населення радянській виборчій системі, її неоднозначність у сприйнятті у різних областях України; охарактеризовано ігнорування політичних прав і настроїв населення, нав'язуванням владою «своїх» кандидатів у депутати; висвітлено умови морального та фізичного тиску на населення, залучення значного апарату чиновників, партійних працівників, військ, що формально пояснювало майже одностайну підтримку населенням кандидатів від правлячої партії.

Ключові слова: вибори, виборча кампанія, НКДБ, радянська репресивна система, націоналістичне підпілля.

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р., охарактеризувати діяльність НКДБ як репресивного органу радянської влади, що контролював радянські виборчі кампанії.

Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації автором зроблено спробу дослідження не лише ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р., але й вплив НКДБ на її проведення.

Мета статті – дослідити ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних «Спеціальних повідомлень про реагування населення України, антирадянських проявів і заходів НКДБ УРСР у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради Союзу РСР»; «Про негативні відгуки окремих осіб у ставленні до деяких кандидатів, висунутих на голосування у депутати Верховної Ради СРСР» та інших матеріалів; характеристикою спротиву населення різних областей України – від збройного опору на заході, невизнання радянської влади – до поширення листівок – на сході, півдні та у центрі.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано як ще радянськими, так і сучасними науковцями. Зокрема, виборча кампанія до Верховної Ради СРСР, що відбувалася 10 лютого 1946 р., аналізувалася радянськими дослідниками [1]. Однак зазначені праці, виходячи з радянської ідеології, не відображають об'єктивної ситуації, пов'язаної із виборчою кампанією 1946 р.

Агітаційно-пропагандистській діяльності ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР присвятили свої праці В. Деревінський [2, с. 64–71]. Роль ОУН і УПА у збройному спротиві виборів 1946 р. аналізував О. Дмитерко [3, с. 105–112].

В. Крупина, аналізуючи політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР, певною мірою досліджував і виборчий процес 1946 р. Автор наголошував на тому, що, незважаючи на голод і параліч нормального функціонування сільських органів влади, місцеве керівництво продовжувало виконувати план передвиборчих заходів [4]. В. В'ятрович аналізував радянську виборчу систему, зокрема вибори до Верховної Ради СРСР 1946 р. [5] В. Ільницький вивчав виборчі кампанії до Верховних Рад СРСР та УРСР і боротьбу ОУН та УПА на території Дрогобицької області [6].

Окремі публікації стосуються історії радянської держави і права у повоєнні роки (1945 – початок 1950-х рр.) [7], протистояння українських націоналістів і радянської влади у повоєнний період [8].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали фонду 6 Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ) [9–10]; фонду 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) [11; 21]; збірки документів і матеріалів [12], у яких подано інформацію про перебіг радянських виборчих кампаній в Західній Україні у повоєнний період, що проходили в обстановці організованого спротиву з боку ОУН і УПА та населення західноукраїнського регіону в цілому. Хронологічно матеріали збірника охоплюють період від жовтня 1945 – до червня 1951 рр., тобто включаючи виборчі кампанії до Верховної Ради СРСР (1946 р., 1950 р.), УРСР (1947 р., 1951 р.) та місцевих органів влади (1947 р., 1950 р.); матеріали радянських [13, с. 1] і сучасних україномовних періодичних видань [14–17].

Сучасні автори публікацій у періодичній пресі в основному увагу акцентували на зриві УПА радянських виборів, «веселому» волевиявленні 1946 р., «добровільності» й «демократичності» виборів. Так, у газеті «Стахановець», органі Броварського райкому КП(б)У та районної ради трудящих Київської області, йшлося про повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. Зокрема, в УРСР кількість виборців складала – 20,613,669 осіб, в абсолютних цифрах – 20,518,354, у відсотках до кількості виборців – 99,84 [13,

с. 1]. До речі, участь в голосуванні не брали лише ті виборці, які до часу проведення виборів не були внесені до списків дільничних комісій: демобілізовані із Червоної армії, які до дня виборів повернулися додому, репатрійовані радянські громадяни, особи, які перебували у відрядженнях та інші, що з тих чи інших причин не змогли вчасно зареєструватися.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усієї задекларованої проблеми. Однак її автор вважав за необхідне, з одного боку, зосередити увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити не лише ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р., але й проаналізувати вплив органів НКДБ на контроль за виборами, з іншого – розвіяти створений більшовицькою пропагандою міф про «демократичність і неупередженість радянської виборчої системи».

Аналізуючи історіографічні праці й джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

Вибори депутатів в усі ради проводилися на основі загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Участь у голосуванні не брали лише ті виборці, які до часу проведення виборів не були внесені до списків дільничних комісій: демобілізовані з Червоної армії, які до дня виборів повернулися додому, репатрійовані радянські громадяни, особи, які перебували у відрядженнях та інші, що з тих чи інших причин не змогли вчасно зареєструватися. В УРСР кількість виборців складала – 20,613,669 осіб, в абсолютних цифрах – 20,518,354, у відсотках до кількості виборців – 99,84 [13, с. 1].

Згідно із офіційними даними, із 3 млн 949 тис. 265 виборців, зареєстрованих у західних областях, у голосуванні взяли участь 3 млн 936 тис. 484 осіб, тобто 99,6 %, серед них за кандидатів правлячої партії віддали свої голоси понад 99,8 %. Згідно із підрахунками сучасних дослідників (які збігаються із тодішніми даними націоналістичного підпілля), під час виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР у 1946–1947 рр. добровільно проголосувало не більше 10 % населення Західної України, під терором – 30–40 %, а 60 % узагалі не прийшло на дільниці. У містах та прикордонних селах відсоток охочих до волевиявлення був дещо вищим (до 30 %), що пояснюється як наявністю численніших військових гарнізонів, так і значною кількістю адміністрації та чиновників, які були членами КП(б)У або ж залежали від партійного начальства [16].

З огляду на це, перші повоєнні виборчі кампанії в Західній Україні мало нагадували мирну процедуру волевиявлення, а радше були масштабними мілітарно-політичними операціями, для реалізації яких влада мобілізувала величезний апарат чиновників, партпрацівників та значні збройні потуги. Вибори відбувалися в обстановці морального та фізичного тиску на населення, численних порушень із боку представників влади й масштабних фальсифікацій. Однак навіть застосування примусу та жорсткіших репресивних заходів (як-от арешти, вивезення на Сибір, шантаж, провокації, побиття й розстріли, принцип збірної відповідальності тощо) не дало комуністам бажаного результату [17].

Комуністичний тоталітарний режим не засуджував демократії як форми правління, формально існували місцеве самоврядування, розподіл гілок влади, регулярно проводилися вибори. Насправді, влада цілковито контролювала усі прояви суспільного життя та втручалася у приватне життя громадян. У роки війни вибори не проводилися. Після її закінчення у лютому 1946 р. проведено вибори до Верховної Ради СРСР [7].

Наприкінці жовтня 1945 р. радянська влада оголосила про призначення на 10 лютого 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР. Для комуністів це була незвична кампанія, адже вони вперше проводили її на теренах, над якими не мали цілковитого контролю. Спроби швидкої ліквідації українського підпілля одразу після переходу фронту цілковито провалилися – тут й надалі активно діяли відділи УПА та боївки ОУН, тому радянська влада в окремих регіонах залишалася доволі ілюзорною [5].

Черговий етап вже повоєнного протистояння повстанців і влади був пов'язаний із виборами до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 р. Прагнучи забезпечити високу явку, органи радянської влади у примусовому порядку залучили до пропагандистської кампанії західноукраїнську інтелігенцію. Зі свого боку, УПА широко розповсюджувала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали у листівках: «Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в Українській самостійній державі!».

Ці заклики доповнювалися погрозами на адресу тих, хто мав намір взяти участь в організації неправдивих виборів й тим підтримати владу. Загрози не були голосливими. Наприклад, у селі Зашків Львівської області одну з активісток знайшли повішеною. На трупі була прикріплена записка: «Буде з кожним, хто агітує голосувати».

Існувала висока вірогідність того, що населення, яке не забуло вільних виборів у довоєнній Польщі, не погодиться солідаризуватися з чужою для нього владою. За цих умов Кремль розгорнув в західних областях України безпрецедентну за масштабами і залученими силами акцію, що одержала назву «великої блокади».

На території західних областей у січні-квітні 1946 р. розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, не рахуючи присутність військ НКВС, а також 3593 гарнізони, сформовані із винищувальних батальйонів. Цими силами владі вдалося заблокувати усі без винятку села й перекрити доступ до них повстанців. Останні пережили надзвичайно важку зиму, ведучи виснажливі бої із переслідувачами [8].

Завдяки цьому на виборах віддано 99,9 % голосів за блок комуністів і безпартійних, що мало значні жертви з обох боків. Зокрема, УПА втратила у тій виборчій кампанії понад 4 тис. бійців убитими [12].

Перші повоєнні вибори будуть складними. Секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов 31 грудня 1945 р. повідомляв: «У зв'язку з наближенням дня виборів у Верховну Раду Союзу РСР українсько-німецькі націоналісти у низці районів західних областей УРСР намагаються перешкодити проведенню підготовки до виборів і намагаються в деяких місцях зірвати проведення виборів 10 лютого 1946 р.

Я вважав би необхідним на час підготовки виборів розосередити частину військ Прикарпатського та Львівського військових округів у селах, уражених українсько-німецькими націоналістами.

Прошу Вас наказати командувачу військами Прикарпатського військового округу тов. Єрьоменку й командувачу військами Львівського військового округу тов. Попову надати допомогу своїми військами... щоб ми могли тимчасово поставити військові підрозділи в найнебезпечніших населених пунктах і паралізувати можливість бандитських проявів і під час підготовки, і в день виборів...» [15].

Секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко на нараді з питань підготовки до виборів у західних областях зазначав: «Нужно добиться в каждом селе, чтобы наши люди ночевали не только там, где есть гарнизон, но и там, где нет гарнизона. Это вопрос политический. Что получается на практике? Вот село в 10–15 км от центра, едут туда часа полтора, в сельсовете побывают часа два, а дальше проявляют заботу, чтобы ехать обратно... В селе же остается сельский актив, они беседуют между собой. Что творится, почему никто не ночует в селе? В чем же дело? Говорят, что советская власть крепка, и действительно, разбили немцев, японцев, большевики смелые люди, но почему не ночуют? Оуновцев боятся? Говорят, что они паршивые, вшивые бандиты, а сами боятся! Нужно не ставить себя в глупое положение перед местным населением, это позор, надо кончать с этой «свадьбой» – ездить то туда, то сюда!» [14].

Дійсно, виборчі кампанії у СРСР 1946–1947 рр. проходили в складних умовах: руїна народного господарства, голод, у той же час зростання суспільної свідомості та громадської активності громадян. Якщо у більшості демократичних країн політичні настрої населення напередодні дня голосування і визначають перемогу тієї чи іншої політичної сили, специфіка тоталітарної системи в СРСР призвела до того, що попри подекуди значне невдоволення населення державною політикою (особливо у Західній Україні), офіційні результати виборів показали фактично одностайну підтримку заходів правлячої партії. Тобто політичні настрої населення і ставлення до кандидатів у депутати були проігноровані [4].

Виборча кампанія 1946 р. мала певні особливості у тих чи інших областях України. Щоб зірвати вибори, члени підпілля ОУН розгорнули широку агітацію, розклеювали листівки, роздавали населенню брошури протестного змісту, закликали на зібраннях селян бойкотувати вибори. Однак найбільший резонанс мали збройні акції повстанців, скеровані на зрив кампаній: убивства уповноважених до проведення голосування та представників сільського активу, пошкодження виборчих приміщень, знищення списків громадян, викрадення урн, виведення з ладу телефонних і телеграфних ліній, залізниць, мостів тощо [17].

Вибори були призначені на зимовий час спеціально, щоб завдати нищівного удару українському визвольному руху, оскільки ведення будь-яких акцій в цей період утруднюється (на снігу залишаються сліди, за якими можна викрити сховки повстанців) [6].

У середовищі українського підпілля ці вибори були названі «великою блокадою». Ось як пояснював Л. Шанковський його: «Великої не тільки з огляду на великі сили ворога, вжиті до тієї акції, не так з огляду на велетенські її розміри, як з огляду на час тривання і на територію дії, не тільки з огляду на велетенські й небували досі оргії енкаведистського терору, а також з огляду на всю велич героїчної постави бійців УПА, підпілля, всього українського народу...» [18].

Як свідчать звіти управлінь НКДБ, що відкритих антирадянських проявів, скерованих проти проведення виборів до Верховної Ради, у східних областях України не зафіксовано. Однак у

деяких населених пунктах в результаті упущень місцевих органів влади до складу виборчих комісій увійшли особи, які замість того, щоб проводити агітаційно-пропагандистську роботу щодо необхідності як проведення власне виборів, так і участі громадян в голосуванні, займалися підривною роботою, поширювали антирадянські гасла [9, арк. 255]. Зокрема, у Вовчанському районі Харківської області до складу виборчої комісії входили: Білоножка О. Т., дочка колишнього куркуля, чоловіка якої органами НКДБ репресували за участь в білогвардійському русі; Ахтирський Г. І., бригадир сільськогосподарської общини в період німецької окупації; Костоглодова А. І., дочка активного німецького пособника [9, арк. 255].

Заступником голови виборчої комісії у Ляховецькому районі Кам'янець-Подільської області був Бійчук П. І., інструктор сільськогосподарського відділу управи в період німецької окупації. Членом виборчої комісії у Кащенецькій сільській раді Ярмолинецького району Кам'янець-Подільської області був Іщук П. Л., який у свій час мав зв'язки із гестапо. Членом виборчої комісії Волосовської сільської ради Ляховецького району Кам'янець-Подільської області була Нечипорук Л. Ф., яка мала тісні контакти із оунівським підпіллям [9, арк. 255].

Є окремі факти щодо бойкоту виборів у південних областях України. Так, С. Патуша, житель с. Успенівка Саратовського району Ізмаїльської області негативно висловлювався як про вибори, так і про радянську систему. Вважав, що усе одно більшовики не зможуть довго утримувати владу, тому очікував на прихід румунів. Житель с. Кислиці Суворовського району Ізмаїльської області, І. Довгий, взагалі не визнавав радянську владу, її закони, колгоспну і виборчу систему [10, арк. 37]. За доносом агентури, зазначених осіб арештували.

У східних областях України бойкот виборів проявлявся не у збройному спротиві радянській владі у проведенні виборів, а у поширенні листівок. Не усі виявлені й вилучені листівки за своїм змістом стосувалися бойкоту виборів, однак органи НКДБ власне вважали їх такими. У окремих місцевостях органи НКДБ зафіксували поширення листівок, які влада оцінювала як такі, що скеровувалися на бойкот виборів. Так, уночі 5 грудня 1945 р., під час святкування дня «сталінської конституції», у с. Томаківка Дніпропетровської області на будинках розклеєно 7 листівок такого змісту: «... Заклик до революції. Народ нищить колгоспи, бийте нових буржуїв, які знущаються над нами. Беріть вила, лопати і йдіть у район, виганяйте від влади усіх комуністів, інакше ми у цей рік загинемо від голоду. Закликаємо до революції» (переклад автора) [10, арк. 77 зв.].

УНКДБ в Дніпропетровській області в результаті проведеного слідства з'ясувало, що авторами тексту і поширювачами листівок були колишній поліцей Олексій і Олександр Коростиліві, Я. Пасеко, місцеві жителі. 10 січня 1946 р. у м. Дніпропетровську, на одному із житлових будинків вулиці Короленка, виявлено й вилучено листівку такого змісту: «... Українці, організуйте дружини для боротьби з євреями, знайте, що це ваш найгірший ворог і доки євреїв не знищите, життя не покращиться» (переклад автора) [10, арк. 78].

29 грудня 1945 р. секретар дільничної виборчої дільниці, директор школи у м. Шепетівка Кам'янець-Подільської області, А. Ляхнецька принесла на дільницю брошуру націоналістичного змісту «Пушкін і ми», яку вилучено, а її арештовано [10, арк. 78]. Згідно із даними НКДБ, у Ладизинському районі Київської області діяла група ОУН, яка забороняла агітаторам проводити пропагандистську роботу, бойкотувала вибори, боролася із радянськими активістами, партійними функціонерами. Внаслідок добре спланованої операції затримано трьох осіб, а саме: М. Білоуса, А. Гетьманюка й І. Телятника. Слідство з'ясувало, що зазначена група проводила підривну роботу, виконувала вказівки одного із керівників УПА – «Шума», з яким до часу арешту підтримувала зв'язок [10, арк. 78 зв.]. Як свідчать архівні матеріали, на 25 січня 1946 р., за злочини, скеровані на бойкот виборів, у східних областях України арештовано 85 осіб, в Одеській області – 19 осіб, Сталінській – 13 осіб, Київській – 11 осіб, Харківській – 11 осіб [10, арк. 78–78 зв.].

Протилежною була ситуація у західних областях України і вона пов'язувалася з тим, що оунівське підпілля не лише входило до складу виборчих комісій, але й чинило збройний спротив радянській владі в організації і проведенні виборів. У спеціальному повідомленні «Про активні антирадянські прояви, реагування і заходи НКДБ УРСР, у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради СРСР на території західних областей України» № 250/с від 26 грудня 1946 р. [10, арк. 31–39] йдеться про те, що наближення виборів до Верховної Ради СРСР призводить до активізації оунівців і антирадянських елементів у західних областях. Зокрема, ОУН проводить активні дії, скеровані на зрив передвиборчої кампанії і підготовки населення до відходу в ліс у день виборів. Відповідно, за кожним населеним пунктом підпілля ОУН закріплювало по 2–3 особи, які у день проведення виборів мали здійснити постріли зі зброї, як сигнал до відходу місцевого населення до лісу. Такими діями ОУН намагалася засвідчити свій вплив і авторитет серед місцевого населення [10, арк. 31–31 зв.]. Доволі позитивно оцінював дії оунівського підпілля директор школи у с. Нові Петрівці Київської області І. Мазур, вважаючи, що у Західній Україні цей рух виступає проти радянської влади й бойкотує виборчу кампанію [10, арк. 75].

У західних областях України члени підпілля ОУН також входили до складу виборчих комісій з метою не лише саботування виборів, але й знищення усієї наявної документації, що унеможливило б їх проведення. Упродовж 1946 р. УНКДБ у Львівській області виявило, що 87 осіб у місті й області, які належали до активного оунівського підпілля й антирадянських елементів [10, арк. 35 зв.]. Зокрема, у с. Ворончино Волинської області головою дільничної виборчої комісії був К. Шубко, брат якого вважався керівником станиці ОУН. Головою сільської дільничної комісії у одному із сіл Волинської області був колишній курінний УПА М. Дацюк. Членом Губинської дільничної комісії у Волинській області значився А. Ковальчук, колишній комендант сільської поліції, член ОУН. Головою однієї із дільничних виборчих комісій був В. Андросюк, син куркуля, активний учасник оунівського підпілля. Завдяки своїй агентурній мережі, органи НКДБ виявили зазначених осіб у складі виборчих комісій, вивели їх з них й розпочали слідство [10, арк. 36].

Незважаючи на активний опір підпілля ОУН, місцевого населення боротьбі із протидією виборам, радянська пропагандистська система подає офіційну інформацію про те, що «... подавляющая масса населения западных областей Украины, выборы в Верховный Совет встречает с большим патриотическим подъемом» [10, арк. 36]. Пише про повсюдне обговорення й висування кандидатів у депутати на зустрічах з виборцями серед усіх соціальних верств західних областей України [10, арк. 36].

Помпезність організації виборів відзначалася на західноукраїнських землях, де передвиборча активність партійних функціонерів була обмежена. Як згадував член ОУН Л. Полюта, «передвиборча кампанія була надто вже нав'язливо галасливою: всюди закликали голосувати за «єдину в світі», «найкращу», «найрозумнішу»... У вітринах портрети «вождя всього людства». Місто прибране, все в червоному» [19, с.50].

Поруч із написами на бюлетенях: «Яке щастя голосувати за непереможний блок комуністів і позапартійних», траплялися приклади протилежної скерованості: «Слід більше турбуватися про потреби трудящих», «Наша пропозиція збільшити норму хліба», «Хліба дайте» [20, с. 287].

Галаслива агітаційно-пропагандистська кампанія у ході підготовки мала свій позитивний ефект. Гасла «турботи партії і уряду про людину», «відданості ідеям демократії на противагу антидемократичним виборам у капіталістичних країнах», «переваги найпередовішого соціалістичного ладу» стали лейтмотивами передвиборчих заходів. У свою чергу, як зворотну реакцію з боку населення доповідні інформації фіксували «великий трудовий і політичний підйом» з нагоди виборів, мали місце приклади самопожертви, коли трудящі брали на себе «підвищені зобов'язання за достойну зустріч для виборців у місцеві ради» [4].

На думку радянських ідеологів, більшість жителів сіл і міст висловлюють задоволення зазначеними заходами і бажають віддати свої голоси за кандидатів від комуністів й безпартійних, однак «... лише антирадянські елементи і незначна відстала частина населення продовжує поширювати антирадянські і провокаційні слухи і зв'язку з майбутніми виборами» (переклад автора) [10, арк. 36 зв.].

Серед цієї, так званої «відсталої частини населення», був і бухгалтер Львівського державного університету С. Український, який висловлював своє особисте незадоволення тим, що «... у нас передвиборча кампанія перетворилася у справжню комедію, ніде окрім СРСР уряд не втручається у проведення виборів. В інших державах кожна партія висуває свого кандидата, критикує інших, а у нас спробуй критикувати. Тут голосуй за те, кого висунуть. Це не демократія» (переклад автора) [10, арк. 36 зв.]. Після висловленої критичної позиції щодо виборів, С. Українського арештувало УНКДБ в Львівській області.

Негативно висловлювався щодо виборів професор Харківського механіко-будівельного інституту А. Терещенко, не вважав їх об'єктивними й такими, що «... Від виборів до Верховної Ради я не чекаю нічого хорошого. Проголосуємо у термін за кого накажуть. Ось тільки хіба викреслити усіх кандидатів...» (переклад автора) [10, арк. 72 зв.]. Натомість доцент Донецького індустріального інституту В. Розенберг дотримувався думки про те, що не варто витрачати час на проведення виборів, позаяк усі кандидати визначено й відомо кого оберуть [10, арк. 72 зв.]. Науковий співробітник Дніпропетровського венерологічного інституту М. Левинсон зазначав, що вибори відбуватимуться в умовах недемократичності, кандидатів уже визначено комуністами, а не обрано легітимним способом [10, арк. 72 зв. – 73]. Із аналогічними міркуваннями виступав завідувач кафедри загальної хімії Білоцерківського сільськогосподарського інституту Д. Сидонюк, старший викладач філологічного факультету Дніпропетровського державного університету Я. Спринчак, доцент Харківського інженерно-економічного інституту В. Комплеєв та інші науковці й учені [10, арк. 72 зв. – 73].

У «Спеціальному повідомленні про реагування населення України, антирадянських проявів і заходів НКДБ УРСР у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради Союзу РСР» з грифом «цілком таємно» [10, арк. 70–78 зв.], йшлося про те, що зустрічі, які повсюдно відбулися із кандидатами у депутати зі своїми виборцями й активна агітаційно-пропагандистська робота у

містах і селах України викликає позитивну реакцію серед усіх верст населення [10, арк. 70]. Зокрема, професор Дніпропетровського металургійного інституту А. Кірсанов заявляв, що «... я голосуватиму за тих, хто врятував нашу Вітчизну від набігів фашистів, за товариша Сталіна, і великих російських полководців – Жукова, Рокосовського і Конєва» (переклад автора) [10, арк. 70 зв.]. Студент цього ж вузу В. Дуденко наголошував на тому, що «... наша країна вийшла переможницею проти німецької агресії. Війна закінчена і тепер радянський народ вибиратиме уряд, куди увійдуть кращі представники нашої країни» (переклад автора) [10, арк. 70 зв.].

Як свідчать архівні дані, в основному респонденти не лише Донбасу, але й західних областей представлені радянською інтелігенцією й робітничим класом, висловлювали загалом позитивне враження про майбутні вибори. Так, робітник Тисменецької хуторної фабрики Є. Білевич, спілкуючись із колегами, зазначав, що «... Радянська влада – це найдемократичніша влада. У радянській країні робітникам і селянам надано усі права. Усі громадяни незалежно від статі й національності, мають право голосувати і бути вибраними, а тому ми усі як один повинні з'явитися на виборчі дільниці і віддати свої голоси за наших кандидатів» (переклад автора) [10, арк. 70 зв.].

Аналогічною думки дотримувалися голова сільської ради с. Лука Золочівського району Львівської області Є. Чапінський, інвалід війни із Полтавської області І. Мазур, колгоспник з цієї ж області І. Жегло, селянка с. Слобідки Станіславської області Ю. Мельник, селянин с. Трутовичі Львівської області М. Рудик, села Русилів цієї ж області П. Поліщук, житель м. Галича Станіславської області К. Дембіцький та інші особи [10, арк. 71–71 зв.].

Варто зазначити, що й серед духовенства були неоднозначні думки із приводу майбутніх виборів, які або закликали парафіян їх підтримати, або не бойкотувати, чи виступати проти. Зокрема, священник одного із храмів м. Львова у своїй проповіді закликав парафіян прийти на виборчі дільниці й проголосувати за кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР [10, арк. 72]. М. Вовчек, священник з м. Шостка Сумської області вважав, що вибори загалом духовенства не стосуються, позаяк церква відокремлена від держави, все одно за кого голосуватимуть, тому що будуть кандидати, запропоновані більшовиками [10, арк. 77]. Церковний староста собору Олександра Невського Мелітопольського району Запорізької області К. Мокрозуб, розмірковуючи про майбутні вибори, заявляв, що «... знову заповнюватимуть списки цими гадами – комуністами. Необхідно їх бойкотувати на виборах, опустити під час голосування пустий конверт, буде менше голосів» (переклад автора) [10, арк. 77 зв.].

Антирадянські висловлювання допускав у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради УРСР священник Станишевської церкви у Житомирській області М. Карпець «... Мне надоели все эти пустые хлопоты по подготовке к выборам в Верховный Совет. Я рад, что меня не трогают. Может быть я даже не буду участвовать в этой комедии» [9, арк. 254]. Священник із м. Первомайська Одеської області зазначав, що він проти того, щоб приймати участь в голосуванні, до аналогічних дій закликав пресвітер Ярославської общини євангельських християн-баптистів Кам'янець-Подільської області. Оскільки такі дії, на його думку, суперечили вимогам євангельської віри [9, арк. 254]. Жителька села Снітинка Фастівського району Київської області, член євангельської общини, спілкуючись із колгоспниками щодо майбутніх виборів, вважала, що «... Вибори нас не стосуються і голосувати ми не будемо. Це, не наша справа. Більшовики призначають якого-небудь дурня-істукана і він буде нами керувати» (переклад автора) [9, арк. 254].

Певний вплив на внутріполітичне життя справляли міжнародні події. Передусім, друга половина 1946–1947 роки проходили під знаком відлуння Фултонської промови У. Черчілля 5 березня 1946 р. Сприйняття керівником радянської країни цієї промови оприлюднене 14 березня поточного року. В інтерв'ю газеті «Правда» Й. Сталін звинуватив промовця в упередженому ставленні до СРСР, підбуренні до війни, водночас запевнив у готовності країни Рад до розмови із позицій сили, зазначивши, що «ворог буде битий, як і 26 років тому» [4].

Республіканська преса підхопила заспокійливі слова Й. Сталіна про здатність СРСР дати відсіч, проте повністю заспокоїти громадян не вдалося. Слово «війна» знову стало широковживаним. Наприкінці 1946 р. чутки про початок війни поширювалися у Кримській та Ворошиловградській областях [21, арк. 5–6]. Тривожні чутки про початок бойових дій радянською армією або неминуче оголошення стану війни між США, Англією, Туреччиною та Радянським Союзом у другій половині 1947 р. активно циркулювали у Полтавській, Одеській, Кіровоградській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській, Сумській та інших областях [21, арк. 10, 52, 64, 71, 82, 98].

Думки щодо непотрібності голосування висловлювали представники усіх соціальних верств, учителі та навіть учні шкіл. Зокрема, побувала думка про те, що оскільки Західну Україну скоро визволять Англія та США, яку висловлювали жителі с. Вишнів Волинської області А. Хмелярук, М. Демчук, жителька с. Матейки зазначеної області, делегат районної передвиборчої наради, на засіданні заявляла, що «... нас насильно везуть на це зібрання, над нами усі жителі села сміються. Ось Америка і Англія скоро прийдуть на допомогу учасникам УПА і спільно з ними створять

українську «самостійну державу» (переклад автора) [10, арк. 36 зв. – 37]. Вказані жителі також були арештовані. Учень 7 класу середньої школи м. Львова М. Клеван поширював серед місцевого населення слухи про те, що вибори потрібні для того, що «... москалі під виглядом складення списків виборців, складали списки усіх українців для виселення на Сибір. На Левандівці також склали списки нібито виборців, а тепер хто потрапив у ті списки війська НКВС машинами вивозять на ст. Львів для відправки у Сибір» (переклад автора) [10, арк. 37 зв.].

У спеціальному повідомленні «Про негативні відгуки окремих осіб у ставленні до деяких кандидатів, висунутих на голосування у депутати Верховної Ради СРСР» (переклад автора) № 389/ с від 3 лютого 1946 р. наркома держбезпеки УРСР [10, арк. 252–255], йшлося про те, що окремі представники інтелігенції негативно сприймають не лише виборчу кампанію, але й окремих кандидатів у депутати. Зокрема, працівник українського науково-дослідного бюро Є. Зальцберг, спілкуючись у вузькому колі редакційної колегиї «Київської правди» зазначав, що висунення кандидата у народні депутати по Білоцерківському виборчому округу (А. Терещенко – примітка автора) викликає протест з боку більшої частини населення, позаяк він себе скомпрометував в період німецької окупації. Незважаючи на те, що спеціальна комісія обкому партії перевіряла вказану інформацію, особу кандидата у депутати не зняли з виборчої кампанії, тому що її вже узгоджено із вищими партійними структурами [10, арк. 252–253]. Учителю школи № 5 м. Києва про вказану особу кандидата у депутати заявляв, що А. Терещенко віддано працював у період окупації на фашистів, а тепер – на радянську владу. Учителю київської школи № 1 Т. Шиманський вважав, що «...Знайшли кандидатів Гнатенко і Терещенко ні розуму, ні освіти» (переклад автора) [10, арк. 253].

Бухгалтер технічно-експертного союзу при Київській міській раді негативно висловлювався про таких кандидатів у депутати, як П. Тичина і О. Корнійчук. Зокрема, він вважав, що у свій час П. Тичина був українським буржуазним націоналістом, після покаяння почав писати патріотичні вірші й уряд «... підгодовує його за старання» (переклад автора) [10, арк. 253]. Щодо особи О. Корнійчука він так висловлювався, «... це такий продажний лизоблюд, як і Тичина, їм як державним діячам 3 копійки ціна. Просто це придворні писаки, яких для себе утримує будь-яка влада...» (переклад автора) [10, арк. 253].

12 січня 1946 р., після виступу перед виборцями кандидата у депутати в Ніжинському виборчому окрузі Чернігівської області, польської письменниці В. Василевської, один із викладачів Ніжинського університету заявив про те, що її висунення у депутати має політичний підтекст, оскільки це пов'язано із дружніми стосунками з Польщею, а власне вона є посередньою письменницею, її твори не сприймаються позитивно [10, арк. 254]. Негативне сприймала певна частина виборців і кандидата у депутати, колгоспницю Кононенко. Зокрема, йшлося про те, що вона не є громадським діячем, не має відповідної освіти, тому й користі суспільству не зможе принести [10, арк. 255]. Монтажник Сталінського металургійного заводу А. Пеньків вважав, що кандидата у депутати, за директора цього ж заводу П. Андреева не голосуватиме, тому що «... вони і так при владі. Він тримає робітників на заводі голодними роздягненими... Ех, дали б мені кулемет і 250 набоїв у повній стрічці, я б знав у кого стріляти» (переклад автора) [10, арк. 254].

У зв'язку зі складною ситуацією, що склалася у західних областях України з приводу виборів, на 20 січня 1946 р. управління НКДБ арештувало 159 осіб, з них: у Чернівецькій області – 36 осіб, Ровенській області – 31 особу, Львівській і Тернопільській областях – по 29 осіб, Дрогобицькій області – 19 осіб, Станіславській області – 10 осіб, Закарпатській області – 5 осіб [10, арк. 38 зв.]. Згідно із уточненими даними, на 20 грудня 1946 р., зареєстровано 152 факти прояву антирадянської діяльності у західних областях України, з них вбито голів і членів виборчих комісій – 19, викрадено членів виборчих комісій – 5, побито агітаторів і членів виборчих комісій – 6, вбито агітаторів – 8, напади на радянський партійний актив, які виїжджав у села з метою агітаційно-пропагандистської роботи – 7, спалено виборчих дільниць – 7, проведено мітингів підпіллям ОУН – 27, захоплено списки виборців – 12, напади на виборчі дільниці – 14, проведення агітації підпіллям ОУН (за місцем проживання виборців) – 23, поранено членів радянського партійного активу – 10, поширення антирадянських листівок – 3 [10, арк. 31 зв.].

Упродовж 1–20 січня 1946 р. здійснено 64 напади підпіллям ОУН з метою недопущення виборів до Верховної Ради СРСР [10, арк. 32]. Згідно із нашими підрахунками, упродовж грудня 1945 – січня 1946 рр. у західних областях України відбулося понад 40 акцій антирадянського характеру, пов'язаних із саботуванням виборів до Верховної Ради СРСР. Такі відмінні дані свідчать про те, що, можливо, не усі факти саботування виборів фіксувалися органами НКДБ на місцях й подавалися у звітах. Так, у другій половині грудня 1945 р. у с. Милостиве Ровенського району Ровенської області відбувалося засідання виборчої комісії, яка приймала рішення щодо затвердження членів дільничної виборчої комісії. Представник райвиконкому М. Дядун запропонував перелік прізвищ осіб до її складу, однак ніхто із присутніх на зібранні участі в голосуванні не приймав. На що член дільничної комісії М. Симчук заявила, що «... Голосувати із

нас ніхто не буде, оскільки це нам не потрібно. Якщо влада хоче, то хай сама голосує і вибирає, а ми якщо і будемо голосувати, то нам буде погано» (переклад автора) [10, арк. 32]. Її заяву підтримали присутні на зібранні. Навіть і після того, коли члена дільничної виборчої комісії М. Симчун наказали покинути зібрання, жоден присутній не голосував. У зв'язку з інцидентом, УНКДБ в Ровенській області розпочало слідство [10, арк. 32].

Деякі жителі с. Осів Дубровицького району Ровенської області, які мали помешкання із залізними дахами, переселялися в інші житла, позаяк у їх будинках влада планувала створити дільничні виборчі комісії. Вони їх обкладали соломною, щоб підпалити у разі створення там виборчих дільниць, або ж свідомо знищували з тим, щоб зірвати вибори [10, арк. 32]. У цьому населеному пункті зафіксовано таких два випадки. Органи НКДБ розпочали слідство. УНКДБ в Ровенській області володіло інформацією про те, що у деяких населених пунктах Мизоцького району планувалися напади на членів радянського партійного активу і місцевих активістів, які приймали активну участь в передвиборчій кампанії, тому намагалося їх захистити від дій підпілля ОУН [10, арк. 32 зв.].

Аналізуючи архівні матеріали зустрічаємо різноманітну інформацію щодо передвиборчої кампанії у західних областях України. У кінці грудня 1945 р. жителю м. Стрия І. Трубичу та його дружині невідомі заборонили приймати активну участь у передвиборчій кампанії, попередивши їх про відмову від участі у голосуванні [10, арк. 32 зв.]. 30 грудня 1945 р. двірник В. Кмелинський, активний член оунівського підпілля, на виборчій дільниці № 66 м. Львова накинувся на чергову зі словами, «... я не дозволю у моїй квартирі більшовикам проводити вибори» [10, арк. 32 зв.]. Цього ж дня і року в с. Раневичі Дрогобицького району Дрогобицької області відбувся антирадянський мітинг, організований членами оунівського підпілля, на якому вони заявляли, що «... Радянському Союзу залишилося існувати всього лише два місяці, після чого більшовики із Західної України підуть, тому немає потреби голосувати за радянських кандидатів до Верховної Ради...» (переклад автора) [10, арк. 32 зв.]. Аналогічний антирадянський мітинг, за підтримки підпілля ОУН, відбувся 29 грудня 1945 р. у с. Модричі Дрогобицького району Дрогобицької області [10, арк. 33].

Уночі 31 грудня 1945 р. в с. Михалевичі Дрогобицького району Дрогобицької області розклеєно листівки націоналістичного змісту, у яких закликали червоноармійців переходити на бік ОУН і виступати проти радянської влади. Окрім того, у листівках закликали місцеве населення не приймати участі у виборах до Верховної Ради СРСР [10, арк. 33]. Тієї ж ночі загін ОУН у кількості 30 осіб увійшов у с. Карасино Сарнинського району Ровенської області, роззброїв місцеву самооборону, захопивши 2 ручних кулемети, 17 гвинтівок, спалив виборчу дільницю. У селах Суховоля, Попівці та інших населених пунктах містечка Підкамінь Львівської області на телеграфічних стовпах розклеїли листівки антирадянського змісту щодо бойкоту виборів [10, арк. 33].

У січні 1946 р. у с. Піски Щирецького району Львівської області вбито голову сільської ради, двох сільських активістів, забрано списки виборців. У с. Худиківці Мельнице-Подільського району Тернопільської області в приміщенні сільської ради захоплено керуючу районним відділенням Держбанку, яка перебувала в населеному пункті з метою проведення зборів щодо виборів, спалено усю документацію [10, арк. 33]. Студенти м. Чернівців, використовуючи свої зв'язки із оунівським підпіллям і міською міліцією, під час голосування опускали в урну з бюлетенями хімічно оброблені листки паперу, що самозагоралися через 5–6 годин. Відповідно УНКДБ в Чернівецькій області розпочало слідство [10, арк. 33 зв.].

Отже, ставлення населення України до виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 р. загалом було негативним, характеризувалося певними особливостями, обумовленими суспільно-політичними, соціально-економічними, ідеологічними та іншими чинниками, ігноруванням політичних прав і настроїв населення, нав'язуванням владою «своїх» кандидатів у депутати. Вибори 1946 р. відбувалися в умовах морального та фізичного тиску на населення.

Виборча кампанія мало нагадувала мирну процедуру волевиявлення громадян, а передусім масштабну військово-політичну акцію, до реалізації якої влада залучала не лише значний апарат чиновників, партійних працівників, але й війська, що формально й пояснювало майже одноставну підтримку населенням кандидатів від правлячої партії. Загони УПА й підпілля ОУН з метою активного спротиву виборам розгорнули збройні акції, скеровані на зрив виборчої кампанії, а також мала місце агітація, розклеювання листівки протестного змісту, заклики селян до бойкоту виборів.

Список використаних джерел

1. Під зорею Радянською / Г. В. Атаманчук, М. В. Брик, Г. І. Ковальчук та інші; упоряд. В. П. Чуйганов. Львів: Каменярь, 1979; Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та ін. Відп. ред. Ю. Ю. Сливка; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. К.: Наукова думка, 1989.
2. Деревінський В. Агітаційно-пропагандивна діяльність ОУН і УПА під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році // Визвольний шлях. 2001. № 12. С. 64–71.
3. Дмитерко О. М. ОУН-УПА і вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 року // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Української Академії державного

управління при Президентіві України. Львів, 2003. Вип. 3. С. 105–112. 4. Крупина В. О. Політичні події у період голоду 1946–1947 рр. в оцінці населення УРСР. URL: <http://www.history.org.ua/uahist/ukrxx/13/30.pdf> (дата звернення: 1.04.2017). 5. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Радянська демократія: вибори 1946 року. URL: <http://tsn.ua/analitika/radyanska-demokratiya-vibori-1946-roku.html> (дата звернення: 1.04.2017). 6. Льницький В. Виборчі кампанії до Верховних Рад СРСР та УРСР і боротьба ОУН та УПА в Дрогобицькій області (до 70-річчя УПА). URL: <http://www.drohobych.com.ua/2012/10/02/vyborchi-kampaniji-do-verhovnyh-rad-srsr-ta-ursr-i-borotba-oun-ta-upa-v-drohobyskij-oblasti-do-70-richchya-upa/> (дата звернення: 1.04.2017). 7. Історія радянської держави і право у післявоєнні роки (1945 – початок 50-х рр.). – URL: http://o-pravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=733:derzhavnij-aparat&catid=107&Itemid=6 (дата звернення: 1.04.2017). 8. Протистояння українських націоналістів і радянської влади у повоєнний період. – URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/948/13.pdf> (дата звернення: 1.04.2017). 9. Копії спецсообщений докладных записок і представлений // ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 7. Спр. 4. Т. 2. 242 арк. 10. Копії спецсообщений докладных записок і представлений // ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 7. Спр. 4. Т. 3. 391 арк. 11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. 12. Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1950-роки). Збірник документів і матеріалів / Упор. і відп. ред. Стасюк О. Й.; НАН України. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Львів, 2011. 776 с. 13. Повідомлення Центральної виборчої комісії про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Стахановець. 17 лютого 1946. № 16 (185). С. 1. 14. Жежера В. Як УПА зривало радянські вибори // Голос України. 23 жовтня 2012. URL: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/612-yak-upa-zrivalo-radyanski-vibori-1946-roku/#.UxoWBVYv1w4>. (дата звернення: 1.04.2017). 15. Жежера В. «Веселе» волевиявлення 1946 року // Голос України. 25 жовтня 2012. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=270444> (дата звернення: 1.04.2017). 16. Стасюк О. На радянські вибори 1946 року добровільно прийшло лише 10 % населення Західної України // Тиждень.ua. 27 жовтня 2012. № 43(260). URL: <http://tyzhden.ua/News/63356> (дата звернення: 1.04.2017). 17. Стасюк О. «Демократія» по-сталінськи. Як Кремль намагався легітимізувати добровільність приєднання Західної України до СРСР за допомогою виборів // Тиждень.ua. 28 жовтня 2012. № 43(260). URL: <http://tyzhden.ua/History/63213> (дата звернення: 1.04.2017). 18. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська. Вінніпег, 1953. С. 763. 19. Полюта Л. Шляхами спогадів. 1944–1956. Л.-К., 2003. С. 50. 20. Кононенко В. В. Суспільна свідомість громадян України після Великої Вітчизняної війни // Поділля у контексті української історії. Вінниця, 2001. С. 287. 21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4557. Арк. 5–6, 10, 52, 64, 71, 82, 98.

References

1. Pid zoreyu Radians'koyu [Under Soviet sight] / H. V. Atamanchuk, M. V. Bryk, H. I. Koval'chuk ta inshi; uporyad. V. P. Chuyhanov). L'viv: Kamenyar, 1979; Vozzyednannya zakhidnoukrayins'kykh zemel' z Radians'koyu Ukrayinoyu [Reunification of Western Ukrainian lands with Soviet Ukraine] / Yu. Yu. Slyvka, V. I. Maslovs'kyu, M. M. Shvahulyak ta in. Vidp. red. Yu. Yu. Slyvka; AN URSR. In-t suspil'nykh nauk. K.: Naukova dumka, 1989. 2. Derevins'kyu V. Ahitatsiyno-propahandyvna diyal'nist' OUN i UPA pid chas vyboriv do Verkhovnoyi Rady SSSR u 1946 rotsi [The propaganda campaign of the OUN and the UPA during the elections to the Supreme Soviet of the USSR in 1946]. Vyzvol'nyy shlyakh. 2001. # 12. S. 64–71. 3. Dmyterko O. M. OUN-UPA i vybory do Verkhovnoyi Rady SRSR u lyutomu 1946 roku [OUN-UPA and elections to the Supreme Soviet of the USSR in February 1946]. Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnya: Zbirnyk naukovykh prats' L'vivs'koho rehional'noho instytutu derzhavnoho upravlinnya Ukrayins'koyi Akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrayiny. L'viv, 2003. Vyp. 3. S. 105–112. 4. Krupyna V. O. Politychni podiyi u period holodu 1946–1947 rr. v otsintsi naseleण्या URSS [Political events during the famine of 1946–1947 in the estimation of the population of the Ukrainian]. URL: <http://www.history.org.ua/uahist/ukrxx/13/30.pdf>. 5. Vyatrovych V. Istoryia z hryfom «Sekretno»: Radians'ka demokratiya: vybory 1946 roku [History with the stamp "Secret": Soviet democracy: elections in 1946]. URL: <http://tsn.ua/analitika/radyanska-demokratiya-vibori-1946-roku.html>. 6. Il'nyts'kyu V. Vyborchi kampaniyi do Verkhovnykh Rad SRSR ta URSR i borot'ba OUN ta UPA v Drohobys'kii oblasti (do 70-richchya UPA) [Electoral campaigns for the Supreme Soviets of the USSR and the Ukrainian SSR and the struggle between the OUN and the UPA in the Drohobych region (to the 70th anniversary of the UPA)]. URL: <http://www.drohobych.com.ua/2012/10/02/vyborchi-kampaniji-do-verhovnyh-rad-srsr-ta-ursr-i-borotba-oun-ta-upa-v-drohobyskij-oblasti-do-70-richchya-upa>. 7. Istoryia radyans'koyi derzhavy i pravo u pisl'yavoyenni roky (1945 – pochatok 50-kh rr.) [History of the Soviet state and law in the postwar years (1945 – early 50's)]. URL: http://o-pravovedenii.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=733:derzhavnij-aparat&catid=107&Itemid=6. 8. Protystoyannya ukrayins'kykh natsionalistiv i radyans'koyi vlady u povoyennyu period [Confrontation between Ukrainian nationalists and Soviet power in the post-war period]. URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/data/upload/publication/main/ua/948/13.pdf>. 9. Kopii spetssoobshchenii dokladnykh zapisok i predstavlenii. HDA SBU. F. 6. Op. 7. Spr. 4. T. 2. 242 ark. 10. Kopii spetssoobshchenii dokladnykh zapisok i predstavlenii. HDA SBU. F. 6. Op. 7. Spr. 4. T. 3. 391 ark. 11. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. 12. Radians'ki vyborchi kampaniyi v Zakhidniy Ukrayini (1946–1950-roky). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Soviet electoral campaigns in Western Ukraine (1946–1950). Collection of documents and materials] / Upor. i vidp. red. Stasyuk O. Y.; NAN Ukrayiny. Instytutu ukrayinoznnavstva im. I. Krypyakevycha; Haluzevyyu derzhavnyy arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrayiny. L'viv, 2011. 776 s. 13. Povidomlennya Tsentral'noyi vyborchoyi komisiyi pro pidsumky vyboriv do Verkhovnoyi Rady SRSR 10 lyutoho 1946 r. [Report of the Central

Election Commission on the results of the elections to the Supreme Soviet of the USSR February 10, 1946]. Stakhanovets'. 17 lyutoho 1946. # 16 (185). S. 1. 14. Zhezhera V. Yak UPA zryvalo radyans'ki vybory [How UPA disrupted the Soviet elections]. Holos Ukrayiny. 23 zhovtnya 2012. URL: <http://golosukraine.com/publication/kultura/istoriya/612-yak-upa-zryvalo-radyanski-vibori-1946-roku/#.UxoWBYVi1w4>. 15. Zhezhera V. «Vesele» volevyavleniya 1946 roku [«Veselye» expression of will in 1946]. Holos Ukrayiny. 25 zhovtnya 2012. URL: <http://www.golos.com.ua/Article.aspx?id=270444>. 16. Stasyuk O. Na radyans'ki vybory 1946 roku dobrovil'no pryyshlo lyshe 10 % naselelnya Zakhidnoyi Ukrayiny [In the Soviet elections in 1946, only 10% of the population of Western Ukraine came voluntarily]. Tyzhden' ua. 27 zhovtnya 2012. # 43(260). URL: <http://tyzhden.ua/News/63356>. 17. Stasyuk O. «Demokratiya» po-stalins'ky. Yak Kreml' namahavsya lehitymizuvaty dobrovil'nist' pryednannya Zakhidnoyi Ukrayiny do SRSR za dopomohoyu vyboriv [«Democracy» in Stalinist style. How was the Kremlin trying to legitimize the voluntary accession of Western Ukraine to the USSR through elections]. Tyzhden' ua. 28 zhovtnya 2012. # 43(260). URL: <http://tyzhden.ua/History/63213>. 18. Shankovs'ky L. Ukrayins'ka Povstancha Armiya [Ukrainian Insurgent Army]. Istoriya Ukrayins'koho viys'ka. Vinnipeh, 1953. S. 763. 19. Polyuta L. Shlyakhamy spohadiv. 1944–1956 [By the ways of memories. 1944–1956]. L.-K., 2003. S. 50. 20. Kononenko V. V. Suspil'na svidomist' hromadyan Ukrayiny pislya Velykoyi Vitchyznyanoi viyny [Public consciousness of Ukrainian citizens after the Great Patriotic War]. Podillya u konteksti ukrajins'koyi istoriyi. Vinnytsya, 2001. S. 287. 21. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 4557. Ark. 5–6, 10, 52, 64, 71, 82, 98.

Иван Зуляк

ОТНОШЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ К ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ 1946 Г.

В статье проанализированы отношения населения Украины к избирательной кампании 1946 г. Исследовано сопротивление населения советской избирательной системе, ее неоднозначность в восприятии в разных областях Украины; охарактеризовано игнорирование политических прав и настроений населения, навязыванием властью «своих» кандидатов в депутаты; освещены условия нравственного и физического давления на население, привлечение значительного аппарата чиновников, партийных работников, войск, что формально объясняло почти единодушную поддержку населением кандидатов от правящей партии.

Ключевые слова: выборы, избирательная кампания, НКГБ, советская репрессивная система, националистическое подполье.

Ivan Zuliak

RELATION OF THE UKRAINIAN PEOPLE TO THE ELECTION CAMPAIGN IN 1946

The article deals with relation of the Ukrainian people to the election campaign in 1946. Investigated contrasting of Soviet election system, ambiguity of perception in different regions of Ukraine, characterized ignoring political rights and mood of the population, authorities imposing their own candidates, analyzed the ways of moral and physical pressure on the population, involvement of officials, party officials, troops. This is explained almost unanimous public support candidates of the ruling party.

Key words: election, election campaign, NKDB, Soviet repressive system, nationalist underground.

УДК 94(477) 394.63

Володимир Кузьменко

ВІДНОСИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ ТА КОЛГОСПНИМ КЕРІВНИЦТВОМ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ В СЕРЕДИНІ 40–60-РОКАХ ХХ СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розглянуто взаємини між селянством та колгоспним керівництвом у повсякденному житті в середині 40–60-х рр. ХХ ст., за матеріалами Чернігівської області. Висвітлено ключові аспекти, які впливали на формування відносин між колгоспниками та правлінням господарств. Розкрито особливості стосунків між керівництвом та селянами в повсякденному житті при вирішенні різноманітних проблем та під час виробничої діяльності.

Ключові слова: колгосп, селянство, трудовень, загальні збори колгоспників, Чернігівська область.

Питання взаємодії населення та владних структур постійно привертає увагу істориків, політологів, соціологів, антропологів. Проблема відносин селян та керівництва колгоспів неодноразово висвітлювалася та вивчалася істориками останніми десятиліттями. Дослідження цієї проблематики цікаве тим що, дає зрозуміти причини формування ставлення сільського населення до влади на найнижчому рівні, особливості характеру поведінки працівників у різних ситуаціях, проаналізувати появу й розвиток окремих явищ у житті сільського соціуму, механізм функціонування як узаконених так і неформальних зв'язків між громадянами на селі, також це дає нам можливість показати більш повну історичну ретроспективу життя радянського суспільства. Відносини населення і влади, як чинник повсякденного життя в СРСР, особливо у сільській місцевості за колгоспного ладу, заслуговує додаткового висвітлення, оскільки саме від співробітництва між колгоспниками та їх керівництвом залежало ефективне функціонування сільського господарства країни.

Ця тематика неодноразово цікавила науковців. Останніми роками вийшли праці таких вчених, як Т. Молдавська [1], В. Марченко [2], М. Клинова [3], М. Гадицька [4], Л. Мазур [5], які висвітлюють переважно відносини влади та селянства на найнижчому рівні або окремі аспекти діяльності колгоспів, при тому менше приділяючи уваги саме взаємозв'язкам між колгоспниками та їх безпосереднім керівництвом в повсякденному житті.

Мета дослідження є висвітлення особливостей відносин селянства та колгоспного керівництва у повсякденному житті в середині 40–60-х рр. ХХ ст., на прикладі Чернігівської області УРСР. Для розкриття цієї теми використано документи фондів Державного архіву Чернігівської області та місцевих ЗМІ та опубліковані праці вчених з цієї проблематики.

Відносини між селянами та керівництвом колгоспів формувалися під впливом особливостей суспільно-політичного ладу в СРСР в умовах функціонування командно-адміністративної економіки. На думку Т. Молдавської, за такої специфічної організації праці, якою була колгоспна система, у радянському суспільстві, взаємовплив та взаємозв'язок організації виробничого процесу громадського і повсякденного життя був неминучий [1, с. 53].

До колгоспного керівництва у 1940–1960-х рр. селяни відносили голову колгоспу, бригадирів, обліковців, завідувачів фермами, агрономів, зоотехніків, бухгалтерів контори. Саме ці особи відігравали ключову роль у відносинах селян із колгоспом. В умовах існування тоталітарної системи на керівні посади могли претендувати тільки члени КПРС, або представники місцевого комуністичного активу чи лояльні до режиму жителі, хоча могли бути і винятки. У перше повоєнне десятиліття, в умовах дефіциту професійно підготовлених кадрів, нерідко, особливо на посади керівників господарств, висувалися особи, які не мали кваліфікації для роботи у аграрному секторі економіки, однак змогли зробити кар'єру в місцевих партійних чи державних структурах і до села не мали практично ніякого відношення. З іншого боку, досить часто на керівні посади призначалися особи, які були місцевими, однак не мали відповідної освіти, але володіли значним досвідом роботи, а також швидко знаходили спільну мову із колективами.

Відносини селян та колгоспного керівництва у повсякденному житті можна простежити, розглянувши такі аспекти, як користування «колгоспними пільгами», ставлення до роботи, оплата праці, стосунки в колективах, розкрадання колгоспного майна, неформальні та особисті зв'язки, протести проти колгоспної системи.

Селяни, перебуваючи у колгоспі, користувалися так званими «колгоспними пільгами», серед них право отримати земельну ділянку, користування гужовим транспортом господарства в

особистих цілях, заготівля дров та будівельних матеріалів у колгоспному лісі, отримання матеріальної допомоги при втраті безробіття тощо.

Одним із найгостріших проблем повоєнного села залишалося земельне питання. В умовах, коли засоби виробництва (земля, худоба, інвентар) перейшли у володіння колгоспів під час колективізації, селяни в переважній більшості сконцентрували увагу на обробі присадибних ділянок, продовжуючи вести невеликі підсобні господарства, які були основним засобом існування для більшості сімей колгоспників, що дозволяло сплатити податки, виконати норми здачі продуктів державі, отримати кошти для життя. Намагаючись побудувати відносини, які сприятимуть ефективному виробництву в колгоспах, керівники господарств, особливо місцеві, сприяли виділенню землі селянам для будівництва будинків, ведення підсобного господарства, сінокосу, випасу худоби.

Поширеною практикою стало виділення земельних ділянок для будівництва житла та ведення підсобного господарства з порушенням тогочасного земельного законодавства, надавання сінокосів для особистих потреб колгоспникам. Управління колективних господарств за погодженням із зборами членів, а іноді й без них, приймали рішення про видачу землі. Нерідко земля незаконно видавалася членам родин голів колгоспів, бригадирів, агрономів, членів правління господарств понад норму, яка становила 0,25 га на одне підсобне господарство. Зафіксовано випадки, коли колгоспну землю незаконно отримували працівники місцевих, районних партійних та державних органів. Однак поширеною була і практика, коли рядові селяни зверталися із заявою про виділення ділянки понад норму, яку задовольняли на загальних зборах трудового колективу колгоспу. Досить часто відповідні документи подавали місцеві жителі, які не були колгоспниками, їх подання теж досить часто задовольнялися, що було грубим порушенням. Такі явища сприймалися вищим партійним та державним керівництвом як «розбазарювання земель» та неефективне управління земельними фондами підприємств. При виділенні земельних ділянок, перемірюванні городів процвітало хабарництво, селяни платили голові колгоспу, землеміру, який вносив фіктивну інформацію у земельно-шнурові книги господарств.

Враховуючи складну ситуацію у сфері землекористування, вище партійно-державне керівництво ініціювали кампанію щорічних перевірок земельних фондів колгоспів, перемірювання присадибних ділянок сільських жителів, введення обмежень на ведення підсобного господарства у кінці 50-х рр. XX ст. Вже під час ревізій у 1946 р. виявлено, що в 552 колгоспах, всупереч закону, роздано 14200 га, що спричинило збитки в розмірі 956 тис. крб., до відповідальності притягнуто 2281 особу із них 276 були керівниками господарств [6, арк. 78]. У 1948 р. за матеріалами перевірок виявлено, що в 873 колгоспах області тільки за поточний календарний рік виділено із порушенням 1790 га землі, яка була повернута у власність господарств. Найбільше таких випадків виявлено у Бобровицькому (114 га), Бахмацькому (119 га), Куликівському (160 га), Ніжинському (109 га), Семенівському (401 га) та Щорському (104 га) районах [6, арк. 35]. У 1949 р. в 88 колгоспах 12 районів області, незаконно роздано 797 га землі, яку отримали 7337 підсобних господарств, 489 організацій, установ та підприємств [6, арк. 322]. Ці цифри свідчать про те, що колгоспне керівництво намагалося частково задовольнити потреби селян у земельному питанні. Тенденція наступних років свідчила про зменшення обсягів незаконного виділення землі через зростання контролю з боку державно-партійних органів та покращення матеріального забезпечення колгоспників із середини 50-х рр. XX ст.

За час німецької окупації та в перші повоєнні роки через незадовільний рівень ведення земельних кадастрових книг, слабкий контроль з боку керівництва багатьох колгоспів за земельним фондом, набуло поширення явище «самозахоплення», коли за можливості, селяни збільшували свої земельні ділянки за рахунок використання, приорювання невеликих ділянок суміжної колгоспної землі. У області після перевірок та судових рішень у справах про самозахоплення, тільки у 1948 р. повернуто до колгоспного земельного фонду 2690 га, у 1949 р. – 55 га [7, арк. 266].

В умовах важкої повоєнної економічної ситуації, керівництво господарств намагалося забезпечити й підтримати своїх підлеглих, особливо у 1946–1947 рр., незважаючи на директиви згори. Наприклад, голова колгоспу ім. Будьонного в Дмитрівському районі А. Прихода під час збирання врожаю влітку 1946 р. наказав роздати на трудові селянам 832 кг зерна, в ситуації коли господарство ще не виконало план здачі зерна державі, за це він був звільнений та притягнений до відповідальності [7, арк. 27]. Такі випадки було непоодинокими й розцінювалися, як «зрив компанії по збиранню врожаю» та «антирадянська діяльність». Непоодиноким явищем було навмисне заниження врожайності керівництвом господарств аби збільшити норму видачі зерна на трудові колгоспникам чи залишити хоч щось на складах колгоспів. Досить часто керівники господарств дозволяли видавати продукти харчування сім'ям, які перебували у складному матеріальному становищі, до виконання колгоспом державного плану хлібоздачі.

Промовистим фактом підтримки й поступок голів господарств, стали події літа 1946 р., коли декілька голів колгоспів Козелецького та Коропського районів дозволили селянам збирати колоски та випасати худобу на полях, де був вже зібраний врожай. Однак ці факти були розцінені місцевими правоохоронними органами та партійним керівництвом, як «розбазарювання колгоспного майна» та неналежне виконання посадових обов'язків [7, арк. 56]. Випас худоби на стерні після збору врожаю був частиною господарської культури селянства, однак проти цього різко виступало партійно-державне керівництво, намагаючись обмежити ведення підсобного господарства та отримати максимальний прибуток із колективних господарств. Керівництво господарств організовувало збирання колосків на полях силами піонерських, комсомольських та учнівських бригад, а також суворо забороняло використовувати колгоспну землю для випасу.

Поширеним явищем стало у повсякденному житті селян стало надання колгоспного транспорту, коней, волів для побутових потреб (оранки городу, перевезення сіна, соломи, дров, будівельних матеріалів, поїздки для торгівлі на ринку), це не заборонялося примірним статутом сільськогосподарської артілі, але такі випадки мали місце й підчас весняно-польових робіт та збирання врожаю, коли діяли суворі обмеження. Наприклад, у колгоспах Тупичевського району під час посіву 1946 р. мали місце факти виділення волів із дозволу керівництва для обробітку присадибних ділянок колгоспників при не виконаному господарському плані [7, арк. 35]. Досить часто мали місце зловживання колгоспними пільгами. Наприклад, під час перевірки діяльності колгоспів Городнянського району виявлено, що селяни нерідко без дозволу брали коней та волів для обробітку своїх городів у вечірній час або вночі, що призводило до виснаження та смерті худоби [7, арк. 52].

Нерідко, використання колгоспного майна у власних цілях працівниками не санкціоновано керівниками, однак за це колгоспники могли і не бути притягненими до відповідальності, якщо такі дії не несли значних збитків для колгоспу. Наприклад, візники колгоспу «Червоний хлібороб» с. Піски Бахмацького району використовували колгоспний гужовий транспорт для поїздок для торгівлі на ринок м. Ніжина, для перевезення односельцям вантажів, у тому числі і у робочий час. Однак знаючи про це, керівництво колгоспу не припинило такі дії. Як наслідок, під час перевірки, при виявленні таких фактів, колгоспники були покарані позбавленням 10–20 % нарахувань на трудовні, а керівник господарства отримав сувору догану [7, арк. 52].

Непоодинокими були факти, коли керівництво колгоспів відпускало товари, продавало худобу селянам за заниженими цінами або обмінювало її на колгоспну. У Ічнянському районі у більшості колгоспів перевірка фінансової звітності за 1952 р. виявила факти продажу селянам свиней, корів, сіна, будівельних матеріалів за цінами нижче встановлених [8, арк. 18]. У колгоспі «Червона зірка» Дмитрівського району голова колгоспу дозволив обмін колгоспної корови на особисту селянську, однак остання була хвора і швидко померла, що спричинило збитки господарству [10, арк. 9].

Поширеною практикою у перші повоєнні роки стало залучення керівництвом колгоспів працівників із сусідніх сіл або районів чи місцевих колгоспників одноосібників для роботи в господарствах, як будівельників, ковалів, теслярів, які окрім оплати праці отримували продукти для харчування, іноді навіть земельні ділянки. Таким способом вирішувалося відразу дві проблеми – забезпечення додаткових робочих рук в колгоспах та можливість селянам підзаробити в економічно складний період в житті країни.

Звичайно, не в усіх колгоспах керівництво поблажливо ставилося до селян, іноді загострення відносин призводило до подання доносів та скарг, написання листів до міліції, прокуратури, в райкоми, органи держконтролю, газети та в управління сільським господарством на місцеве керівництво. Наприклад, на ім'я прокурора Ічнянського району Нечипоренка в 1947 р., надійшов лист із інформацією про те, що у колгоспі ім. Чапаєва усі керівні посади займають громадяни, які мають родинні стосунки між собою або є близькими друзями чи кумами, окремі із них раніше були засуджені за посадові злочини або розкрадання майна. Окремо зазначено про те що, деякі із них використовують своє посадове становище для незаконної підприємницької діяльності [11, арк. 2]. Селянин Гілько, житель с. Макишин Тупичівського району, в 1958 р. подав скаргу про зловживання у колгоспі ім. Кірова, у якій зазначено, що керівник господарства роздає землю та кошти преміального фонду своїм родичам та сусідам, дехто з яких, навіть не є членами колгоспу, використовує колгоспний транспорт в особистих цілях, покриває нераціональне використання коштів свого друга – бухгалтера цього господарства, а також змушує селян допомагати йому в будівництві власного приватного будинку [12, арк. 1].

Дуже часто, доноси містили інформацію про те, що серед керівництва поширене зловживання алкоголем, розкрадання майна, підробка звітної документації, повідомлялися факти про побиття колгоспників, погрози, незаконні позбавлення пільг. Жорстоке ставлення до селян з боку окремих керівників та працівників колгоспів не були винятками. Наприклад, керівник колгоспу в с. Куковичі Менського району побив селянина, який без дозволу вирубав два дуби в колгоспному лісі,

відповідно колгоспник подав на нього скаргу [8, арк. 19]. Окремі голови колгоспів у Коропському районі в нетверезому стані били, погрожували селянам, змушували їх підписувати договір оргнабору та виїжджати на відбудову промислових об'єктів у східні регіони республіки [8, арк. 33]. Тут можна підмітити, що це явище формувалося не тільки звичною атмосферою репресій і тотального контролю, яка панувала в СРСР, а також поширеною на той час недовірою селянства представниками влади, що не сприяло виявленню та припиненню правопорушень в сільській місцевості з боку місцевого колгоспного керівництва. Колгоспники розуміли, що в більшості таких ситуацій подання скарг на керівництво лише погіршить їх становище, але все ж випадки написання заяв на осіб керівного складу господарств мали місце.

Розкрадання колгоспного майна як керівниками, так і рядовими колгоспниками було звичним явищем у ті часи [2, с. 238]. Особливо ситуація набула загрозливих масштабів у перші повоєнні роки, внаслідок складної економічної ситуації в країні. Крали селяни, зазвичай, збіжжя, фураж, худобу, пальне. Прокурор Чернігівської області М. Прибишев доповідав прокурору УРСР про те, що станом на 28 вересня 1946 р. тільки за поточний календарний рік зафіксовано 579 фактів крадіжок зерна, з них 403 були вчинені рядовими колгоспниками. Звичайно, що ті, хто працювали на керівних посадах, також використовували своє службове становище. Голова колгоспу ім. Кагановича в Малодівицькому районі використав кошти від продажу продукції на ринку не на будівництво господарських приміщень та сільського клубу, а придбав цеглу для особистих цілей, попередньо виписавши собі премію [7, арк. 46]. Наприклад, бригадири колгоспу «Червоний хлібороб» у с. Піски Бахмацького району, в 1948 р. зумисно занижували врожайність зерна, підробляючи документи, які подавали в бухгалтерію. Отримане збіжжя намагалися продати на ринку [7, арк. 43]. Непоодинокими були випадки змови між керівниками колгоспів та селянами з метою отримання прибутку за рахунок колгоспного майна. Наприклад, у колгоспі ім. Ворошилова Щорського району в 1947 р., голова господарства санкціонував незаконне виділення 0,45 га землі селянину під сіножаті, зібране сіно поділили між собою [8, арк. 10].

Поширеною стала практика списування недостачі зерна у колгоспах на природні умови (висихання, гниття) або на дії гризунів згідно із рішенням загальних зборів членів колективу й за підтримки правління господарства, чим насправді прикривалося розкрадання [8, арк. 20]. Облік витрат кормів дуже часто взагалі не проводився. У випадку загибелі колгоспних тварин керівництво нерідко списували це на дії диких тварин, епідемії або хвороби, чи пропонували селянам замінити худобою із власного господарства, уникаючи таким чином збитків та звернень до правоохоронних органів. Наприклад, у колгоспі «Шлях Леніна» с. Мощин Городнянського району внаслідок недбалого ставлення пастухів загинула частина отари овець від вовків, але збитки були списані за рахунок колгоспу [9, арк. 15]. У колгоспі ім. Сталіна у с. Горобичі Бобровицького району на зборах колгоспників прийнято рішення, що через загибель птиці селяни віддадуть із кожного двору до колгоспу свої курей та качок аби працівники птахоферми не платили штрафу та не були притягнені до відповідальності [9, арк. 19]. Фактично з цього випадку можна простежити наявність кругової поруки в колгоспах, однак про присутність взаємної підтримки серед селянства теж не варто забувати. У перші повоєнні роки, внаслідок складної економічної ситуації, в сільському господарстві керівництво колгоспів активно залучало до роботи в полі корів селян, колгоспників вмовляли здавати зерно для посівного матеріалу з умовою оплати із майбутнього врожаю. Мали місце факти добровільного, безкоштовного внесення селянами посівного матеріалу пшениці, проса, картоплі, овочів до насінневого фонду господарств.

Одним із найважливіших аспектів відносин між керівництвом та колгоспниками у господарствах була щоденна праця. Ставлення селян до праці яскраво свідчило про рівень підтримки колгоспної системи. Загалом, колгоспники намагалися пристосуватися до реалій життя, тому працювали у господарствах, виробляючи мінімальні необхідні норми, дотримуючись неконфліктної стратегії у відносинах із місцевою владою. Однак ставлення до праці у колгоспі серед селян було різноманітне. Постійним явищем стала фіксація випадків недбалого ставлення до техніки, утримання худоби в неналежному стані; неякісний обробіток ґрунту; неправильного проведення посівної кампанії, що тягнуло за собою зниження врожайності; порушення норм зберігання зерна; порушення правил та норм агротехніки і т. д. Варто зауважити, що в багатьох випадках причинами зазначених проблем був низький рівень матеріально-технічного забезпечення колгоспів та відсутність відповідної освіти працівників, але досить часто вони мали місце через негативне ставлення до роботи в колгоспі саме селян. Наприклад, у колгоспі ім. 1-го травня Срібнянського району бригадир систематично вживав спритне у робочий час, також покривав п'янство своїх підлеглих, які досить часто не виходили на роботу, що спричинило зрив посівного господарського плану [8, арк. 120]. Непоодинокими були випадки, коли керівникам господарств доводилося особисто вмовляти, змушувати селян виходити на роботу, використовували погрози позбавлення присадибної ділянки та колгоспних пільг, виключанням із артілі, виселенням,

кримінальним покаранням, інколи навіть застосовували фізичну силу, щоб вплинути на селян. Досить часто керівництво, за необхідності, змушувало виходити на роботу в колгоспі людей похилого віку, дітей, жінок в декретній відпустці, тобто тих осіб, які за законом могли не працювати у господарстві.

Однак ефективність таких дій є досить суперечливою. Згідно із архівними матеріалами, перевірок місцевою прокуратурою в 1947 р. у колгоспах Бахмацького району із 17400 осіб працюючих колгоспників, не виробили мінімум трудовнів 12480 осіб, не працювали взагалі 342 особи, однак інформація тільки про 81 людину була повідомлена до відповідних партійних та державних органів, й виключено з артілей тільки 20 осіб та виселено із місць проживання лише 8 осіб [8, арк. 68]. Отже, керівництво колгоспів нерідко приховувало інформацію такого змісту, прикриваючи свої підлеглих, намагаючись не псувати стосунки у колективах та із місцевим населенням. Голова колгоспу ім. Будьоного с. Горностаївка Ріпкинського району через поблажливе ставлення до селян у 1952 р. зірвав господарський план, тому що із 714 членів артілі мінімум трудовнів не виробило 77 % колгоспників, але ніяких заходів для вирішення проблеми керівник упродовж року не вживав [9, арк. 37]. Низька продуктивність праці колгоспників у господарствах була характерною особливістю колгоспної системи, що свідчило про незацікавленість селян в кінцевому результаті своєї праці в колгоспі, і як наслідок неефективність колгоспного способу виробництва у сільському господарстві.

Досить часто керівництво колгоспів із розумінням ставилося до роботи селян у своїх підсобних господарствах, що однак заважало виробничій діяльності. Наприклад, у колгоспі «Колос», що в с. Веприк Бобровицького району, в вересні 1961р., на запитання кореспондента обласної газети: «Чому так мало людей працює над збиранням картоплі в артілі?». Місцевий голова відповів: «Людям потрібно ще днів три для того, щоб дома впоратись, а тоді вже черга й до колгоспної картоплі дійде». Як наслідок упродовж початку вересня в артілі із 500 дворів працювало лише 10–30 осіб у полі [14].

Важкі умови праці та досить високі норми виробітку на трудовдень ставили селян у досить складне становище, адже невиконання норми вважалося злочином. Окрім цього нерідко керівництво господарств аби змусити селян ефективно працювати в колгоспах застосовували різноманітні обмеження та штрафи, досить часто порушуючи тодішнє законодавство. Наприклад, у колгоспах Грем'яцького району застосовувалися такі стягнення та покарання, як-от: зменшення розмірів присадибної ділянки, зняття трудовнів, зменшення розмірів видачі оплати на трудовні, позбавлення користування колгоспними пільгами, заборона заготівлі будівельних матеріалів та дров у колгоспному лісі [9, арк. 11]. У колгоспі ім. Куйбишева Іваницького району в 1952 р. голова колгоспу відмовляв тим селянам, які не виробили мінімум трудовнів у наданні коней для особистих потреб, заготівлі дров, за його пропозицією навіть відбувалось відключення від електромережі будинків порушників [9, арк. 13].

Фіксувались випадки, коли селяни відмовлялися виходити на роботу, пояснюючи це власними релігійними переконаннями. Наприклад, у с. Охрамієвичі Корюківського району в 1952 р., селяни не вийшли на роботу на Різдво та Пасху, однак керівництво колгоспу не застосували жодних мір до порушників [13, арк. 31].

Особливу роль у житті селянства займав голова колгоспу, адже поряд із головою сільради та головою місцевим партторгом, це був найвищий представник влади у сільській місцевості, від якого залежало досить багато у житті колгоспників. До нього зверталися із різноманітними проханнями, скаргами як на інших працівників у господарстві, так із особистих питань. Серед таких проблем були отримання паспорту, дозволу на виїзд із села на навчання, прохання у виданні будівельних матеріалів у колгоспі. Варто зауважити, що залежно від цілі та характеру звернення, селяни могли звертатися до бригадира або безпосередньо до голови, особливо якщо це були прохання фінансового чи матеріального характеру. У випадку, коли питання стосувалося отримання гужового транспорту, худоби чи кормів в рахунок зароблених трудовнів, прохання про невихід на роботу, в таких ситуаціях зверталися до бригадира чи завідувача ферми. Правління колгоспів за окремим виключеннями намагалося дослухатися до прохань колгоспників, адже від цього могло залежати ефективність виробництва та виконання господарського плану.

Незадоволення колгоспним ладом, і як наслідок, протест проти нього у повоєнні роки теж мав місце у повсякденному житті селян. Із донесення прокурора області М. Прибишева від 5 жовтня 1946 р. зазначено, що у колгоспах Любецького, Варвинського та Іваницького районів серед колгоспного селянства поширені «антирадянські настрої» та незадоволення колгоспним ладом, яке вони висловлюють під час спілкування на роботі та в приватних розмовах [6, арк. 27]. Серед основних форм протесту колгоспників були потрава посівів худобою [6, арк. 77]; підпал господарських приміщень [15, арк. 3]; побиття та замахи на вбивство представників колгоспного керівництва [16, арк. 2]. За повідомленням прокурора Новобасанського району тільки у

с. Яблунівка упродовж 1957–1958 рр. зафіксовано 18 підпалів колгоспних приміщень, винних у таких діях за усіма епізодами кримінальної справи так і не встановили [17, арк. 4].

Своєрідною формою протесту селянства в окремих випадках стала відмова від участі у засіданні загальних зборах колгоспників, паралізуючи прийняття рішень. Наприклад, у колгоспі ім. Маленкова в с. Прохори Бобровицького району в 1952 р., кворуму не можна досягнути, бо колгоспники не приходили на засідання, пояснюючи це незадоволенням керівництвом господарства [9, арк. 17].

Варто зауважити, що загальні збори колгоспників номінально виконували представницькі функції органу управління господарством, відповідно до примірного статуту сільськогосподарської артілі, хоча реальний стан речей був іншим. Насправді селяни рідко могли вплинути на рішення правління артілі, адже діяльність господарств жорстко регламентувалися партійними та державними органами. Наприклад, у колгоспі ім. Ворошилова в с. Куликівка на загальних зборах колгоспників в січні 1947 р. відбувалися грубі порушення принципів колгоспної демократії. На засіданні були відсутні значна частина членів артілі. Правління колгоспу в особі голови, агронома та головного бухгалтера упродовж 15 хв зачитали звіт про діяльність господарства в минулому році, оминаючи порушення та недостачі. На запитання із залу не відповідали. За допомогою своїх прихильників зірвали слухання питання про відставку чинного правління та його переобрання. Як наслідок, більшість присутніх розійшлися, невелика частина колгоспників перебрала правління та затвердила план. Уповноважений райкому доповів про успішне засідання колгоспних зборів у артілі [18]. Цю ситуацію із колгоспним самоврядуванням, чітко розуміли селяни, наприклад у Прилуцькому районі в 1952 р. у більшості господарств на збори не з'являлося 20–30 % колгоспників [9, арк. 16].

Загалом, у досліджуваний період сформувалося досить лояльне ставлення до місцевого колгоспного керівництва, це пов'язано із тим що, правління господарств нерідко закривали очі на розкрадання колгоспного майна, зловживання колгоспними пільгами, намагалося задовольнити дрібні побутові прохання колгоспників. Тим паче, не варто забувати, що багато хто серед селян вважав, що перебування на керівних посадах, підтримка діючого режиму та місцевих керівників сприяє кар'єрному зростанню, покращенню власного добробуту. У той же час, селяни намагалися пристосуватися до реалій життя за колгоспного ладу, розуміли переваги перебування на керівних посадах у господарствах, що позначилося на досить лояльному ставленні до корупції і хабарництва, що процвітали в сільському соціумі. Це могло свідчити про досить складну ситуацію із матеріальним забезпеченням у сільській місцевості, особливо в перші повоєнні роки, навіть серед керівництва артілей. У переважній більшості управління колгоспами базувалося на жорстких адміністративних методах, що не вирішувало проблем господарств, проте селянам та керівникам переважно вдавалося знайти компроміс [2, с. 239].

Саме у такій ситуації формувалися довіра у селян до колгоспного керівництва із яким вони безпосередньо спілкувалися у повсякденному житті, вирішуючи щоденні проблеми, працюючи в господарстві. Місцеві керівники, будучи уособленням влади на місцях, спілкуючись із колгоспниками, передусім формували ставлення до влади в цілому серед сільського населення. Підтвердженням лояльного ставлення до колгоспного керівництва є формування особистих та неформальних зв'язків. Голів колгоспів бригадирів, інших керівників, особливо місцевих, дуже часто запрошували на новосілля, хрестини, проводи до армії, весілля, святкування інших свят.

Отже, в умовах диктату партійно-бюрократичного апарату, складної економічної ситуації в перші повоєнні роки, у більшості випадків, керівництво колгоспів намагалося побудувати такі відносини із членами своїх господарств, які сприяли б ефективному виконанню господарських планів та забезпеченню базових матеріальних потреб підлеглих. Зважаючи на жорстку регламентацію виробничих відносин у колгоспах, керівництво досить часто зловживало своїм владою, роблячи залежним селянство від себе практично в усіх сферах життя. Для сільської молоді, спільна праця у одному господарстві формувала відчуття згуртованості, колективізму, взаємодопомоги, особливо враховуючи складну економічну ситуацію. Варто відзначити, що відносини між керівниками та рядовими колгоспниками характеризувалися тенденцією формування особистих та неформальних зв'язків, що впливали не тільки на виробничий процес, але й на повсякденне життя у сільській місцевості. Стосунки у колективах колгоспів досить часто залежало від особи керівника господарства та членів правління, що впливало безпосередньо на ефективність виробництва.

Список використаних джерел

1. Молдавська Т. І. Роль місцевої влади у повсякденні селянських родин у 1940–1980 рр. (за матеріалами усно-історичних джерел Півдня України) // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. 2013. Вип. 10. С. 53–62.
2. Марченко В. О. Колгоспне виробниче життя селян Наддніпрянщини у повоєнний період (1945 – початок 1950-х рр.) // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2011. Вип. 9. С. 231–240.
3. Клинова М. А. Власть глазами крестьян (на материалах писем и жалоб послевоенного двадцатилетия)

// Современные исследования социальных проблем. № 4 Т. 1. 2011. С. 34–39. 4. Гадицкая М. А. Досуг как часть производственной повседневности в коллективных хозяйствах в 1930-е гг. (за материалами юга России) // Власть. № 4. 2014. С. 22–28. 5. Мазур Л. М. Некоторые проблемы состояния колхозной демократии в первые послевоенные годы (на материалах Свердловской области) // Социальная активность тружеников уральской советской деревни: сборник научных трудов. Свердловск: УрО АН СССР, 1990. С. 71–83. 6. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.). Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 344. 257 арк. 7. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 524. 374 арк. 8. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1006. 130 арк. 9. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1020. 75 арк. 10. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1038. 144 арк. 11. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1111. 65 арк. 12. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1286. 45 арк. 13. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1017. 76 арк. 14. Виконання господарського плану колгоспами Бобровицького району // Деснянська правда. 10 вересня 1961. 15. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 2. Спр. 1285. 45 арк. 16. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 2277. 29 арк. 17. Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4999. Оп. 1. Спр. 1261. 14 арк. 18. Про проведення колгоспних зборів в с. Куликівка // Деснянська правда. 1 березня 1947.

References

1. Moldavs'ka T. I. Rol' mistsevoyi vlady u povsyakdenni selyans'kykh rodyn u 1940–1980 rr. (za materialamy usno-istorychnykh dzherel Pivdnyia Ukrayiny), [The role of local authorities in ordinary peasant family in the years 1940–1980. (Based on oral history sources southern Ukraine)]. Istoryia i kul'tura Prydniprov'ya. Nevidomi ta malovidomi storinky, 2013, Vol. 10, pp. 53–62. 2. Marchenko V. O. Kolhospne vyrobnyche zhyttya selyan Naddniprovshchyny u povoyennyu period (1945 – pochatok 1950-kh rr.) [Collective production of peasants Dnieper in the postwar period (1945 – early 1950s)]. Prydniprova: istoryko-kraeyznavchi doslidzhennya, 2011, Vol. 9, pp. 231–240. 3. Klynova M. A. Vlast' hlazamy krest'yan (na materyalakh pysem y zhalob poslevoennoho dvatsyatelyyya) [Power eyes peasants (on the material of letters and complaints for twenty years after war)/ Sovremennye yssledovannya sotsyal'nykh problem. – 2011 – Vol 4, pp. 34–39 4. Hadytskaya M. A. Dosuh kak chast' proyzvodstvennoy povsednevnyy v kolektyvnykh khazyaystvakh v 1930-e hh.(za materialamy yuha Rosssy) [As part vacation producing everyday in collective farms, in the 1930th years. (The Case of South Russia)] Vlast', 2014, Vol.4, pp. 22–28. 5. Mazur L. M. Nekotorue problemu sostoyannya kolkhoznoy demokratyy v pervue poslevoennue hody (na materyalakh Sverdlovskoy oblasti) [Some problems of the state of collective-farm democracy in the first post-war years (on materials of the Sverdlovsk region)]. Sotsyal'naya aktyvnost' truzhenykov ural'skoy sovetskoy derevni: sbornyk nauchnykh trudov, Sverdlovsk: UrO AN SSSR, 1990, pp. 71–83. 6. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoy oblasti [State Archives of Chernihiv region]. F. R-4999, op. 1, spr. 344, 257 ark. 7. Tam samo, spr. 524, 374 ark. 8. Tam samo, spr. 1006, 130 ark. 9. Tam samo, spr. 1020, 75 ark. 10. Tam samo, spr. 1038, 144 ark. 11. Tam samo, spr. 1111, 65 ark. 12. Tam samo, spr. 1286, 45 ark. 13. Tam samo, spr. 1017, 76 ark. 14. Vykonnannya hospodars'koho planu kolhospamy Bobrovits'koho rayonu [Implementation of the management plan region collective Bobrovick region] (1961) Desnyans'ka Pravda, Vol.65, 10 September. 15. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoy oblasti [State Archives of Chernihiv region]. F. R-4999, op. 2, spr. 1285, 45 ark. 16. Tam samo, spr. 2277, 29 ark. 17. Tam samo, op. 1, spr. 1261, 14 ark. 18. Pro provedennya kolhospnykh zboriv v s. Kulykivka [On holding collective meetings in the village Kulikovka (1947) Desnyans'ka Pravda, Vol.38, 1th March.

Владимир Кузьменко

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КРЕСТЬЯНАМИ И РУКОВОДСТВОМ КОЛХОЗА В ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ В СЕРЕДИНЕ 40–60 ГГ. XX В. (ЗА МАТЕРИАЛАМИ ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье рассмотрены отношения между крестьянством и руководством колхоза в повседневной жизни в середине 40–60-х гг., за материалам Черниговской области. Освещены ключевые аспекты, которые влияли на формирование отношений между членами колхоза и правлениями хозяйств. Раскрыты особенности отношений между руководством и крестьянами в повседневной жизни при решении разнообразных проблем и во время производственной деятельности.

Ключевые слова: колхоз, крестьянство, трудодень, общее собрание членов колхоза, Черниговская область.

Volodymyr Kuzmenko

RELATIONS BETWEEN FARMERS AND COLLECTIVE FARM MANAGERIAL STAFF IN EVERYDAY LIFE IN THE MIDDLE OF 40–60 YEARS OF THE 20TH CENTURY (IN ACCORDANCE WITH DATA OF CHERNIHIV REGION)

The article is based on the materials of the Chernihiv region of Ukraine and is dedicated to exploration of the relationship between peasantry and leaders of collective farms in daily life in the middle 40's – early 60's of XX century. There are highlighted key aspects that influenced on the formation of relationships between collective farmers and the boards of the collective farms both in the household and the production sphere. The article reveals the features of the relationship between

management and collective farmers in solving of various personal problems during both the everyday life and the production activities. This problem is disclosed through the study of such aspects as: attitude to work, wages, use of so called «collective benefits», relationships in groups and collectives, embezzlement of collective property, informal and personal relationships, expression and types of protests against the collective farm system.

During the study, the author comes to the conclusion that in the conditions of the dictatorship of the party-bureaucratic apparatus and the difficult economic situation that took place in the early postwar years, in most cases, the management of the collective farms tried to build such relationships with members of their own farms, which would contribute effective implementation of economic plans and ensuring the basic material needs of subordinates. At the same time took place the formation of personal relationships between ordinary collective farmers and leaders which had influenced on the production life of the collective farms and life of members of the collectives.

Key words: peasantry, collective farm, labor-day, general meeting of farmers, Chernigov region.

УДК 94 (477) «195/196»: 331.105.44

Віктор Докашенко

ПРОФСПІЛКИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ В СРСР (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР.)

Метою дослідження є простеження організації санаторно-курортного лікування в межах повноважень профспілок, а також визначення латентного змісту їх функціонування в зазначеному колі питань. Автор виходить із первісного посилу про розширення профспілкових компетенцій в епоху «відлиги», що, на його думку, означало апеляцію влади до широких верств трудящих і пояснювалося загостренням політичного протистояння між її прибічниками та прихильниками ортодоксального сталінізму. Доводиться, що політична складова названого процесу носила «стертий» характер. Однак кількісна сторона питання та безкоштовність лікування і відпочинку в умовах політичного протистояння автоматично зводили цю форму діяльності радянських спілок до політичного рангу. Наголошується на тому, що своїми діями профспілки маскували природу тоталітарного режиму. Разом із тим, у дослідженні визнається, що завдяки участі у цьому процесі професійних спілок в країні вдалося створити досить надійну систему управління санаторно-курортним лікуванням, що визнається позитивним явищем.

Ключові слова: політична система, «відлига», професійні спілки, санаторії, будинки відпочинку.

Серед надзвичайно широкого кола компетенцій, якими були наділені профспілки в радянській минувшині, звертає на себе увагу їх роль в організації санаторно-курортного лікування. Зазначене цілком очевидно актуалізується сьогоденною відсутністю якісно сформованого і дієвого профспілкового середовища в Україні, а також необхідністю запровадження в ній сучасного медичного обслуговування населення, складовою частиною якого і є санаторно-курортне лікування. Останнє, у своїй переважній більшості, зараз майже повністю перекладене на плечі самих трудівників. З огляду на зазначене, вивчення досвіду його організації в безкоштовному для суспільства варіанті виглядає достатньо привабливим як з наукової, так і з практичної точок зору.

Найбільше можливостей для вивчення цього процесу надає період «відлиги». Її творці, хоч значною мірою і хаотично, але чи не найбільш послідовно в усій радянській історії намагалися надати соціальній сфері пріоритетного значення. І вже зовсім інше питання полягає в тому, чого тут було більше: турботи про здоров'я суспільства чи турботи про власні політичні дивіденди.

Намагаючись зрозуміти логіку влади, яка наділила громадську організацію такими незвичними для неї повноваженнями, ми, передусім, зосередилися на аналізі наукової літератури. Однак невдовзі переконалися, що спеціальні історичні напрацювання з цього питання відсутні. Пояснення цьому вбачаємо як у непопулярності самої профспілкової тематики, так і у складності її дослідження. Останнє, на нашу думку, викликається надзвичайно високим рівнем функціональності радянських професійних спілок, яка вимагає вивчення не лише діяльності самої громадської організації, а й відповідної сфери, на яку вона її спрямовувала. Тому принагідно зазначимо, що царина діяльності цієї громадської організації дійсно була надзвичайно широкою. За нашими підрахунками, здійсненими на основі статуту в редакції 1963 р., кількісне вираження її компетенцій перевищило сотню [10, с. 6–11]. Однак основоположними в ньому залишатимуться лише два прошарки. По-перше, це галузь знань, яку збираємося досліджувати. Без знання її сутності стає неможливим висвітлення участі профспілок у цьому процесі. І, по-друге, це, власне,

форми та методи діяльності громадської організації в обраному напрямку дослідження. Звичайно, кожен із цих прошарків, у свою чергу, членується на певну кількість похідних, які конкретизують та доповнюють їх.

У цьому доробку лише визначимо дві основні групи наукових праць, які складають основу історіографії проблеми, не деталізуючи їх похідні. З профспілкової проблематики назвемо працю В. Цвіха, у якій досліджується роль профспілок у формуванні та розвитку громадянського суспільства [25], а також монографію О. Тупиці, який розглядає питання політичної діяльності цієї громадської організації [23]. Останнє повністю знаходиться в канві нашого дослідження. Питання організації курортної справи в історичному аспекті теж не перебували в сфері наукового пошуку істориків. Разом із тим, такі питання, як районування санаторно-курортних закладів та характеристика їх спеціалізації, цілком достатньо простежуються у працях П. Масляка та Н. Фоменка [24]. Отже, відсутність спеціальних історичних досліджень та актуальність обраної теми дають нам підставу для її подальшої розробки.

Метою дослідження є простеження організації санаторно-курортного лікування в межах функціональних повноважень професійних спілок та з'ясування латентної сторони питання, що з них випливає. В основу робочої гіпотези взято домінантність політичної складової в цих повноваженнях громадської організації. Враховуючи, що профспілки були частиною політичної системи і діяли під керівництвом політичної партії, це дослідження потребує використання методів та підходів, характерних для політичної історії. В основі попередньої гіпотези поставленої проблеми лежить припущення про розвиток санаторно-курортного лікування як складової частини потужної соціальної програми, сформульованої на партійному форумі. Хоча, як на нашу думку, для самої влади вона мала більше політичне значення. У своїх міркуваннях виходимо з того, що, розбудовуючи стратегію розвитку суспільства на показному запереченні сталінізму, творці «відлиги» акцентували увагу на найслабших місцях сталінської моделі поступу – на вкрай низькому соціальному рівні трудівників. Очевидно, саме тому хрущовські обіцянки у вирішенні соціальних проблем суспільства були настільки вражаючими, що пересічному громадянину могли видатися за казку. В них ішлося й про скорочення робочого дня при збереженні зарплати, підвищення заробітної плати, збільшення виплат за державним соціальним страхуванням з одночасним розширенням кола осіб, що могли на них претендувати, і про вдосконалення пенсійного забезпечення по старості, інвалідності та втраті годувальника, і про покращення медичного обслуговування тощо. Санаторно-курортне лікування було важливою частиною цієї програми. Уся ж вона, сформульована у виступі нового партійного лідера на XX з'їзді КПРС, мала переконати суспільство в правильності обраного новою владою шляху розвитку. Усвідомлення цього громадянами, власне, й означало б її підтримку з боку широких верств населення в такій необхідній для неї перманентній боротьбі з прихильниками сталінського курсу.

У своїй практичній діяльності нова команда повинна була виходити із того статусу спілок, який склався ще у довоєнні роки і сягав своїми витокami об'єднання в 1933 р. Народного комісаріату праці СРСР з ВЦРПС. У постанові Раднаркому від 10 вересня 1933 р. у зв'язку з цим наказувалося – усі санаторії, будинки відпочинку, наукові інститути та інші установи, а також помешкання і майно «Передати з 15 вересня 1933 р. Всесоюзній центральній раді і центральним комітетам професійних спілок». Для управління ними створювалася окрема госпрозрахункова структура [7]. З липня 1941 р. усі санаторно-курортні заклади передавалися під евакуаційні госпіталі, і лише у вересні 1945 р. їх розформовано, а на їхній базі знову почали працювати заклади санаторно-курортного типу. Вже у грудні 1945 р., під час розгляду на XIV пленумі профспілок СРСР питання про покращення роботи громадської організації у сфері лікування та відпочинку робітників і службовців, акцентовано увагу і на необхідності покращення благоустрою будинків відпочинку та санаторіїв, а також на необхідності їх утримання у зразковій чистоті та забезпеченні достатньою кількістю медичного обладнання, бібліотеками, фізкультурними майданчиками, радіо, кіноапаратурою, спортивним обладнанням тощо [8, с.318]. Зосереджувалася на цьому увага і в Законі про IV п'ятирічний план, де окремим рядком, що на той час означало особливу увагу влади, виписано: «Повністю відновити мережу санаторіїв та будинків відпочинку для робітників, селян та інтелігенції та довести кількість місць у санаторіях до 250000 місць і в будинках відпочинку до 200000» [4, с. 53].

XX з'їзду КПРС у контексті масштабності завдань треба було запропонувати щось вагомніше, ніж пропонувалося раніше. Саме тому, очевидно, на партійному форумі поставлено завдання збільшити кількісні показники зростання у санаторіях на 10 %, а будинках відпочинку – на 13 %. Подальший розвиток їх мережі планувалося здійснювати за рахунок центральних і північних територій СРСР. Крім того, передбачалося підвищення якості оснащення цих лікувально-профілактичних установ [1, с. 74]. Однак у матеріалах з'їзду не було жодного натяку на кардинальну зміну в управлінні санаторно-курортною справою. Тому ще більш неочікуваною була

постанова Ради Міністрів СРСР «Про покращення роботи санаторіїв та будинків відпочинку», що вийшла невдовзі після завершення роботи партз'їзду. Нею «визнавалося за необхідне зосередити справу управління санаторіями та будинками відпочинку у віданні Міністерств охорони здоров'я союзних республік, вилучивши їх із відання інших міністерств та відомств». Постановою також приймалася пропозиція ВЦРПС «про передачу Міністерствам охорони здоров'я союзних республік санаторіїв та будинків відпочинку, що належали профспілковим організаціям...» [9].

Отже, Рада Міністрів повністю змінила парадигму управління санаторно-курортною справою в країні, а відтак з'явилася підстава для сумніву в нашій попередній версії щодо наявності політичної складової в радянській моделі організації санаторно-курортного лікування. Це зрозуміло, адже з процесу управління була вилучена головна політична складова – професійні спілки. Пояснення цьому рішучому кроку міститься в самій постанові. У її преамбулі вказується на наступні мотиви цієї управлінської метаморфози. По-перше, це розпорошеність цих закладів лікування серед значної кількості міністерств та організацій, що, на думку укладачів, не дозволяло проводити між ними необхідну спеціалізацію. На курортах Криму, наприклад, заклади відпочинку підпорядковувалися 64 міністерствам і відомствам. По-друге, багато підприємств під виглядом оздоровлення трудящих організували значну кількість власних санаторіїв та будинків відпочинку, які слабо піддавалися централізованому контролю з боки держави. По-третє, на курортах виникла значна кількість установ, які надавала курортні послуги населенню, часто дублюючи одна одну. Отже, як на нашу думку, то з'явилася загроза виникнення ґрунту для приватної підприємницької діяльності, що, передусім, з ідеологічних мотивів не могло вітатися державою. Детальне ознайомлення з текстом постанови дозволяє зробити висновок про те, що зазначене перепідпорядкування санаторно-курортних установ скероване на їх сувору перереєстрацію без будь-яких винятків у межах державного органу влади, яким виступали міністерства охорони здоров'я союзних республік. Очевидним також є й те, що впорядкування потребувала й фінансова сторона функціонування не лише рекреаційно-лікувальних закладів, а й всієї системи соціального страхування загалом.

Міністерство охорони здоров'я (далі – Міноздоров) УРСР тоді прийняло на свій баланс 100 госпрозрахункових санаторіїв на 21267 ліжок, 103 будинки відпочинку на 20046 ліжок і 33 бюджетних санаторії на 4555 ліжок [15]. Аналіз архівних документів дозволяє стверджувати про спроби ухилання місцевих профспілкових органів, а також керівників деяких підприємств від передачі цих оздоровлювальних установ на баланс міністерства. Зокрема, бригада ВЦРПС, що перевіряла процес зміни перепідпорядкування цих закладів оздоровлення в УРСР, виявила факти, коли будинки відпочинку заздальгідь переводилися до розряду піонерських таборів, що давало підставу не передавати їх Міністерству охорони здоров'я. Так, будинок відпочинку у Ворзелі, що на Київщині, належав профспілці працівників харчової промисловості. Він мав 100 ліжок у варіанті зимового обслуговування і 190 для літнього. У нього була власна територія, їдальня, клуб, складські та інші приміщення. Поруч функціонував піонерський табір з власною територією та інфраструктурою, що перебував під управлінням тієї ж профспілки. Після виходу постанови Ради Міністрів будинок відпочинку перетворено на один із корпусів піонерського табору, що й дозволило не передавати його в підпорядкування республіканському Міноздорову. Аналогічний стан справ мав місце з будинком відпочинку «Васищеве» (Харківська область), що належав центральному комітету профспілки працівників держустанов. Як будинок відпочинку він діяв з 1924 р. У 1955 р. поруч добудовано корпус піонерського табору. Невдовзі після виходу названої постанови, будинок відпочинку перепрофільовано під дитячий оздоровчий заклад літнього типу відпочинку, який, звичайно, теж не підлягав передачі. В результаті висновків комісії ці та інші подібні будинки відпочинку були передані Міністерству охорони здоров'я УРСР [3]. Зазначені факти свідчать про наявність серед профспілкових та господарських керівників цілком природного бажання зберегти оздоровчі заклади цього типу під власним управлінням. Гадаємо, що тут можна зрозуміти і керівництво промислових підприємств, і профспілкові комітети, які, зазвичай, в цьому питанні їх підтримували. Адже ці підприємства, за рахунок власних коштів, розбудували будинки відпочинку, створили постійну базу оздоровлення трудівників, після чого їм пропонувалося передати їх Міноздорову республіки. І хоч постанова гарантувала їм першочергове отримання путівок, але здається, вони цій обіцянці не дуже довіряли.

Утім, зміна підпорядкованості оздоровчих закладів не означала загального виключення із процесу професійних спілок. Згадуваною вже постановою Ради Міністрів приймалася пропозиція ВЦРПС про те, що «розподіл путівок в санаторії і будинки відпочинку та для курортного амбулаторного лікування здійснювався ВЦРПС...». При цьому водночас зазначимо, що передача профспілкових санаторіїв до республіканських міністерств охорони здоров'я теж здійснювалася за ініціативою ВЦРПС. Логіка проста: держава за посередництва республіканських міністерств розвиває санаторно-курортне лікування, приводить його у належний стан, а профспілкові

організації розподіляють путівки. Цим, власне, з одного боку, демонструвалася максимальна відкритість й прозорість процесу, а також підтримувалася ілюзія участі в ньому громадськості. З іншого боку – це дозволяло утримувати розподіл путівок, враховуючи високий ступінь одержавленості профспілок, під контролем держави. Але одночасно це означало хибність рішення влади про передачу під управління профспілок цих закладів лікування та оздоровлення. Останнє, власне, й виявилось в неспроможності громадської організації забезпечити їх ні з матеріальної, ні, тим більше, з медичної точки зору.

Документи тієї пори рясніють фактами досить складного матеріального становища санаторіїв та будинків відпочинку. Йдеться й про незадовільні санітарні умови, і про високий рівень зношення м'якого та твердого інвентарю, примітивний рівень обладнання їдалень, відсутність автотранспортних засобів тощо. І це вже не наголошуючи на якості діагностичного обладнання та лабораторного устаткування більшості із них. Хронічною проблемою курортів стала нестача води. Особливо гостро це відчувалося у санаторіях західного регіону республіки. Зокрема, у санаторії «Мармуровий палац», що в Моршині, через недостатній тиск у системі водопостачання на четвертому поверсі практично завжди була відсутня вода. До душових кімнат спального корпусу та до міської грязелікарні, яка обслуговувала практично усі санаторії курорту, час від часу через місцеву водокачку надходила неочищена вода із річки Бережниця [19]. Неважко собі уявити масштаби катастрофи, яка могла статися.

Стосовно розподілу путівок. Цей процес здійснювався у двох напрямках: від вищих профспілкових органів – до нижчих. І навпаки: від нижчих – до вищих. Причому первинні профспілкові організації займалися формуванням пакету заявок на путівки, а вищі розподіляли їх між галузями виробництва та областями республіки. Взагалі улюбленою справою цієї громадської організації того часу був розподіл, у тому числі й путівок. Діяльність вищого профспілкового органу республіканського рівня у цьому напрямку достатньо повно простежується за протоколами засідань президії Укрпрофради, на яких відбувалося затвердження плану розподілу путівок до санаторіїв та будинків відпочинку. За приклад візьмемо засідання президії Укрпрофради від 28 жовтня 1958 р., на якому розглядався такий план на 1959 р. [16]. Отже, президія затвердила поданий відділом соціального страхування план розподілу путівок для санаторно-курортного і курортно-амбулаторного лікування за обласними радами профспілок і територіальним комітетом працівників авіатранспорту за рахунок коштів державного соціального страхування. Водночас затверджено план розподілу путівок до санаторіїв і будинків відпочинку, що підпорядковувалися Міністерству охорони здоров'я УРСР. Вони розподілялися серед міністерств, відомств, а також колгоспів для їх подальшої реалізації серед робітників, службовців та колгоспників.

На рівні первинних профспілкових організацій цей процес проходив відповідно до нового положення про комісії із соціального страхування від 20 грудня 1957 р. Розподіл здійснювали цехові комісії, які направляли робітників і службовців на санаторно-курортне лікування, в будинки відпочинку та надавали лікувальне харчування [11]. Комісія соцстраху замінила раду соцстраху, які діяли при фабзавкомах з 1951 р. Однак прийняття нового положення щодо розподілу путівок нічого не змінило. Кожна цехова страхова комісія складалася з декількох груп. У комісії із соціального страхування місцевого комітету резерву провідників Південної залізниці (м. Харків) для роботи із організації санаторно-курортного лікування формувалася група з організації оздоровчих заходів, що складалася з 5 осіб. До її повноважень входила уся підготовча робота з направлення залізничників на санаторно-курортне лікування та до будинків відпочинку, а також контроль за використанням путівок (збір корінців за використані путівки) [21]. Отже, виявлення осіб, що потребували лікування та подання заявок до профспілки залізничників дороги (Дорпрофзал) Південної залізниці, також збір корінців про використані путівки покладался на зазначену групу активістів, а виділення путівок – з профспілкового комітету вищого порядку. В нашому випадку це профспілка залізниці, яка, у свою чергу, отримувала путівки від облпрофради, а та – від Укрпрофради. Таким чином, кожна путівка, перш ніж дійти до свого користувача, проходила 3–4 етапи. Оскільки потреба в путівках завжди була вищою, ніж пропозиція, то за такої багатоступінчатого розподілу путівок робота первинної профспілкової організації перетворювалася на звичайну формальність, а члени профспілки – на звичайних прохачів.

Звернемо увагу ще на одну суттєву деталь. Справа в тому, що сама організація забезпечення населення путівками була досить складною. За приклад знову візьмемо 1958 р., у якому в УРСР випущено 308 тис. санаторних путівок. Частина з них, – 170 тис. розподілялася централізовано (55,1 %), а інша частина республікою – 138 тис. (44,8 %). З централізованої частини 81,1 % (138 тис. путівок) підлягало відправці до Москви. Трохи більше 23 тис. (13,6 %) мали розподілити профспілки. І понад 5 % їх загальної кількості (8775) продавалася міністерствам і населенню. Та частина, що залишалася в республіці, тобто 138 тис. путівок розподілялася наступним чином: профспілкам передавалося 98 тис. (71 %), міністерствам і населенню продавалося 30 тис. путівок

(21,7 %) та біля 10 тис., що складає 7,2 % – передавалися іншим республікам. Отже, мало того, що у розподілі профспілок знаходилася менша частина путівок, випущених в УРСР, так ще більша їх частина відправлялася до столиці країни. Не дивно, що найбільш популярні напрямки курортного лікування не забезпечувалися ВЦРПС належним чином. Зокрема, у тому ж 1958 р. заявка республіки до санаторіїв Трускавця, наприклад, була виконана лише на 50 % [20].

І все ж таки, незважаючи на свою гадану самостійність, проблема санаторно-курортного лікування такою не була. Вона була лише складовою частиною моделі соціального страхування в СРСР. Останнє ж упродовж «відлиги» продовжувало «вдосконалюватися» в межах радянської системи господарювання. Ключову роль у цьому відношенні відіграла «Інструкція про порядок стягнення страхових внесків і витрачання коштів державного соціального страхування», узгоджена з Держкомпраці СРСР та Міністерством фінансів СРСР [5]. Зазначена інструкція суворо регламентувала абсолютно усі напрямки фінансової діяльності в сфері соціального страхування: платежі до бюджету Держстраху, реєстрацію страхувальників, тарифи страхових внесків та їх нарахування, терміни та порядок сплати страхових внесків, відшкодування заборгованості по них та нарахування пені, рахунки із соціального страхування та порядок витрачання коштів з них, облік та звітність із соціального страхування, контроль за сплатою страхових внесків і використанням коштів державного соціального страхування. Визначався нею також порядок сплати страхових внесків окремими громадянами і відповідальність та порядок розгляду скарг на соціальне страхування. Таке детальне перерахування фінансових пересторог у цій галузі знадобилося нам для того, щоб зафіксувати завершення процесу централізації системи соціального страхування в сфері стягнення, витрат і обліку коштів державного страхування. Цією інструкцією держава, з точки зору власних інтересів, значно «вдосконалила» фінансову частину питання, яка тепер виключала будь-яку самостійність державного соціального страхування, в тому числі й у сфері санаторно-курортного лікування. Тому управління останнім тепер знову можна було передавати ВЦРПС, у правовому полі якої воно знаходилося раніше. З урахуванням зазначеного, перехід під управління вищого профспілкового органу закладів санаторно-курортного спрямування було лише питанням часу.

Рішення уряду не забарилося. Вже 10 березня 1960 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР за № 355 «Про передачу профспілкам санаторіїв і будинків відпочинку» [6]. Дослідники санаторно-курортної справи того часу оцінювали її як таку, що «позитивно позначилася на всій галузі» та як «подальший важливий етап надання санаторно-курортної допомоги» [12]. З нашої ж точки зору, значно важливішою для влади була згадувана інструкція. Березнева постанова Ради Міністрів лише завершила справу, знову ж таки прийнявши пропозицію ВЦРПС та рад міністрів союзних республік про передачу до 1 травня 1960 р. у відання республіканських рад профспілок «усіх діючих на госпрозрахункових засадах санаторіїв (крім туберкульозних), будинків відпочинку, курортних лікарень і поліклінік, пансіонатів...». У квітні 1960 р. Рада Міністрів УРСР прийняла аналогічну постанову, якою зобов'язувала Міністерство охорони здоров'я до 1 травня 1960 р. передати Укрпрофраді «всі діючі госпрозрахункові санаторії (крім туберкульозних) загальною кількістю 73 об'єкти на 23856 ліжок, 92 будинки відпочинку на 20997 ліжок, 8 санаторних пансіонатів на 1520 ліжок...» [14]. Усі вони, згідно із додатком № 1, розподілялися між сімома територіальними управліннями: Євпаторійським, Закарпатським, Київським, Кримським, Одеським, Слов'янським і Трускавецьким.

У контексті зазначених перетворень важливе місце для розвитку санаторно-курортної справи в Україні мала постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 788 від 10 травня 1960 р. «Про заходи з подальшого розширення і покращення курортного лікування та відпочинку трудящих», а також постанова цих же керівних органів республіки від 18 березня 1961 р., якою вносилися зміни до названого документа. У них, по суті, містився детальний план розвитку всієї санаторно-курортної сфери республіки. Важливою його частиною стало будівництво курортних містечок, що значно здешевлювало оздоровлення через кооперацію всієї інфраструктури. І окремо, мабуть, варто наголосити на тому, що ці постанови передбачали перетворення південного Криму в зону масового відпочинку, що свідчить вочевидь не на користь позиції сучасних прибічників «кримнашу». З цією метою планувалася не лише побудова нових пансіонатів та курортних містечок, а й трансформація деяких кліматичних санаторіїв у пансіонати зі скороченням терміну перебування в них з 24 – до 18 днів [13]. Останнє цілком виправдовувалося тим, що у значної частини громадян, у своїй переважній більшості низькооплачуваної, відпустка не перевищувала 18 календарних днів.

Можна, звичайно, дискутувати стосовно форм і методів реалізації програми, але, вочевидь, іншими, враховуючи командно-адміністративний метод економічного поступу, вони бути не могли. Це – по-перше. І, по-друге, завдяки цій надзвичайно жорсткій системі управління, що була панівною в СРСР, вдалося в надзвичайно стислі терміни перетворити Крим у всесоюзну здравницю. У спільній постанові ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, про яку ми вже згадували, між міністерствами, відомствами та раднаргоспами були розподілені об'єкти будівництва, за ходом

якого здійснювався постійний контроль. Однак архівні документи констатують постійне не виконання планів цього будівництва. Інспектори Укрпрофради, закріплені за ними, систематично сигналізували про зриви планів, про що негайно доводилося до відома ЦК КПУ. Так, у своїй довідці, адресованій президії Укрпрофради, заступник начальника українського курортного управління з будівництва в лютому 1962 р. писав: «Сталінський раднаргосп є єдиним раднаргоспом, який як слід розгорнув і веде роботу з будівництва курортного містечка в Масандрі». У той же час Дніпропетровський раднаргосп, наголошував автор, нічого не зробив з обладнання корпусів у Кримській, Львівській та Запорізькій областях. Станіславський та Львівський раднаргоспи виправдовують свою бездіяльність відсутністю коштів, продовжував він далі.

Недофінансування дійсно було постійним явищем. Наприклад, Міністерство торгівлі УРСР замість виділення запланованих 3,5 млн крб., як це передбачалося постановою, виділило лише 2,98. З них на об'єкти, вказані у постанові, – лише 1,8 млн крб. Міністерство охорони здоров'я, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство заготівель республіки у 1961 р. взагалі не асигнували зазначені будівельні роботи. Є усі підстави вважати, що такий стан справ був абсолютно виправданим, адже постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, яка оголосила таку широку програму курортного будівництва, була прийнята лише 10 травня. Якщо ж враховувати плановий характер ведення радянської економіки, то на цей час верстання всіх планів було давно завершено. Це означає, що кошти на зазначене будівництво можна було отримати, лише зекономивши їх на інших витратах. Це однаковою мірою стосувалося і міністерств, і раднаргоспів.

Особливо від партійних структур діставалося останнім. У одній із довідок, підготовлених для ЦК КПУ Укрпрофрадою, так і зазначалося, що Харківський та Запорізький раднаргоспи всіляко ухиляються (підкреслення наше. – В. Д.) від будівництва містечок. Зокрема, Харківський раднаргосп не приступив до будівництва курортного містечка у с. Привітне Алуштинського району. В аналогічній ситуації знаходилося будівництво курортного містечка у Судаку, яке повинно розбудовуватися коштом Луганського раднаргоспу. Запорізька облпрофрада наполягала на тому, щоб раднаргоспу в рахунок завдань постанови зарахували те будівництво, що розпочалося за два роки до її виходу в світ [2], що, погодьмося, загалом не позбавлене логіки. Ми змушені наголошувати на цих фактах передусім тому, щоб підкреслити, що забудова санаторно-курортними комплексами захопленого нині Криму здійснювалася трудівниками, практично, всієї України. Звичайно, що усі заплановані партією рекреаційні об'єкти були введені у дію. Партійно-державна машина примусила господарників це зробити. При цьому, не можна виключати й того, що й за рахунок житлового та соціально-культурного будівництва в регіонах дислокації підприємств.

Отже, розбудова санаторно-курортної справи в СРСР у кількісному вимірі подається в нижче наведеній таблиці. За одиницю виміру взято показник, характерний для всієї системи охорони здоров'я того часу – кількість ліжко-місць. Хоча автором повністю усвідомлюється те, що ця одиниця виміру відтворює реальний стан справ лише у кількісному вираженні, без його змістовного наповнення та без урахування якості наданих послуг [22, с. 898, 838, 496, 601].

Таблиця 1

Чисельність санаторіїв та будинків відпочинку в СРСР

	Чисельність за роками				
	1956	1958	1960	1962	1964
Чисельність закладів сан.-кур. лікування для дорослих	1 034	968	967	993	1 016
У них ліжко-місць (тис.).....	178	191	201	225	247
Чисельність закладів сан.-кур. лікування для дітей.....	1 095	1 106	1 106	1 131	1 147
У них ліжко-місць (тис.).....	106	114	120	125	133

Таблиця дозволяє весь досліджуваний період розділити на два етапи. Перший відтворює період розвитку впродовж 1956–1960 рр., тобто час, коли санаторно-курортні заклади знаходилися в підпорядкуванні республіканських міністерств охорони здоров'я. І другий – упродовж 1960–1964 рр., коли професійні спілки знову повернули їх під свою опіку. В межах кожного із етапів спостерігалось зростання і кількості оздоровчих закладів, і кількості місць. Виключенням може бути лише 1958 р., коли, в порівнянні з 1956 р., чисельність санаторіїв та будинків відпочинку для дорослих скоротилася майже на 6,4 %, а дитячих – на 1 %. Однак при цьому чисельність ліжко-місць збільшилася і для дітей, і для дорослих приблизно на 7 %. Отже, таблиця підтверджує нашу гіпотезу щодо причин передачі цих закладів до управління міністерствами. Вочевидь, за цей час відбулося укрупнення санаторіїв, що дозволило в подальшому збільшення кількості ліжко-місць. На другому етапі своєї розбудови санаторно-курортні установи поповнилася санаторіями та будинками відпочинку для дорослих майже на 5 % і дитячими – майже на 10 %. При цьому кількість ліжко-місць перших зросла на 18,6 %, а других – майже на 10 %.

Якщо розглянути ці кількісні показники кризь призму окремих регіонів, то ситуація теж виглядає досить оптимістичною. За приклад візьмемо стан забезпеченості санаторно-курортними путівками одного із найбільших промислових регіонів республіки – Донецьку область. За 8 місяців 1961 р. тут видано 118800 путівок, з яких до санаторіїв – 35308, до будинків відпочинку – 78325 і 5167 курсівок. А з урахуванням додатково виділених для області путівок (4378), їх кількість сягнула 123178 [18].

Наведена вище таблиця об'єктивно вимагає з'ясування фінансової сторони питання. Тим більше це важливо ще й тому, що організація санаторно-курортного лікування розглядається нами як складова державного соціального страхування, яке, як відомо, теж знаходилося в компетенції наймасовішої громадської організації. У нижченаведеній таблиці пропонується простежити витрати з бюджету Держстраху на санаторно-курортне лікування. У знаменнику таблиці наводяться дані, що свідчать про зростання чи, навпаки, зменшення витрат у відсотковому вираженні до попередньої дати виміру [17, с. 406, 852, 639, 744].

Таблиця 2

Динаміка витрат на санаторно-курортне лікування в бюджеті державного соціального страхування СРСР (млн крб.)

	Бюджетні витрати за роками (абсолютні дані та у %)				
	1956	1958	1960	1962	1964
Всього витрат	3,1	5,9 /47,4	7,1/16,91	8,6/17,45	9,5/9,48
з них на сан.-кур. лікування	180	226/20,36 %	256/11,72 %	277/7,59 %	300/7,69 %

Таблиця засвідчує стабільну зростаючу витратність фонду Держстраху за весь досліджуваний період (крім 1958 р.). Таку ж тенденцію демонструють витрати на санаторно-курортне лікування. І в одному, і в другому випадку йдеться про дані в абсолютному вираженні. Упродовж 1956–1964 рр. загальні витрати цього фонду зросли майже на 68 %. А витрати на санаторно-курортне лікування – на 60 %. Однак, якщо розглядати процес зростання у відсотках, то слід відзначити загальну тенденцію до зменшення темпів фінансування цієї галузі. Вирізняється в цьому відношенні лише 1958 р., у якому, порівняно із 1956 р., загальні витрати зросли більш як 47 %. У той же час оплата санаторно-курортного лікування збільшилася на 20,3 %. Якщо зазначені витрати розглянути за вертикаллю, то з'ясується, що найбільшою частка витрат бюджету держстраху мала місце в 1956 р. У цьому році вона покривала 5,8 % від загальної суми витрат. Пояснюється це, на нашу думку, соціальною програмою, прийнятою XX з'їздом КПРС і продиктованою все більшим загостренням політичного протистояння між прибічниками «відлиги» та прихильниками ортодоксального сталінізму. В міру зміцнення режиму М. Хрущова частка витрат на путівки до санаторіїв та будинків відпочинку зменшувалася. Від 3,8 % у 1958 р. – до 3,6 % у 1960 р., до 3,2% у 1962 р. та 3,1 % у 1964 р. Вочевидь, що тут позначився, передусім, і розвиток затратної системи пенсійного забезпечення, частка якого зросла з 37,1 % у 1940 р. – до 72,6 % у 1964 р.

Простеження організації санаторно-курортної справи в СРСР за період «відлиги» дозволяє зробити декілька висновків, що загалом характеризує політичну модель радянського тоталітаризму. По-перше, політична складова цього процесу в цей час носила дещо згладжений характер, що пояснюється структуруванням санаторно-курортного лікування до системи державного страхування, де вона губилося серед виплат на пенсійне забезпечення та на допомогу з тимчасової непрацездатності. Однак практично безкоштовне, або із суттєвим зниженням вартості оплати, щорічне оздоровлення 2,9 млн дорослих і понад 1,5 млн дітей автоматично визначало його як важливий політичний чинник підтримки режиму. По-друге, участь професійних спілок в організації цього процесу, незважаючи на зміну підпорядкованості оздоровчих закладів, ніколи не втрачала свого значення для владно-партійних структур. Усе відчутніше, перебуваючи у державній власності, вони продовжували виконувати функцію маскування природи тоталітарного режиму, а розвиваючи мережу санаторно-курортних установ, створювали ілюзію можливостей його подальшої гуманізації. І, нарешті, по-третє, не можна не визнати за позитив процесу лікування та оздоровлення громадян та їхніх дітей, що мало місце під егідою професійних спілок. Адже, коли йдеться про життя людини як про найбільшу цінність, вже не суть важливо, наскільки якісною є політична система. Врешті-решт, її теж будують і змінюють люди.

Можливо, наше дослідження виглядало б переконливіше і точніше б характеризувало панівну політичну систему на етапі «відлиги», якби ми розкрили механізм використання санаторно-курортної системи оздоровлення кризь призму інтересів до неї різнорівневої партійно-державної еліти. Такий аналіз дозволив би переконливіше схарактеризувати соціальне розшарування суспільства й показати ілюзорність його єдності, що, безперечно, є його основоположним критерієм. Хоча зазначене не виключає можливості повернення до цієї теми як до самостійного дослідження в майбутньому, і тому розглядається автором як перспективна проблема дослідження політичної історії радянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Директивы XX съезда КПСС по шерстому пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР 1956–1960 годы. Постановлене XX съезда КПСС // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). – Т.9. 1956–1960. 9-е изд., доп. и испр. М.: Политиздат, 1986. С.28–90 (далі – КПСС в резолюциях...). 2. Довідка про хід виконання Постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 10 травня 1960 р. «Про заходи з подальшого розширення і покращення курортного лікування та відпочинку трудящих» // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 3040. Арк. 9–14. 3. Довідка про хід виконання ЦК КПУ України і Ради Міністрів Української РСР від 10 травня 1960 р. № 788 «Про заходи по дальшому розширенню і поліпшенню курортного лікування і відпочинку трудящих в Українській РСР» і від 18 березня 1961 р. № 365 «Про деякі зміни і доповнення постанови № 788» // ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 3040. Арк. 9–14. 4. Закон о пятилетнем плане развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг. М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1946. 95 с. 5. Инструкция о порядке взимания страховых взносов и расходования средств государственного социального страхования. Утверждена Постановлением Президиума ВЦСПС от 29 февраля 1960 года. Согласовано с Государственным комитетом при Совете Министров СССР по вопросам труда и заработной платы и Министерством финансов СССР. URL: http://www.libussr.ru/dok_ussr/usr_5503.htm (дата звернення 01.04.2017). 6. О передаче профсоюзам санаториев и домов отдыха. Постановление Совета Министров СССР от 10 марта 1960 г. № 355. URL: [http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15972_\(дата_звернення_25.02.2017\)](http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15972_(дата_звернення_25.02.2017)). 7. О порядке слияния Народного Комиссариата Труда Союза СССР с Всесоюзным Центральным Советом профессиональных союзов. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 10 сентября 1933 г. № 1952 URL: <http://www.consultant.ru/cons/CGI/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4517#0>. (дата звернення 11.02.2017). 8. Об улучшении работы профсоюзов по организации лечения и отдыха рабочих и служащих. Из постановления XIV пленума ВЦСПС (декабрь 1945 г.) // Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1951. – С.316–318. 9. Об улучшении работы санаториев и домов отдыха. Постановление Совета Министров СССР от 20 марта 1956 г. № 369. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16199.htm> (дата звернення 18.02.2017). 10. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СССР 1 листопада 1963 р. К.: Держполітвидав України, 1964. 49 с. 11. Положение о комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС 20 декабря 1957 г. // Справочник профсоюзного работника 1957 год. М.: Профиздат, 1958. С.422–424. 12. Полторанов В. В., Мазур М. М. Санаторно-курортное лечение и его эффективность / В. В. Полторанов, М. М. Мазур. – М.: Профиздат, 1969. – 280 с.; Полторанов В. В., Гольдфайн Л. Г. Курорты. URL: <http://бмэ.орг/index.php/КУРОРТЫ#.D0.98.D1.81.D1.82.D0.BE.D1.80.D0.B8.D1.8F> (дата звернення 27.02.2017). 13. Председателю ВЦСПС. Докладная записка // ЦДАВО України. ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 3040. Арк. 17–18. 14. Про передачу профспілкам санаторіїв будинків відпочинку Міністерства охорони здоров'я УРСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 23 квітня 1960 р. № 606. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/606-60-п> (дата звернення 28.02.2017). 15. Про передачу профспілкам санаторіїв і будинків відпочинку Міністерства охорони здоров'я УРСР. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 23 квітня 1960 р. № 606. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/606-60-%D0%BF>. 16. Протокол № 9 засідання Президиума українськогореспубліканського союзу професійних союзов от 28 октября 1958 г. // ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 1661. Арк. 3–5. 17. Расходы по бюджету государственного социального страхования(миллиардов. рублей) // Народное хозяйство СССР в 1958 году. Статистический ежегодник / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. М.: Госстатиздат, 1959. 959 с.; Расходы по бюджету государственного социального страхования. (миллиардов. рублей) // Народное хозяйство СССР в 1960 году. Статистический ежегодник / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. М.: Госстатиздат, 1961; Расходы по бюджету государственного социального страхования. (миллиардов. рублей) // Народное хозяйство СССР в 1962 году. Статистический ежегодник / Ответственный за выпуск С. Я. Генин. М.: Госстатиздат, 1963. 736 с.; Расходы по бюджету государственного социального страхования. (миллиардов. рублей) // Народное хозяйство СССР в 1964 году. Статистический ежегодник / Ответственный за выпуск С.Я. Генин. М.: Госстатиздат, 1965. 857 с. 18. Число санаториев и домов отдыха // Народное хозяйство СССР в 1958 году; Число санаториев и домов отдыха // Народное хозяйство СССР в 1960 году; Число санаториев и домов отдыха // Народное хозяйство СССР в 1962 году; Число санаториев и домов отдыха // Народное хозяйство СССР в 1964 году. 19. Справка заведующего отдела соцстраха Укрсовпрофа о недостатках работы санаториев курорта Моршин // ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 2230. Арк. 16–19. 20. Справка о плане распределения путевок в санатории и дома отдыха на 1958 год по Украинской республиканской конторе санаториев и домов отдыха Минздрава УССР, утвержденном ВЦСПС // ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 1820. Арк.15–17. 21. Справка о работе совета соцстраха местного комитета профсоюза резерва проводников Южной железной дороги // ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 1587. Арк. 41–44. 22. Справка по Сталинскому облсовпрофу за 1961 г. // ЦДАВО України, Ф. 2605. Оп. 8. Спр. 3040. Арк. 3. 23. Тупиця О. М. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування. Монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. 352 с. 24. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія. К.: ЦНР, 2007. 312 с.; Масляк П. О. Рекреаційна географія. Навчальний посібник. К.: Знання, 2008. 343 с. 25. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: теорія, методологія, практика. К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.

References

1. Direktivy XX sezda KPSS po sherstomu pjatiletnemu planu razvitija narodnogo hozjajstva SSSR 1956–1960 gody. Postanovlene XX sezda KPSS [Directives of 20th Congress of the CPSU on the sixth five-year plan of the national economy development in the USSR 1956–1960. Resolution of 20th Congress of the CPSU]. *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuzu v rezolyutsiyakh i resheniyakh sjezdov, konferentsii i plenumov TsK.* (1898–1986). (In what follows: *KPSS v rezolyutsiyakh ...*), Moscow, Politizdat, 1986, Vol. 9, pp. 28–90.
2. Dovidka pro khid vykonannya Postanovy TsK KPU i Rady Ministriv URSR vid 10 travnya 1960 r. «Pro zakhody z podal'shoho rozshyrennya i pokrashchennya kurortnoho likuvannya ta vidpochynku trudyashchykh» [Information on the implementation of the decision of the Central Committee of the Communist party and the USSR Council of Ministers on May 10, 1960 «On the measures for further expansion and improvement of the resort treatment and rest of workers»]. *Tsentrал'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny* (In what follows: TDAVOVU), f. 2605, rec.st. 8, c. 3040, pp. 9–14.
3. Dovidka pro khid vykonannya TsK KPU Ukrayiny i Rady Ministriv Ukrayins'koyi RSR vid 10 travnya 1960 r. № 788 «Pro zakhody po dal'shomu rozshyrennyu i polipshennyu kurortnoho likuvannya i vidpochynku trudyashchykh v Ukrayins'ki RSR» i vid 18 bereznya 1961 r. № 365 «Pro deyaki zminy i dopovnennya postanovy № 788» [Information on the process of implementation of the Central Committee of the Communist party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on May 10, 1960, No.788 «On the measures for further expansion and improvement of the resort treatment and rest of workers in the Ukrainian SSR» and on March 18, 1961, No.365 «On some amendments and additions of the resolution No.788»], TDAVOVU, Ibid.
4. Zakon o pyatiletnem plane razvitiya narodnogo khozyaistva SSSR na 1946–1950 gg. [Act on the five-year plan of development of the national economy of the USSR in 1946–1950], Moscow, State. publ. of polit. Literature, 1946, 95 p.
5. Instruksiya o poryadke vzimaniya strakhovykh vnosov i raskhodovaniya sredstv gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya. Utverzhdena Postanovleniem Prezidiuma VTsSPS ot 29 fevralya 1960 goda. Soglasovano s Gosudarstvennym komitetom pri Sovete Ministrov SSSR po voprosam truda i zarabotnoi platy i Ministerstvom finansov SSSR [Manual for the collection of insurance premiums and disbursement of the state social insurance. Approved by the Resolution of the Presidium of AUCCTU on February 29, 1960. Coordinated with the State Committee under the USSR Council of Ministers for labour and wages and the Ministry of Finance USSR] (In Russ.) Available at: http://www.libussr.ru/dok_ussr/usr_5503.htm (accessed 22.03.2017).
6. O peredache profsoyuzam sanatoriev i domov otdykha. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 10 marta 1960 g. № 355. [On the transfer of sanatoria and holiday homes to trade unions. Resolution of the Council of Ministers of the USSR on March 10, 1960, No. 355.] (In Russ.) Available at: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15972> (accessed 25.02.2017).
7. O poryadke sliyaniya Narodnogo Komissariata Truda Soyuzu SSSR s Vsesoyuznym Tsentrал'nyim Sovetom professional'nykh soyuzov. Postanovlenie Soveta Narodnykh Komissarov SSSR ot 10 sentyabrya 1933 g. № 1952 [On the procedure for the merger of the People's Commissariat of Labor of the USSR with the All-Union Central Council of Trade Unions. Resolution of the Council of People's Commissars of the USSR on September 10, 1933 No. 1952.] (In Russ.) Available at: <http://www.consultant.ru/cons/CGI/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=4517#0> (accessed 11.02.2017).
8. Ob uluchshenii raboty profsoyuzov po organizatsii lecheniya i otdykha rabochikh i sluzhashchikh. Iz postanovleniya KhIV plenuma VTsSPS (dekabr' 1945 g.) [On improving the work of trade unions on the organization of treatment and rest of workers and employees. From the decision of XIV Plenum of AUCCTU (December, 1945)]. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika*, Moscow, Profizdat, 1951, pp. 316–318.
9. Ob uluchshenii raboty sanatoriev i domov otdykha. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR ot 20 marta 1956 g. № 369. [On improving of the functioning of sanatoriums and rest homes. Resolution of the Council of Ministers of the USSR on March 20, 1956 No. 369.] (In Russ.) Available at: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16199.htm> (accessed 18.02.2017).
10. Estimated according to: Statut profesiynykh spilok SRSR. Zatverdzhenny KhIII z'yizdom profspilok SSSR 1 lystopada 1963 h. (In what follows: Statut, 1963) [The Charter of trade unions of the USSR. Approved by the XIII Congress of trade unions of the USSR on 1 November 1963], Kyiv, Derzhpolitvydav Ukrayiny, 1964, 49 p.
11. Polozhenie o komissiyakh po sotsial'nomu strakhovaniyu. Utverzhdeno Prezidiumom VTsSPS 20 dekabrya 1957 g. [Regulations on the commissions on social insurance. Approved by the Presidium of AUCCTU December 20, 1957]. *Spravochnik profsoyuznogo rabotnika 1957 god*, Moscow, Profizdat, 1958, pp. 422–424.
12. Poltoranov V.V., Mazur M.M. Sanatorno-kurortnoe lechenie i ego effektivnost' [Sanatorium-resort treatment and its effectiveness], Moscow, Profizdat, 1969, 280 p.; Poltoranov V.V., Gol'dfain L.G. Kurorty. [Resorts] (In Russ.) Available at: <http://бмэ.опр/индех.php/ КУРОРТЫ#.D0.98.D1.81.D1.82 .D0.BE.D1. 80. D0. B8.D1.8F> (accessed 27.02.2017).
13. Predsedatelyu VTsSPS. Dokladnaya zapiska [To Chairman of AUCCTU. Memorandum report], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 3040, pp. 17–18.
14. Pro peredachu profspilkam sanatoriyiv budynkiv vidpochynku Ministerstva okhorony zdorovya URSR. Postanova Rady Ministriv Ukrayins'koyi RSR vid 23 kvitnya 1960 r. № 606. [On the transfer of sanatoriums and rest houses of the Ministry of health of the USSR to trade unions. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on April 23, 1960, No. 606.] (In Ukr.) Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/606-60-п> (accessed 28.02.2017).
15. Pro peredachu profspilkam sanatoriyiv budynkiv vidpochynku Ministerstva okhorony zdorovya URSR. Postanova Rady Ministriv Ukrayins'koyi RSR vid 23 kvitnya 1960 r. № 606. [On the transfer of sanatoriums and rest houses of the Ministry of health of the USSR to trade unions. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR on April 23, 1960, No. 606.] (In Ukr.) Available at <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/606-60-%D0%BF> (accessed 28.02.2017).
16. Protokol № 9 zasedaniya Prezidiuma ukrainskogo respublikanskogo soveta professional'nykh soyuzov ot 28 oktyabrya 1958 g. [Protocol № 9 of

the meeting of the Presidium of the Ukrainian Republican Council of trade unions on October 28, 1958.], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 1661, pp. 3–5. 17. Estimated according to: Raskhody po byudzhetu gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya (milliardov. rublei) [The costs of the state social insurance budget (billion. rubles)]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1958 godu. Statisticheskii ezhegodnik / Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Genin, Moscow, Gosstatizdat, 1959, 959 p.; Raskhody po byudzhetu gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya. (milliardov. rublei) [The costs of the state social insurance budget (billion. rubles)]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1960 godu. Statisticheskii ezhegodnik / Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Genin, Moscow, Gosstatizdat, 1961; Raskhody po byudzhetu gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya. (milliardov. rublei) [The costs of the state social insurance budget (billion. rubles)]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1962 godu. Statisticheskii ezhegodnik / Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Genin, Moscow, Gosstatizdat, 1963, 736 p.; Raskhody po byudzhetu gosudarstvennogo sotsial'nogo strakhovaniya. (milliardov. rublei) [The costs of the state social insurance budget (billion. rubles)]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1964 godu. Statisticheskii ezhegodnik / Otvetstvennyi za vypusk S. Ya. Genin, Moscow, Gosstatizdat, 1965, 857 p. 18. Estimated according to: Chislo sanatoriev i domov otdykha [The number of sanatoriums and houses of rest]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1958 godu; Chislo sanatoriev i domov otdykha [The number of sanatoriums and houses of rest]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1960 godu; Chislo sanatoriev i domov otdykha [The number of sanatoriums and houses of rest]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1962 godu; Chislo sanatoriev i domov otdykha [The number of sanatoriums and houses of rest]. Narodnoe khozyaistvo SSSR v 1964 godu. 19. Spravka zaveduyushchego otdela sotsstrakha Ukrsovprofа o nedostatках raboty sanatoriev kurorta Morshin [Information of Head of the Department of social insurance of Ukrsovprof on the shortcomings of the sanatoriums of resort Morshyn], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 2230, pp. 16–19. 20. Spravka o plane raspredeleniya putevok v sanatorii i doma otdykha na 1958 god po Ukrainskoi respublikanskoi kontore sanatoriev i domov otdykha Minzdrava USSR, utverzhdennom VTsSPS [Information of the distribution plan of vouchers to sanatoriums and rest homes in 1958 at the Ukrainian Republican office of the sanatoriums and rest houses of the Ministry of health of the USSR approved by AUCCTU], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 1820, pp. 15–17. 21. Spravka o rabote soveta sotsstrakha mestnogo komiteta profsoyuza rezerva provodnikov Yuzhnoi zheleznoi dorogi [Information on the work of the Council of social insurance of the local Committee of the trade union reserve of the conductors of the Southern railway], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 1587, pp. 41–44. 22. Spravka po Stalinskomu oblsoprofu za 1961 g. [Information on Stalin oblsoprof in 1961], TDAVOVU, f. 2605, rec.st. 8, c. 3040, p. 3. 23. Tupytsya O.M. Profspilky v politychniy systemi suchasnoho suspil'stva: vymiry funkcionuvannya. Monohrafiya [Trade unions in the political system of the modern society: measurement of functioning. Monograph]. Dnipropetrovs'k, Publishing house of the Dnipropetrovsk national University, 2008, 352 p. 24. Fomenko N.V. Rekreatsinyi resursy ta kurortolohiya [Recreational resources and balneology]. Kyiv, 2007, 321 p.; Maslyak P.O. Rekreatsinya heohrafiya. Navchal'nyy posibnyk [Recreational geography]. Kyiv, Znannya, 2008, 343 p. 25. Tsyvkh V.F. Profspilky i hromadyans'ke suspil'stvo: teoriya, metodolohiya, praktyka [Trade unions and civil society: theory, methodology, practice]. Kyiv, Publishing house «Kyiv University», 2002, 376 p.

Виктор Докашенко

ПРОФСОЮЗЫ И ОРГАНИЗАЦИЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛЕЧЕНИЯ В СССР (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х ГГ.)

Цель статьи состоит в исследовании организации санаторно-курортного лечения в пределах полномочий профсоюзов, а также определения латентного содержания их деятельности в этих пределах. При этом автор исходит из первичности посылки расширения компетенций общественной организации в период «оттепели», что трактуется как форма апелляции власти к народу, обусловленная обострением политического противостояния между её сторонниками и приверженцами ортодоксального сталинизма. Констатируется, что политическая составляющая указанного процесса носила «стертый» характер. Однако количественная сторона вопроса и бесплатный характер отдыха и лечения в условиях политического противоборства автоматически возводили эту форму деятельности профсоюзов в ранг политической. Подчеркивается, что этими действиями они маскировали природу тоталитарного режима. Вместе с тем, в исследовании признается, что благодаря участию в этом процессе профессиональных союзов, в стране удалось создать достаточно надежную систему управления санаторно-курортным отдыхом и лечением, что конечно же следует признать позитивным явлением.

Ключевые слова: политическая система, «оттепель», профсоюзы, санатории, дома отдыха.

Viktor Dokashenko

**TRADE UNIONS AND ORGANIZATION SANATORIUM-SPA TREATMENT IN THE USSR
(THE MIDDLE OF THE 50'S – THE MIDDLE OF THE 60'S).**

The Soviet trade unions' role and place in the organization of sanatorium-and-spa treatment is examined in the article on basis of wide range of historical and statistical sources. The goal of the research is to observe its setup in the scope of the biggest in numbers civic organization as well as the determination of latent implication of their operating. The author proceeds from a primary reference to their extension of powers in the period of «thaw» which is explained by aggravation of political confrontation between its supporters and adherents of orthodox Stalinism. The latter circumstance politicized all the trade unions' work connected with the problems of social development.

The researcher distinguishes two phases of the problem's development – from 1956 to 1960, when spa resorts and rest homes belonged to jurisdiction of the republicans Ministries of Health; and from 1960 to 1964 when they again returned under the jurisdiction of the trade unions. In the course of the research of the problem attention is paid to participation of trade unions in the process of the distribution of permits for treatment and recreation. It is underlined that this process was simultaneously taking place in two directions – from the bottom to the top and, on the contrary, from the top to the bottom. It is indicated that in the conditions of deficit the activity of primary trade unions turned into an ordinary formality. It is proved that a political component of the abovementioned process during this period of historical development had a defaced character. Still, the quantitative side of the problem and full or partial treatment or recreation costs compensations in the conditions of the political confrontation automatically lead this form of trade unions' activity to the grade of political. The author stresses the point that by their actions in this field of activity they not only masked the nature of the totalitarian regime, but also, developing the network of spa and health establishments, created an illusion of truth and further humanization of the society. At the same time, it is recognized in the research that thanks to the participation of the trade unions in this process it was possible to create a rather reliable system of sanatorium-and-spa treatment management which positively influenced citizens' health and at least partially compensated the negative results of the latter.

Key words: political system, «thaw», trade unions, spa-resorts, rest-homes.

УДК 94(477.8)

Іванна Штогрин

**СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО
В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1944–1991 РР.**

У статті охарактеризовано проведення соціалістичної індустріалізації і урбанізації західних областей республіки в сучасній українській історіографії, виокремлено специфічні риси процесу і особливості розбудови населених пунктів Івано-Франківської області, а також позитивні і негативні тенденції, що впливають на сучасний стан життя «перспективних», «малоперспективних» і «неперспективних» сіл.

Ключові слова: Івано-Франківська область, радянська влада, індустріалізація, будівництво, село.

У радянські часи закладено економічні пріоритети, які визначають промисловий характер Івано-Франківської області у ХХІ ст. Внаслідок проведення соціалістичної індустріалізації у другій половині ХХ ст. сформовано нові галузі (енергетична, машинобудівна, електротехнічна) і модернізовано старі (калійне виробництво, нафто-газовидобування, лісова і деревообробна). Промисловість області концентрувалася у містах: Калуші, Долині, Івано-Франківську, Бурштині, Надвірній, Коломиї, де найшвидшими темпами йшло й житлове будівництво. Виникли нові великі жилі масиви із багатопверховими будинками, школами, дитячими закладами, торговельними та іншими приміщеннями побутового призначення. Споруджувалися в цих жилих районах будинки культури, кінотеатри, лікарні, стадіони, дитячі майданчики. Офіційна політична доктрина проголошувала, що основне призначення будівництва – благо громадян, створення кращих умов життя, побуту й відпочинку. За рахунок коштів колгоспів, радгоспів, споживчої кооперації, органів побутового обслуговування населення, міністерств і відомств (особливо в курортній зоні Карпат) у сільській місцевості УРСР за восьму п'ятирічку (1966–1970 рр.) побудовано 10,5 тис. магазинів і підприємств громадського харчування, 5 тис. комбінатів, майстерень і приймальних пунктів побутового обслуговування, значну кількість шкіл, клубів, лікарень, дитячих садків та інших

громадських об'єктів [1]. Проте, розвиток комунального господарства відставав від рівня житлового будівництва (потужність водопроводів, темпи газифікації).

Вітчизняними науковцями доволі широко розкрито картину суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-релігійних, урбо-екологічних процесів, що проходили на західних землях України у другій половині ХХ ст. Це наукові праці В. Барана [2], С. Васюти [3], О. Васюти [4], Ю. Гумена [5], Я. Дзісяка [6], О. Малярчука [7] та багатьох інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалів із державних архівів, що зберігалися у закритих фондах. Проте наукові дослідження індустріальних процесів на селі у 50–80-х рр. ХХ ст. не є достатньо вивченими, як у межах окремо взятих областей, так і західного регіону республіки. Історіографічний аналіз дає підстави стверджувати, що на сьогодні немає спеціальних, комплексних історичних досліджень міграційних процесів, архітектурно-художнього оформлення населених пунктів, їх благоустрою у радянську добу.

Мета статті – висвітлити розбудову сільських населених пунктів, змін, що відбулися у процесі проведення індустріалізації за радянським зразком у західних областях УРСР на прикладі Івано-Франківщини.

Сільські будівельники вносили свій вагомий вклад у розбудову населених пунктів України. Найважливішим завданням було підвищення його темпів, поліпшення якості та зниження вартості, де більшість робіт виконувалося міжколгоспними будівельними організаціями. У першому році восьмої п'ятирічки сільські будівельники республіки мали виконати будівельно-монтажних робіт на 640 млн крб. План передбачав збудувати і ввести в експлуатацію 17 птахофабрик, 8 великих підприємств для зберігання і переробки зерна, 5 тис. тваринницьких приміщень на 1,5 млн голів тварин, 550 пташників, 800 складів для зерна і мінеральних добрив та низку інших виробничих приміщень. Державні трести і міжколгоспні будівельні організації за рахунок державних капіталовкладень та коштів колгоспів повинні були збудувати понад 700 тис. м² житлової площі, 370 шкіл, 480 клубів, більш як 500 дошкільних закладів, 83 лікарні та значну кількість інших об'єктів [8].

Районні і сільські архітектори та будівельники Прикарпаття мали подбати про впорядковану систему розселення, перебудову сільських населених пунктів. Спеціалісти філіалу «Діпроміст» (Івано-Франківський філіал Українського державного інституту проектування міст), «Облколгосспроєкт», Івано-Франківської земельної експедиції розробляли проекти забудови багатьох населених пунктів Івано-Франківщини. Фахівці розробили схеми восьми районних планувань, які стали основою перспективного розвитку господарства районів. Сумлінно попрацювали інженери проектних організацій Д. Гнилиця, М. Лесечко, М. Копильців з інституту «Облколгосспроєкт», В. Нестенко, А. Мороз, С. Волохович, В. Піганюк з філіалу «Діпроміст», Ф. Ульяненко, А. Лесіцька із земельної експедиції [9].

До вже розроблених схем районного планування були серйозні зауваження. Це – не комплексність розрахунків перспективних районів, розвитку і розташування підприємств сільського господарства, промисловості, енергетики, транспорту. Недостатньо вивчено питання розселення та використання трудових ресурсів. Із 767 сіл Івано-Франківської області понад 300 – дрібні населені пункти, розбудова яких вважалася недоцільною. Виник і набув поширення термін – «неперспективне село». Першочерговим завданням виконкомів рад, органів архітектури стало забезпечення 450 перспективних сіл генеральними планами розвитку і зосередження в них усіх видів житлового та громадського будівництва. Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів передбачалося упродовж 1965–1970 рр. в області скласти генеральні плани для 291 перспективного села. До 1967 р. складено плани лише для 65 сіл. Темпи будівництва на селі вимагали прискорення розробки генпланів. У області іноді споруджувалися магазини, жилі, громадські будинки за проектами спеціалістів низької кваліфікації. Цей докір мали цілком прийняти на свою адресу архітектори, які не допомагали замовникам знаходити хороші типові проекти, а діяли за шаблоном [10].

Слід зауважити, що не було єдиної думки щодо категорії «перспективних», «малоперспективних» і «неперспективних» населених пунктів. Зважаючи на те, що Івано-Франківська область була найбільш густонаселеною і мала значну кількість населених пунктів, необхідно було, щоб проектанти при складанні схем районного планування, виходили із цих специфічних умов. Як приклад не зовсім вдалого вирішення питання розселення була схема планування Снятинського району. Село Задубрівці, у якому розташовувалося 602 двори, визначено схемою, як «неперспективне». Зовсім не проводилася робота із поступового зселення присілків, а в деяких районах їх розбудовували. Це стосувалося присілків Владипіль і Якубівки Городенківського району, Бушкалик Тлумацького району та низки присілків Рогатинського району [9].

Основою забудови «перспективних» сіл був генеральний план, який розраховувався на 20–25 років. Особлива увага при розробленні генплану приділялася громадському центру, де

споруджувалися головні громадські будинки, які становили основу архітектурно-просторової композиції населеного пункту. З метою ущільнення забудови сільських населених пунктів, розміри присадибних ділянок рекомендувалося в межах 0,08–0,15 га (на ній розташовувалися жилий будинок, надвірні споруди, сад і частина городу) з виносом решти земельного наділу, відповідно до статуту сільськогосподарської артілі, за межі селищної території. Решта городу (понад 0,15 га) повинна виділятися за межами садиб. Такий розмір земельних ділянок в селі мав створити благоустроєні населені пункти з усіма видами комунального обслуговування. Прикладом планомірної забудови населеного пункту служило с. Стецева Снятинського району. За кошти колгоспу споруджено школу-десятирічку, лікарню, будинок культури, торговий центр, двоповерхові житлові будинки і низку індивідуальних одноквартирних будинків [9].

Генеральний план села визначав розташування жилих будинків, виробничих приміщень колгоспів і радгоспів, клубів, дитячих садків, магазинів. Важливим принципом планів було економне витрачання земель під забудову, найбільш раціональне розташування споруд, яке дозволило б у перспективі прокласти водопровід, газову і каналізаційну мережу. Після суцільної колективізації західноукраїнського села на початку 1950-х рр. у селах з'явилися нові види споруд – господарські садиби колгоспів і радгоспів. За нормами, ферми і господарські двори повинні були розташовуватися на віддалі 300–500 м від житла. Школи, клуби, дитячі заклади, стадіони, магазини бажано було розмішувати на найкращих, підвищених місцях у центрі села.

Важко давати рецепти, де, що і як освоювати та будувати. Звичайно, що добра справа розбудовувати села і міста. Але навіщо було «розганяти» села, адже землі було не так багато. Живий приклад с. Стецева Снятинського району, сплановано так, що розрослося на родючій ріллі. Так, наприклад, генеральні плани сіл Ганусівки і Побережжя Галицького району, всупереч положенням про нове будівництво (тільки в рамках населених пунктів), розбудовувалися на орних чорноземах. Громадськість вважала злочином розбазарювати родючі простори і намагалася перешкодити цьому на сторінках преси. Чимало ґрунтів переводили різноманітні підприємства. Закон забороняв влаштовувати на родючих землях кар'єри для видобування нерудних матеріалів (піску, глини). Але керівники Івано-Франківського цегельного заводу № 2 і 3 нехтували цим. Знищено понад 40 га орних земель у колгоспах імені XXI з'їду КПРС Івано-Франківського району. В управлінні «Долинанафта» також не дбали про раціональне використання землі. Його керівництво зажадало у районі с. Спас на Рожнятівщині 2500 га угідь для експлуатації родовищ. Міністерство сільського господарства відхилило їх заявку. Численні факти свідчать про варварське ставлення нафтовиків до землі. Геологорозвідувальним організаціям дозволялося займати будь-які площі землі. Однак вони були зобов'язані неодмінно здійснювати шар гумусу і складати його осторонь будівництва, щоб згодом, при рекультивациі покласти ґрунт на місце. Проте давно минули терміни користування землею, а Болехівська, Надвірнянська, Калуська контори буріння та інші організації не повернули 300 га землі. Їх керівники намагалися довести, що рекультивациа обходиться дорожче, ніж земля чи врожай на ній. Ця думка шкідлива, тому що земля родить не рік і не два, а віками [11].

Будівництво житла вимагало значних коштів. Але тут знаходився резерв економії, якщо споруджувати багатоквартирні будинки. Якщо будинок із трьох кімнат з усіма вигодами коштував близько 6 тис. крб., то така ж квартира у 40-квартирному будинку коштувала 4,5 тис. крб. Якщо місце в дитячому садку на 50 місць коштувало 1,100 крб., то в садку на 280 місць – лише 800 крб. Тому проектні інститути рекомендували вибір споруд комплексного характеру: клуб із їдальнею і спортзалом; торговий центр, до якого входять їдальня, магазин, готель, побутові майстерні; комплексний адміністративний будинок (для сільради з червоним кутком, поштовим відділенням). Усі ці споруди можна було зводити як одночасно, так і поступово, упродовж кількох років [12].

Стратегічний план забудови районів полягав у наближенні умов життя в селі до умов міста. Продовжувалася політика ліквідації хуторів, присілків і переселення у колективізовані села. Передбачалося розташування середніх шкіл, лікувальних закладів, побутових комбінатів, будинків культури із таким розрахунком, щоб вони знаходилися на невеликій віддалі від певної групи сіл. У цій справі були розроблені відповідні нормативи. Планування районів залежало від їх економіки, наявності великих промислових підприємств. А в самих селах приблизно половину будинків передбачалося двоповерховими і триповерховими. Принцип планування в умовах Івано-Франківської області сформувався таким чином – населені пункти, в залежності від економічних чинників ділилися на три групи: «перспективні», такі, що «мають обмежений розвиток» і ті, що «залишилися в нинішніх розмірах», тобто «неперспективні». Найбільш нових споруд, приміщень культурного і побутового призначення планувалося в перспективних населених пунктах. Їх розташування мало бути таким, щоб ними могли користуватися і жителі інших населених пунктів [13].

На засіданнях виконкому Івано-Франківської обласної ради депутатів трудящих час від часу розглядалося питання «Про хід виконання плану будівництва у колгоспах області». Так, на початку

жовтня 1966 р. з доповідями виступили начальник обласного управління сільського господарства Г. Лещенко і голова облміжколгоспбуду К. Крамаренко. З плану побудувати за рік 61 корівник на 9 тис. головомісць здано в експлуатацію лише 15 приміщень на 2400 головомісць. Збудовано 7 телятників на 918 головомісць при завданні 24. Неприпустимо зволікалися роботи з будівництва кормоцехів і кормокухонь – введено в дію 17 об'єктів із 56. Ще гіршою була ситуація з будівництва гноєсховищ: із запланованих 232 об'єктів здано в експлуатацію лише 36. Мало уваги приділялося керівниками будівельних організацій будівництву культурно-побутових приміщень на селі. План будівництва дитячих садків і ясел виконано на 29,4 %, лазень – 18,3 % і т. д. [14]. Село фінансувалося за залишковим принципом. Першочерговість надавалася промисловості й пов'язаним із цим міським житловим будівництвом з метою забезпеченням робітниками заводів, фабрик, установ і організацій.

Відзначаючи певні досягнення в розвитку сільського будівництва, необхідно зауважити, що йому були притаманні ті ж самі недоліки, характерні для радянської планової економіки. Багато організацій Міністерства сільського будівництва, міжколгоспних будівельних організацій далеко не повно використовували свої виробничі можливості. В результаті чого план будівельно-монтажних робіт постійно недовиконувався. Як свідчать архівні матеріали, у більшості випадків не вводилося вчасно в експлуатацію ряд тваринницьких ферм, птахофабрик, зерноскладів, млинарських, круп'яних і підприємств комбікормової промисловості. Недовиконувалися завдання із введення у дію житлових будинків, культурно-побутових, медичних закладів. Основними причинами незадовільної роботи будівельних організацій були недоліки в організації праці на будовах, розпорошення кадрів і матеріально-технічних ресурсів по багатьох об'єктах, низький рівень інженерно-економічної роботи.

Чимало нових жилих будинків споруджували попереду колишніх, тобто ближче до вулиці, чим їх звужували. Нерідко вздовж вулиць на передньому плані були новозбудовані повітки, стайні, гаражі та інші господарські споруди. Вони й псували загальний вигляд села. Проте гірські села зберігали чи не найбільше столітні будівельні традиції. Оригінальні гуцульські котеджі із різьбленими ґаночками, верандами, мансардами вирізнялися на тлі радянських типових проектів.

На сільських будівельних майданчиках слабо впроваджувалися передові способи організації праці й прогресивні форми її оплати, на приділялося належної уваги впровадженню внутрігосподарського розрахунку, не на повну потужність використовувалися будівельні механізми. Деякі керівники будівельних організацій мало дбали про підвищення якості будівництва. Непоодинокими були випадки порушення технології будівництва, що призводило до непродуктивних витрат. Тогочасна преса наголошувала, що «недостатньо цілеспрямовано проводилася масово-політична і виховна робота серед сільських будівельників, не приділялося належної уваги поліпшенню житлових і культурно-побутових умов трудящих... Науково-дослідний інститут будівельного виробництва та інститут «Укрдїпросільгосп» недостатньо працювали над створенням для сільських будов ефективних конструкцій, мали займалися питаннями здешевлення сільського будівництва».

Як і в промисловому, міському житловому і комунальному будівництві, головна увага концентрувалася на «пускових об'єктах», забезпеченні введення їх в дію у встановлені терміни. В умовах сільського будівництва, де об'єкти, розкидані на значній території, бригадир виступав основним і єдиним технічним керівником, повним господарем на об'єкті. Від того, наскільки підготовлений бригадир, наскільки грамотно він уміє розв'язувати технічні питання, організувати роботу і вимагати її виконання, значною мірою залежав успіх справи. При хорошому керівникові, високій організованості та піклуванні про людей на будові довгі роки зберігається постійний склад, робітники оволодівають двома-трьома професіями, підвищувалася роль бригади в підготовці висококваліфікованих спеціалістів та вихованні молоді.

Одним із першочергових завдань, що стояли перед сільськими будівельниками була робота із поліпшення забудови та благоустрою сіл. Будівництво на селі необхідно було не тільки розширювати, але й забезпечувати комплексною забудовою колгоспні села та радгоспні селища сучасними будівлями і спорудами. Село своїми силами вирішувало актуальні питання часу. На допомогу приходили передові господарства – колгоспи-мільйонери. Так, колгосп «Перше травня» Снятинського району за власні кошти побудував будинок культури, середню школу, лікарню, дитячі ясла і садок, комбінат побутового обслуговування з майстернями, 22 житлових будинки на 50 квартир, багато інших об'єктів виробничо-господарського призначення. На будівництво упродовж кількох років використано 975,112 крб. Артіль «Верховина» спорудила дві школи, клуб, баню, адміністративний будинок колгоспу, 5 жилих будинків. Лише впродовж 1968 р. на будівництво затрачено 337 тис. крб., у тому числі на культурно-побутові будівлі – 211 тис. крб. [15].

Розмах будівництва на селі зростав і змінювався його напрямок. Будівництво на селі переводилося на індустріальну основу – застосовувався залізобетон, широкої механізації

заснавали будівельні процеси. У розпорядженні організацій сільського будівництва були заводи залізобетонних виробів, десятки автокранів, бульдозерів, екскаваторів та інших машин. Якщо у 1965 р. міжколгоспні будівельні організації виконали будівельних робіт на 4 млн 705 тис. крб., то в наступному – на 7 млн 195 тис. крб. «Облміжколгоспбуд» двічі завойовував перехідний червоний прапор Міністерства сільського будівництва СРСР і Центрального комітету профспілки робітників будівництва і промбудматеріалів. Краще інших працювали Гвіздецька, Бурштинська, Отинянська, Рогатинська і Войнилівська міжколгоспні будівельні організації [15].

Віддаючи належне передовикам, маємо відзначити, що загальний рівень сільського будівництва відставав від потреб. Особливу тривогу викликала значна кількість так званих «перехідних будов». Так, на 1 січня 1966 р. їх було 278, на 1 січня 1967 р. – 390 і через рік – 521 [15]. Одна із основних причин збільшення незавершеного будівництва – відсутність належного планування в окремих колгоспах і районних виробничих управліннях сільського господарства. Дехто із керівників вважав, що чим більше розпочне будувати об'єктів, тим скоріше досягне особистого кар'єрного росту, головне – правильно прозвітувати «про досягнення». При цьому, зазвичай, не враховувалися ні економічні можливості господарств, ні забезпеченість будівельними матеріалами і кадрами.

Одвічні господарські традиції українського населення краю – вміння ґаздувати («трудоий ентузіазм трудящих»), радянська влада і комуністична партія відносила до своїх «заслуг». Особливо масштабні ідеологічні кампанії розгорнулися до святкування 50-річчя радянської влади і 100-річчя від дня народження В. Леніна. «Дух епохи» передає доповідь першого заступника голови облвиконкому Р. Кахна: «Хіба не вражаючими є те, що менш ніж за три десятиліття в селі споруджено 76 тис. жилих будинків, десятки і десятки шкіл, лікарень, клубів, дитячих дошкільних закладів, торговельних підприємств. До багатьох населених пунктів пролягли асфальтовані дороги, укріплюються береги річок, проводяться дренажні роботи, завершується електрифікація сіл. У побут селян входять радіо, телебачення, газ. Такі досягнення стали можливі, зокрема, тому, що за останні роки значно зміцніла економіка колгоспів, а це дозволило почати планомірну перебудову сільських населених пунктів» [16].

Який же порядок був спорудження індивідуальних жилих будинків у сільській місцевості на території УРСР? Відповідно до Конституції СРСР і Конституції УРСР земля – державна власність, тобто всенародне добро, і надавалася в користування з єдиного державного земельного фонду землекористувачам для сільськогосподарських, промислових цілей, будівництва в населених пунктах. Державний контроль за використанням цих земель і додержанням земельного законодавства здійснювали місцеві ради депутатів трудящих. Саме місцеві органи влади вирішували питання про віднесення сільських населених пунктів до «перспективних» для дальшого розвитку, встановлювали їх межі, затверджували згідно із Земельним кодексом УРСР рішення загальних зборів членів колгоспу (зборів уповноважених) про збільшення площі присадибних ділянок за рахунок земель громадського користування. Категорично заборонялося будівництво жилих будинків без дозволу відповідального виконкому ради депутатів трудящих. Розміри ділянок під забудову залежали від місцевих умов, як правило, становили від 0,08 – до 0,15 гектара.

Бажаючи одержати ділянку під індивідуальне будівництво подавали заяву до виконкому селищної або сільської ради депутатів трудящих за місцем розташування ділянки, або правлінню колгоспу, в землекористуванні якого знаходилася ділянка. У колгоспах ці заяви громадян розглядалися на загальних зборах (нарадах уповноважених), які давали дозвіл на відведення земельної ділянки громадянину. Ці рішення зборів повинні були бути узгоджені із виконкомом сільської ради, оскільки вона здійснювала контроль за використанням усіх земельних ділянок в межах сільських населених пунктів. Якщо колгосп, радгосп мав вільні присадибні землі, то ділянки на цих землях могли надаватися й іншим громадянам, які проживали у сільській місцевості, тобто на території господарства. Крім дозволу на відведення ділянки, необхідно мати затверджену виконкомом проектно-технічну документацію, тобто дозвіл на будівництво, і тільки тоді районний архітектор відводив земельну ділянку в натурі. Від складав про це відповідний акт і оформлялася передача ділянки громадянину [17].

Право землекористування громадян, які проживали в сільській місцевості, засвідчувалося записом у земельно-шнурових книгах сільськогосподарських підприємств (колгоспи, радгоспи) та у господарських книгах сільських рад. Тільки після цього у громадянина виникало право на безтермінове користування земельною ділянкою. Відведення земельної ділянки для індивідуального будівництва – це ще не дозвіл на проведення будівельних робіт на ділянці, хоч громадянин і міг вести підготовчі роботи – очистити ділянку, поставити паркан, завези матеріали. Дозвіл на будівництво в сільській місцевості видавала районна архітектура. Щоб одержати такий дозвіл, землекористувач мав пред'явити у відділення районної архітектури документи, якими оформлено відведення земельної ділянки: рішення про відведення земельної ділянки, проектно-

технічну документацію на будівництво, акт про відведення ділянки в натурі і документи про безстрокове користування земельною ділянкою.

У Івано-Франківській області розташовувалося 248 тис. га заболочених і перезволожених земель, які чекали осушення згідно державної програми меліорації. Для проведення меліоративних робіт в Івано-Франківську створено міжобласний трест «Прикарпаттяводбуд». Трест обслуговував колгоспи і радгоспи трьох областей – Івано-Франківської, Чернівецької і Тернопільської. У його склад входило чотири будівельно-монтажних управління, вісім луко-меліоративних станцій і Ямницький завод залізобетонних виробів. Крім меліоративних і культуртехнічних робіт, вони будували ставки для колгоспів і радгоспів, укріплювали береги річок і водойм, здійснювали протиерозійні заходи. За роки п'ятирічки (1966–1970 рр.) в колгоспах Івано-Франківської області проведено осушення на площі 30 тис. га, або 6 тис. га щороку [17].

У 1968 р. перед меліораторами області стояли завдання не лише побудувати на запланованих 6 тис. га гончарний дренаж, а й дати понад план 1,100 га. Утричі збільшувався обсяг берегоукріплювальних робіт. На 635 га овочевих плантацій необхідно побудувати зрошувальні системи. Для успішного виконання намічених завдань у зимовий період треба завезти на об'єкти необхідну кількість гончарних трубок із тим, щоб з перших весняних днів взятися до роботи із повним навантаженням, своєчасно і високоякісно відремонтувати механізми, забезпечити кожен траншейний екскаватор кваліфікованими трубоукладачами.

У результаті різкого відставання енергетичної бази західноукраїнських областей у два повоенні десятиріччя, електрифікація находилася на дуже низькому рівні. Використання електроенергії на душу населення, згідно зі статистичних даних в 1954 р., складало тільки 104 клВат проти 677 клВат в середньому в республіці, а в Станіславській області лише – 54 клВат. На низькому рівні знаходилася електрифікація сільського господарства західних областей УРСР (20 %), в Станіславській області – 13 %, Ровенській – 11 %, Волинській – 9 %. Ситуація докорінним чином змінилася після введення Добротвірської ГРЕС у Львівській і Бурштинської ДРЕС у Івано-Франківській областях [18].

Сільські електрифікатори впродовж лише одного року повинні були побудувати 2 підстанції та 300 споживчих трансформаторних підстанцій, сотні кілометрів електроліній різної напруги. Електричне світло мали одержати у 1968 р. ще 24 тис. будинків колгоспників і робітників радгоспів. Щороку зростали обсяги робіт з електрифікації сільського господарства. Упродовж року вводилося в експлуатацію десятки «світлоточок» [15]. Проте мало місце безсистемне проектування і будівництво електричних, радіо і телеграфних ліній. Часто заради економії кількох сотень метрів дроту виводилися з ладу чудові орні землі, створювалися значні труднощі на полях для роботи механізмів. Замість того, щоб провести лінії вздовж шляхів сполучення, з метою економії матеріалів – прокладали «навпростець» [11].

У досліджуваний період обсяги і темпи будівництва на селі зростали. На зміну старим хатам прийшли нові будинки споруджені із бетону, цегли, черепиці, шиферу та металоконструкцій. Кожна друга або третя хата зведена у селі була нова з капітальними надвірними спорудами. Села зросли у півтора-два рази. Іноді (особливо в гірській місцевості) населені пункти «зрослися» між собою і тягнулися на кілька кілометрів. Якби, наприклад, с. Микуличин Надвірнянського району, яке займає територію вдвоє більшу, ніж Івано-Франківськ, перебудувати на міський лад, то воно б розмістилося у двох мікрорайонах на площі не більше 30 га. Але перебудовувати села на міський лад зрозуміло, що було недоцільно. Село має свої відмінні риси, традиції, господарство і вимагало зовсім іншого підходу до питань забудови, що частково враховувалося. Івано-Франківська область вирізнялася найбільшою щільністю населення, що накладало свій відбиток при забудові сіл. Кожен квадратний метр площі слід було берегти. Села розросталися не за рахунок поділу існуючих ділянок індивідуального користування, а на нових територіях, які не так давно були орними. Земельний фонд зменшувався оскільки величезні площі відводилися промисловим підприємствам і будовам. «Безплатність» землі породжувало нераціональне уявлення про економічну ефективність капітальних вкладень. Так, в розрахунках будівництва заводу чи електростанції не входила ціна землі.

Села поділили на «перспективні», «малоперспективні» і «неперспективні». У «перспективних», тобто в яких були сільські ради, правління колгоспів або крупні бригади там планувалося проводити житлове і культурно-побутове будівництво в обсязі передбаченому нормами. У «малоперспективних» населених пунктах, територія яких не дозволяла розширювати межі села і в яких не було економічної доцільності, передбачалося спорудження культурно-побутових закладів в розрахунку на існуючу кількість населення, але будувати нове житло, збільшувати кількість садіб не рекомендувалося. «Неперспективні» – це присілки, малі села. Вони мали бути перенесені в «перспективні» села. Нове будівництво у них заборонялося чи всіляко обмежувалося. Така класифікація ґрунтувалася на аналізі господарства (економіки) району,

можливості і напрямку використання земельних угідь, корисних копалин, трудових ресурсів, розвитку промисловості.

Вирішення усього комплексу питань, пов'язаних із плановою перебудовою населених пунктів, не могло бути успішно здійснене, якби на цю важливу справу не відгукнулися усі жителі села – молодь, учнів шкіл, інтелігенція та спеціалісти сільського господарства. У радянські часи не покінчено із тенденціями безпланової забудови сіл, порушення генпланів, ігноруванням вимог архітектури і санітарії з боку представників влади, правоохоронних органів та партійної номенклатури.

Список використаних джерел:

1. Народне господарство Української РСР. Ювілейний випуск / За ред. О. І. Трояна. К.: «Техніка», 1977. 464 с.
2. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с.
4. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрук, 2001. 600 с.
5. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с.
6. Дзісяк Я. І. Соціально-економічні процеси в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2006. 224 с.
7. Мальярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с.
8. Народне господарство Івано-Франківської області. Статистичний збірник. Львів: Статистика, 1970. 182 с.
9. Недоляк П. Генеральний план забудови села // Прикарпатська правда. 22 серпня 1968.
10. Красивішати нашим містам і селам // Прикарпатська правда. 23 квітня 1968.
11. Стегін В. Землею треба дорожити // Прикарпатська правда. 30 вересня 1967.
12. Сосновий Д. Село сьогодні і завтра // Прикарпатська правда. 1 липня 1967.
13. Красу нашим містам і селам // Прикарпатська правда. 7 січня 1967.
14. Сільському будівництву – серйозну увагу // Прикарпатська правда. 14 жовтня 1966.
15. Артеменко Р. Невідкладні завдання сільських будівельників // Прикарпатська правда. 24 січня 1968.
16. Майбутнє прикарпатського села // Прикарпатська правда. 30 серпня 1968.
17. Васюренко С. Ви будете дім... // Прикарпатська правда. 20 березня 1973.
18. Українська РСР у цифрах в 1973 році. Короткий статистичний довідник / упоряд. В. Самченко, Є. Пенто. К.: Політвидав України, 1974. 220 с.

References

1. Narodne hospodarstvo Ukrayins'koyi RSR [National Economy of the Ukrainian SSR]. Yuvileynyy vypusk / Za red. O. I. Troyana. K.: «Tekhnika», 1977. 464 s.
2. Baran V. K. Ukrayina: novitnya istoriya (1945–1991 rr.) [Ukraine: The Newest History (1945–1991)]. L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrayiny, 2003. 670 s.
3. Vasyuta S. I. Radyans'kyu ekotsyd v Ukrayini: istorychni vytoky ta trudnoshchi podolannya [Soviet ecocid in Ukraine: historical origins and difficulties of overcoming]. Ternopil': SMP «Aston», 2000. 536 s.
4. Vasyuta O. A. Problemy ekolohichnoyi stratehiyi Ukrayiny v konteksti hlobal'noho rozvytku [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil': Haldruk, 2001. 600 s.
5. Humen Yu. Ye. Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrayiny 1960–1990 rr.: istorychnyy aspekt [Urboecological problems of the Western region of Ukraine 1960–1990: historical aspect]. Ternopil': Vektor, 2008. 264 s.
6. Dzisyak Ya. I. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v Ukrayini naprykintsi 80-kh – na pochatku 90-kh rokiv XX stolittya [Socio-economic processes in Ukraine in the late 80's – early 90's of the XX century]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Ternopil', 2006. 224 s.
7. Malyarchuk O. M. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehioni Ukrayins'koyi RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivs'k: Symfoniya forte, 2015. 548 s.
8. Narodne hospodarstvo Ivano-Frankivs'koyi oblasti. Statystychnyy zbirnyk [People's economy of Ivano-Frankivsk region. Statistical Collection]. L'viv: Statystyka, 1970. 182 s.
9. Nedolyak P. Heneral'nyy plan zabudovy sela [General plan of village development]. Prykarpat-s'ka pravda. 22 serpnya 1968.
10. Krasyvishaty nashym mistam i selam [Beautiful for our cities and villages]. Prykarpat-s'ka pravda. 23 kvitnya 1968.
11. Stehin V. Zemleyu treba dorozhyty [The Earth To Be Treasured]. Prykarpat-s'ka pravda. 30 veresnya 1967.
12. Sosnovyy D. Selo s'ohodni i zavtra [Village Today and Tomorrow]. Prykarpat-s'ka pravda. 1 lypnya 1967.
13. Krasu nashym mistam i selam [Beauty for our cities and villages]. Prykarpat-s'ka pravda. 7 sichnya 1967.
14. Sil's'komu budivnytstvu – seryznu uvahu [Rural construction – serious attention]. Prykarpat-s'ka pravda. 14 zhovtnya 1966.
15. Artemenko R. Nevidkladni zavdannya sil's'kykh budivel'nykiv [Urgent tasks of rural builders]. Prykarpat-s'ka pravda. 24 sichnya 1968.
16. Maybutnye prykarpat-s'koho sela [The future of the Carpathian village]. Prykarpat-s'ka pravda. 30 serpnya 1968.
17. Vasyurenko S. Vy buduyete dim... [You are building a house ...]. Prykarpat-s'ka pravda. 20 bereznya 1973.
18. Ukrayins'ka RSR u tsyfrakh v 1973 rotsi. Korotkyy statystychnyy dovidnyk [Ukrainian SSR in figures in 1973. Brief statistical guide] / uporyad. V. Samchenko, Ye. Pento. K.: Polityvdav Ukrayiny, 1974. 220 s.

Иванна Штогрин

**СЕЛЬСКОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО
В ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1944–1991 ГГ.**

В статье охарактеризованы проведения социалистической индустриализации и урбанизации западных областей республики в современной украинской историографии, выделены специфические черты процесса и особенности развития населенных пунктов Ивано-Франковской области, а также положительные и отрицательные тенденции, влияющие на современное состояние жизни «перспективных», «малоперспективных» и «неперспективных» сел.

Ключевые слова: Ивано-Франковская область, советская власть, индустриализация, строительство, село.

Ivanna Shtohryn

RURAL DEVELOPMENT IN IVANO-FRANKIVSK REGION DURING 1944–1991

The article deals with the characteristics of the socialist industrialization and urbanization of the republic's Western regions in modern Ukrainian historiography. The specific features and peculiarities of the community development in Ivano-Frankivsk region have been distinguished. Moreover, the positive and negative tendencies that have an impact on the modern life of villages with good prospects, little prospects and those lacking in prospects have been defined.

Key words: Ivano-Frankivsk region, Soviet government, industrialization, development, village.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

**ХІМІЧНО-ГІРНИЧИЙ КОМПЛЕКС
ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ**

У статті проаналізовано специфіку розвитку і наслідки від впровадження економічної політики партійно-радянської влади у західних областях України в хімічній галузі промисловості, виокремлено в процесі індустріалізації промисловості і сільського господарства «політику хімізації» й створення «великої хімії» на прикладах найбільших підприємств західного регіону республіки.

Ключові слова: західні області Української РСР, індустріалізація, хімічна промисловість, калійні солі, сірка.

Західні землі України з давніх-давен були відомі своїми надрами: тут видобували кухонну сіль і займалися ремеслами. Ще в середні віки зроблено спроби дослідити нафту і природний газ, дещо пізніше – калійні солі. У ХХ ст. відкрито запаси самородної сірки, урано-поліметалічний басейн. Природа наділила західноукраїнський регіон масивами лісів, водними ресурсами, карпатськими сланцями, гірським кришталем (драгомитом), мідистими піщаниками, значними запасами якісної глини, солі, гіпсу, піску, торфу, фосфоритів, вапняку, вугілля, каменю тощо. Упродовж віків на західних землях України сформувалися певні особливості історичного та господарського розвитку. Характерною ознакою було домінування сільського населення над міським. Малі та середні міста, що розбудовувалися і виникали у Середньовіччі, обслуговували сільськогосподарське виробництво та соляні промисли, дещо пізніше – нафтовидобування і розроблення калійних солей.

Суспільно-політичний розвиток західних областей України майже половину століття визначався та «спрямовувався» комуністичною партією і радянським урядом. Для двох поколінь мешканців Західної України жовтневий переворот і пов'язані із ним «соціалістичні перетворення» внесли докорінні зміни у напрацьовані століттями життєві традиції. Радянська влада докорінно змінила сформований віками суспільний устрій в духовній, політичній, економічній, соціальній, культурній сферах. На західноукраїнських землях на початку 1950-х рр. завершено суцільну насильницьку колективізацію сільського господарства та розпочато масштабну індустріалізацію. У місцях розміщення природних ресурсів з'явилися нові міста, розбудували старі. Урбанізаційний перехід (1960–1970 рр.) став логічним результатом попередніх історичних епох і водночас знаменував якісно новий етап суспільного буття – переважання городян над мешканцями сільських місцевостей, промисловості – над сільськогосподарським виробництвом.

У науково-популярних книгах союзної серії «Історія фабрик і заводів», а також республіканської – «Історія фабрик і заводів Української РСР» – на конкретному документальному матеріалі висвітлювали створення великих промислових підприємств. Виходили не тільки брошури, а й досить об'ємні книги, створені колективами авторів – письменників, журналістів,

керівників підприємств і новаторів виробництва. Критерії відбирання рукописів вимагали: у названій серії видавали історії найбільших фабрик і заводів, що мали загальносоюзне чи республіканське значення, історію викладали у жанрі художнього нарису. Книги призначено не тільки для робітників підприємства, а й широкого кола читачів.

У монографії Є. Складенка «Історія фабрик і заводів Української РСР. Історіографія проблеми» [1] підраховано, що у виданому наприкінці 1979 р. бібліографічному покажчику (підготовленому співробітниками Інституту історії СРСР АН СРСР) загальна кількість книг, брошур, статей з історії фабрик і заводів російською мовою сягає 3 тис. Ініціатором систематизації роботи із написання історії фабрик і заводів вважають пролетарського письменника О. Горького. Певну роботу в цьому напрямку проводили і в УРСР. Дослідники М. Резницька вважає, що упродовж 1956–1965 рр. у республіці видано 67 книг фабрично-заводської серії, А. Панфілов називає 39, С. Кульчицький – 48 [1, с. 4]. Кількість літератури фабрично-заводської серії, виданої в УРСР, упродовж 1945–1980 рр. сягала: книг – 349, брошур – 179, статей – 219 (всього – 747). За областями відповідно: Волинська – 0; 1; 8; Закарпатська – 4; 9; 3; Івано-Франківська – 3; 2; 0; Львівська – 26; 16; 2; Рівненська – 1; 2; 6; Тернопільська – 1; 1; 1; Чернівецька – 3; 7; 24. Порівняно: Донецька – 65; 22; 27; Харківська – 48; 11; 17; Запорізька – 34; 11; 14 [1, с. 120–121].

У 1981 р. у Києві видано ретроспективний бібліографічний покажчик «Історія фабрик і заводів Української РСР» [2], підготовлений Л. Євселевським і співробітниками Державної історичної бібліотеки УРСР А. Пилипенко і Н. Уманською. Укладачі покажчика називають більше 900 різноманітних видань, зокрема найбільш значні статті, документальні підбірки.

У науково-популярних книгах із серії «Історія фабрик і заводів» є праця, присвячена виробничому об'єднанню «Хлорвініл» у м. Калуш, трудовій діяльності багатотисячного колективу хіміків [3]. Цікавий фактичний матеріал містить серія «Вчені України – народному господарству» [4–5]. Специфіка побудови історичних нарисів радянського періоду полягала у надмірній героїзації «революційної активності трудящих мас». Жодне видання не оминало «віх історії», а особлива увага акцентувалася на боротьбі за комуністичні ідеали з «буржуазно-націоналістичними пережитками».

Вітчизняними науковцями частково розкрито картину соціально-економічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях. Це, передусім, наукові праці В. Грабовецького [6], С. Васюти [7], О. Васюти [8], Ю. Гумена [9], С. Давидович [10], В. Клапчука [11], О. Малярчука [12] та інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці публікації неможна вважати достатніми і вичерпними. У наукових студіях домінують дослідження суспільно-політичних процесів, національно-визвольного руху, культурно-освітньої та етноконфесійної ситуації у західному регіоні України.

Мета статті – висвітлити історію розвитку хімічної галузі промисловості західного регіону УРСР.

Хімізацію народного господарства (економіки) СРСР вважали магістральним напрямком, що послаблював залежність суспільства від природних чинників, здійснював переворот у сировинній базі виробництва. Хімічні технології проникали у різні галузі економіки і в свою чергу створювали найширші можливості для використання досягнень науково-технічного прогресу. Хімія дозволяла прискорювати розвиток і підвищувати ефективність майже всього народного господарства країни, республіки, регіону.

За часів II Речі Посполитої хімічна промисловість у Східній Галичині, Західній Волині та Поліссі була слабо розвинутою, за винятком калійного виробництва. Малопотужні фабрики із виготовлення лаків і фарб, галенових препаратів, ультрамарину, вуглекислоти, використовували привізну сировину. Незважаючи на значні лісосировинні ресурси, численні підприємства сухої перегонки деревини і виробництва живиці мали кустарний характер. Існувало, крім того, декілька дрібних косметичних, фармацевтичних та інших підприємств. Вагомого розвитку досягло виробництво калійних мінеральних добрив ще за часів Австро-Угорської імперії.

У повоєнний період особливо зросло хімічне виробництво у Львівській та Станіславській (з 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківській) областях. Всесоюзні міністерства прагнули розмістити шкідливі виробництва хімічної промисловості у західному регіоні УРСР, де відчувався надлишок трудових ресурсів. Сировинною базою хімічно-гірничої індустрії, служили різноманітні запаси корисних копалин: самородної сірки Придністров'я, калійно-магнієвих солей Прикарпаття, алунітів і кам'яної солі Закарпаття. Сірчану промисловість створено на базі Придністровського сірконосного району (територія Львівської і частково – Івано-Франківської областей), де споруджено Роздільський гірничо-хімічний комбінат зі шкідливим для довкілля відкритим способом експлуатації. Одним із перших споживачів сірки стане Бориславський хімічний завод, який використовуватиме її для виробництва ультрамарину. Враховуючи значні потреби оборонної

промисловості і частково сільського господарства країни в сірці, спорудили Новояворівський гірничо-рудний комбінат.

Особливе значення прикарпатських родовищ калійних солей полягало в тому, що вони були основним природним джерелом для отримання видів сульфатно-калійних добрив в СРСР. Значні запаси сировини та їх безпосередня близькість до районів сільськогосподарського виробництва сприяли розбудові великої хімічної промисловості. Неподалік курортного Трускавця споруджено Стебниківський калійний комбінат. Чималі кошти із всесоюзного бюджету виділено на розширення виробничих потужностей калійного комбінату у Калуші, який заснували іноземні інвестори у XIX ст. У його складі з 1965 р. працювала фабрика із виробництва двоокису кремнію – аеросилу. Для збільшення обсягів виробництва споруджено шахту ім. 50-річчя Жовтня (так «на вимогу колективу» перейменовано калійний рудник «Ново-Голинь») та Домбровський кар'єр, на якому калійну руду видобували небезпечним відкрити способом. У 1967 р. на Калуському хіміко-металургійному комбінаті (далі – КХМК) вперше в практиці СРСР введено в експлуатацію хімічну фабрику з випуску безхлорних калійних добрив. Такі масштабні виробництва виводили із сільськогосподарського виробництва значні земельні угіддя, негативно впливали на здоров'я населення міста та довколишніх сіл.

Важливу роль у розвитку хімічної промисловості західного регіону УРСР відігравали газобензинові заводи, на яких використовувалися супутні нафтові гази Долинського і Битківського нафтопромислів, які були основними для виробництва цінних хімічних продуктів органічного синтезу. До західноукраїнських нафтопереробних заводів належали заводи у Дрогобичі, які були націоналізовані зі встановленням радянської влади у вересні 1939 р. Завод «Польмін» отримав назву «Дрогобицький нафтопереробний завод № 1», «Галиція» – «Дрогобицький нафтопереробний завод № 2». В УРСР у повоєнні роки побудовано два заводи у містах Кременчук і Лисичанськ, реконструйовано та розширено заводи у Дрогобичі, Львові (Львівський дослідний нафтомаслозавод), Надвірній, Одесі й Херсоні, що сприяло зростанню проектних потужностей із перероблення нафти, обсяги якої у 1990 р. досягли 62,5 млн т щороку [13, с. 35].

На нафтопереробних заводах відбулася докорінна реконструкція. Так, застарілі кубові батареї повністю замінені більш прогресивними атмосферно-вакуумними установками. З'явилися такі нові процеси, як термічний крекінг і коксове виробництво. У нафтопереробній промисловості запроваджено бітумні, електрознесолювальні, демульгаторні, кисневі та інші установки [14, с. 120].

Природний газ – це не тільки вигідне і зручне паливо, це також цінна сировина для хімічної промисловості. З газу можна одержати близько двох тисяч різноманітних продуктів: високоякісний спирт, першокласний бензин, ацетилен, штучний каучук, парфумерні вироби, штучні волокна, сільськогосподарські добрива і т. д. На початку 1960-х рр. основним напрямком хімічної переробки природного газу в західних областях УРСР було використання його для виробництва сажі. Сажу споживала гумова промисловість, де її використовували як заповнювач, що надавав гумі високої міцності й еластичності. Так, автопокришки, якщо вони виробляються з одного каучуку без сажі, проходять всього 5–6 тис. км, а при додаванні сажі їх прохідність збільшувалася до 35–40 тис. км. Сажу широко використовували у лакофарбовій, поліграфічній та інших галузях промисловості. За розрахунками економістів, собівартість 1 т синтетичного аміаку з природного газу приблизно вдвічі нижча від собівартості аміаку, одержаного з вугілля або коксу. Вартість будівництва азотнотукового комбінату на основі природного газу окупувалася за один рік, а його продукція забезпечувала щорічний приріст врожаю зерна на 10–12 млн ц [14, с. 124].

Упродовж 1964–1967 рр. у Львівському економічному районі організовано виробництво азотних добрив. На базі хімічної переробки прикарпатського природного газу у Рівно споруджено великий завод азотних добрив. У 1964 р. стала до ладу дослідна установка із виробництва сульфату амонію (з вмістом азоту до 30 %) з відходів парафінового виробництва на заводах об'єднання «Дрогобичнафтопереробка». Дослідні, а згодом промислові установки з одержання сульфату амонію з відходів основного виробництва стали споруджуватися і на інших нафтопереробних підприємствах [15].

Подальший розвиток лісообробної промисловості відбувався шляхом більш раціонального і ефективного використання деревини. Підвищення ефективності використання деревини означало зменшення норм витрат деревини на одиницю продукції, зміну структури виробів у напрямі випуску найбільш ефективних видів продукції, організацію переробки всіх ресурсів, відходів лісозаготівель і деревообробної промисловості. На підприємствах почали надавати більшої уваги вирощуванню лісів, заготівлі і переробці деревини. Низькі сорти пиломатеріалів і той ліс, який раніше йшов у відходи, почали використовувати для виробництва меблів та будівельних деталей. У Великому Бичкові, Сваляві, Перечині (Закарпатська область) і Вигоді (Івано-Франківська область) працювали найбільші в Україні підприємства лісохімічної промисловості. Вони давали 90 % лісохімічної продукції УРСР. З метою подальшого розвитку лісохімії проводилася реконструкція Перечинського,

Свалявського і Вигодського лісохімізаводів із встановленням на них реторт безперервної дії, що значно підвищувало вихід продукції і дало можливість широко використовувати відходи лісопиляння і лісозаготівель. На Перечинському лісохімізаводі освоєно виробництво синтетичного клею для меблевої промисловості, а у Сваляві побудовано гідролізний завод [14, с. 131].

Важливу роль у подальшому розвитку хімічної промисловості регіону відіграють величезні запаси менілітових сланців, родовища яких простягаються вздовж східного схилу Карпат на десятки кілометрів. Працівники Вигодського лісохімізаводу, Івано-Франківського проектно-конструкторського технологічного інституту та Інституту геології горючих копалин у 1963 р. провели термічну переробку 100 т менілітових сланців. Подібний експеримент переробки карпатських сланців проведений також на сланцепереробному комбінаті у Кохтла-Ярве (Естонія). Упродовж 11–14 жовтня 1966 р. відбулася міжвідомча нарада в Івано-Франківську з проблем використання менілітових сланців. За попередніми підрахунками, запаси сланців до глибини ста метрів у місцях їх виходу на поверхню становлять понад 500 млрд т (практично їх запаси невичерпні). Перелік продуктів, які можна одержати зі сланців, – від будівельних матеріалів – до фармацевтичних виробів. Основна причина – не було єдиного центру, який би взяв на себе вирішення проблем комплексного перероблення карпатських сланців. За кордоном у той час вже були сланцепереробні комбінати, які випускали автомобільний бензин, мазуту цілого ряду марок, зріджений газ для газобензинового постачання, десятки марок різних бітумів для будівельних потреб [16].

Внаслідок планових пошукових досліджень, проведених в Івано-Франківському інституті нафти і газу за темою «Мідно-марганцево-залізна мінералізація відкладів Карпат і Передкарпаття», на початку 1973 р. вперше встановлено на території області «уранову мінералізацію в мідянистих пісковиках», протяжністю понад 100 км. Потужність пластів сягала від 0,2 – до 10 метрів і більше, а кількість урану – 0,36–0,87 % (вміст урану становив загальноприйнятій у країні та закордоном кондиції). Проведена науковцями розвідувальна робота ствердила наявність урано-поліметалічного басейну на території Івано-Франківської та Львівської областей. У протоколі засідання ради геологорозвідувального факультету йдеться про повідомлення професора Н. Білоуса: «У 1971–1972 рр. Львівській геологічній експедиції і Міністерству геології УРСР направлялося обґрунтування для «постановки» відповідної госпдоговірної теми. Через те, що гроші не були виділені, відповідні дослідження почали проводитися з аспірантської теми М. Петруняка. У процесі його роботи виявилось, що урано-поліметалічне залягання простежується на 108 км, від сіл Кути до Грабівки». У зв'язку з тим, що в руді були й домішки золота, срібла, цинку, свинцю, такі руди також вважалися цінною мінеральною сировиною. Певну інформацію можна почерпнути із «Доповідної записки ректорату Івано-Франківського інституту нафти і газу «Про відкриття Стебникського урано-поліметалічного басейну» і протоколу засідання кафедри ради геологорозвідувального факультету» від 20 квітня 1973 р. [12, с. 213]. Родовища кіновару (ртутної руди), великі поклади алунітів (алюміній у сполуках з залізом і сіркою), десятки місць поліметалевих проявів (свинцю, цинку) відкриті на Закарпатті.

Розвиток і вдосконалення шахтного фонду у вугільній промисловості УРСР у 1960-і рр. інтенсивно здійснювався в усіх басейнах республіки – Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському буровугільному. Стратегічний напрям економіки західноукраїнських областей – видобуток вугілля і забезпечення електростанцій паливом. Додатковим джерелом сировини республіки було кам'яне вугілля Львівсько-Волинського басейну. У 1963 р. його видобуток становив понад 7 млн т, а в наступні роки 15–20 млн т. Так, шахта № 9 «Нововолинська», здана в експлуатацію 30 жовтня 1963 р., її проектна потужність – 450 тис. т вугілля на рік (1500 т на добу) [17, арк. 13]. Властивості цього вугілля дозволяли використовувати його і як цінну сировину для хімічної промисловості. Львівсько-волинське вугілля мало здатність коксуватися, тобто при нагріванні до 1000–1100 градусів з нього можна було одержувати твердий залишок – кокс та газоподібні продукти – кам'яновугільну смолу, сирий бензол, коксовий газ, аміак. Їх собівартість була нижча від собівартості аналогічних продуктів із вугілля Донбасу [14, с. 101]. Крім вугілля у Волинській області, як паливо широко використовувався торф. Три великі торфопідприємства – Гавчицьке, Ковельське та Підцаревицьке – організували машинне видобування і брикетування торфу.

У Львівсько-Волинському басейні у 1970 р. працювало 18 шахт потужністю від 300 – до 750 тис. т вугілля на рік. Видобуток вугілля зростав у цьому регіоні республіки найвищими темпами: він збільшився з 3,9 млн т у 1960 р. – до 12,3 млн т у 1970 р., або більш як втричі [18, с. 149]. Ще у 1950-х рр. відновлено видобуток бурого вугілля на Мишино-Ковалівському родовищі. Прикарпатські шахтарі почали застосовувати електробури, електровозні відкатки, врубові і породонавантажувальні машини. Електрифікація трудомістких процесів поліпшила умови праці шахтарів і підвищила рентабельність. До створення Львівсько-Волинського вугільного басейну

ковалівське вугілля мало значну питому вагу в місцевому балансі. Деякі підприємства, залізниця та частина електростанцій працювали на ковалівському вугіллі. Його тривалий час використовувала Коломийська електростанція, а Станіславська – буре вугілля Золочівського родовища. З побудовою у Дзвинячі електростанції докорінно змінилася технологія видобутку озокериту (родовища Дзвиняч і Старуня Богородчанського району), який використовувався у виробництві пластмас, радіотехнічній промисловості, медицині, зв'язку [19, с. 69–70].

Хімічний комплекс продовжував нарощувати свої виробничі потужності. Виробництво отрутохімікату – цинебу – розпочало діяти у 1971 р. На ньому виготовляли засоби хімічного захисту рослин. Це було єдине в СРСР підприємство із виробництва цинебу вкрай необхідного для виноградарства, садівництва, овочівництва у Молдавії, Грузії, Азербайджані, Киргизії та інших республіках. На КХМК вперше в країні із відходів місцевих руд організовано виробництво металічного магнію. У 1973 р. цьому продукту присвоєно державний знак якості [20, арк. 109].

Виробництво чотирихлористого вуглецю і перхлоретилену введено в дію у 1973 р. Чотирихлористий вуглець використовувався як розчинник жирів і масел, смол і лаків, а також як знежирювальний засіб у шкіряній промисловості та машинобудуванні. Це ефективний прискорювач у виробництві каучуку, екстрагент для парфумерії. Перхлоретилен мав ще ширше застосування. Він був необхідний для хімічистки одягу, парафозного знежирювання деталей із кольорових металів, для чищення сирової шерсті, стерилізації при консервуванні тощо. Напередодні 1974 р. почало діяти також виробництво хлору і каустичної соди. На ньому виготовлявся зріджений хлор, частина якого йшла на забезпечення власних потреб, решта відправляли на інші хімічні підприємства країни. Відпала необхідність завозити з-за кордону і каустичну соду. На будівництво і монтаж лише цього підприємства використано 57 тис. монолітного і 4,5 тис. кубометрів збірного залізобетону, 3,7 тис. т металокопункцій, прокладено 250 км кабелів і 224 км трубопроводів, 25 тис. вентиляційних повітропроводів і т. д. [21, с. 21].

Найважливішою ланкою технологічного процесу на комбінаті була сульфатна збагачувальна фабрика. На ній виготовлялися висококонцентровані мінеральні добрива, а відходи (луги) частково використовували як сировину для одержання магнію. Вони ще проходили через хлормagneзіву і карналітову збагачувальні фабрики. Сульфатна фабрика щомісяця могла випускати майже 46 тис. т калімагнезії [21, с. 24]. Невід'ємним складником підвищення врожайності земель була меліорація земель і хімізація виробництва, застосування органічних та мінеральних добрив, пестицидів, фунгіцидів та ін. Обсяги постачання мінеральними добривами зростали, але значна їх частина була низької якості, мало концентрованою та незбалансованою за поживними компонентами. Це завдало значної шкоди навколишньому середовищу, сільськогосподарській продукції. Хімізація негативно впливала на здоров'я населення і порушувала екологічний баланс.

Першу тонну хлорвінілу отримано 22 лютого 1975 р., а у вересні того ж року освоєно потужність всієї установки. Зусилля працівників виробництва дали змогу в грудні 1975 р. атестувати хлористий вініл на державний знак якості та в майбутньому двічі його переатестувати. Складовою частиною єдиного комплексу, який здійснювала «олефінова програма», було виробництво хлорвінілу і поліхлорвінілової смоли на об'єднанні «Хлорвініл» (наказом Міністерства хімічної промисловості № 300 від 25 квітня 1975 р. Калуський хіміко-металургійний комбінат перейменовано у «Калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл»). Про важливість цієї події свідчить вітальний лист генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва [22]. Серед передовиків – колектив електроливарного цеху, який занесений до обласної ювілейної «Книги трудової слави». Ударники комуністичної праці, рафінувальники – М. Галів і І. Кульчак. Чи не найбільший внесок у підвищення ефективності виробництва металічного магнію зробила творча група раціоналізаторів електроливарного цеху в складі В. Раскатова, О. Трухіна, В. Якімова, Б. Худякова. Вона розробила апаратуру і технологію одержання гранульованого магнію, ввела в експлуатацію піч для рафінування [23].

З початку 1980-х рр. виробниче об'єднання «Хлорвініл» опинилося у скрутному фінансовому становищі, розпочався спад виробництва основних видів продукції. Вже на 1 січня 1983 р. неплатежі становили 22,6 млн крб., зокрема постачальникам – 8,8 млн крб. Підприємство перейшло на особливий режим кредитування і розрахунків. Як свідчать архівні документи, «основна причина такого стану справ полягала у невиконанні плану виробництва продукції і отримання прибутків, а також труднощі з відвантаження готової продукції через нестачу вагонів» [24, арк. 10].

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 1019 від 19 жовтня 1981 р. на Калуському виробничому об'єднанні «Хлорвініл» передбачалося ввести в експлуатацію в 1987 р. новий рудник «Пійло», який мав забезпечувати сировиною виробництво калійних добрив і металічного магнію. Кошторисна вартість пускового комплексу сягала 43 млн крб. [25, арк. 59].

Етапна віха – міжурядовий договір між СРСР і Угорською Народною Республікою (далі – УНР) (розпорядження Ради Міністрів СРСР № 1293-р від 8 липня 1983 р.). Основним чинником, який вирішував розвиток «Хлорвінілу» на 1981–1985 рр. – необхідність створення власної сировинної бази для діючого виробництва вінілхлориду потужністю 250 тис. т, у зв'язку з припиненням з 1 січня 1986 р. дії міжурядового договору від 15 вересня 1970 р. між СРСР і УНР про постачання етилену кількістю 130 тис. т у рік. Будівництво в Калуші етиленового виробництва на базі установки ЕП–300 на основі бензинових фракцій, які постачалися б залізничним транспортом з робочих в республіці нафтопереробних заводів, дозволяло вирішити питання про створення вітчизняної сировинної бази, навіть транспортування його по етиленпроводі «Калуш – Ленінварош» в УНР. Для установки ЕП–300 на базі бензинових фракцій капітальні вкладення становили 146,4 млн крб. Будівництво цієї установки і організація переробки олефінів дозволили збільшити товарну продукцію підприємства із 202 – до 445 млн крб. [26, арк. 61]. У грудні 1986 р. на «Хлорвінілі» завершено будівництво і введено в експлуатацію виробництво етилену – потужністю 250 тис. т в рік, а обладнання для очисних споруд замовлялося тільки на 1988 р. У зв'язку з недостатнім фінансуванням, зведення очисних об'єктів переносилося на 1989 р. [27, арк. 45].

У хімічну індустрію Івано-Франківської області входив завод тонкого органічного синтезу (далі – ТОС). У відповідності з постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР № 950 від 19 листопада 1970 р. і № 569 від 12 серпня 1971 р. розпочате його будівництво. Проектом постанов з розвитку промисловості хімічних волокон передбачали капітальні вкладення на промислове будівництво заводу у поточній п'ятирічці у сумі 76,7 млн крб., зокрема на будівельно-монтажні роботи – 52,2 млн крб. Ввід першої черги виробничих потужностей планувалося вже у 1973 р., а у 1975 р. не тільки всіх запроєктованих, а й додаткових – з виробництва хімічних добавок для полімерних матеріалів [28, арк. 111, 128]. Через різні обставини завод запрацював лише у 1976 р. Десятки найменувань продукції, що застосовувалася у різних галузях промисловості та побутової хімії, була популярною за межами республіки (високоєфективний відбілювач білизни «Лілія»).

Згідно з планом економічного і соціального розвитку СРСР на 1980 р. і у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР № 148 від 18 лютого 1980 р. на ТОС в третьому кварталі вводилося в експлуатацію виробництво активних барвників потужністю 800 т. Економічна вигода полягала в тому, що для підприємств легкої промисловості у валюті закуповувалося у капіталістичних країнах 700 т необхідних барвників. Рівень використання виробничих потужностей заводу за період 1981–1983 рр. був низьким і становив відповідно 59 %; 64,7 %; 67,2 %. У зв'язку з цим, народному господарству не додано продукції на суму 126,6 млн крб. На заводі також залишався досить високим рівень використання ручної праці – 39,8 % [29, арк. 33].

За роки XI п'ятирічки на Івано-Франківському заводі ТОС введені в дію потужності з виробництва активних барвників на імпортному обладнанні на загальну суму капіталовкладень більше 85 млн крб. Через відсутність сировини і обмеження збуту готової продукції весною 1985 р. використовувалося 20–50 % потужностей, фондівіддача знизилася з 64 до 32 коп. Повне завантаження потужностей підприємства дозволила б збільшити випуск продукції на 30 млн крб. у рік [30, арк. 20].

Поряд з ВО «Хлорвінілом» і ТОС існували й невеликі підприємства – Івано-Франківський хімзавод (спеціалізувався на випуску ялинкових прикрас, побутової хімії); Джурівський хімзавод, який у 1982 р. випускав 130 т спиртових чорнил для авторучок, 8 млн упаковок синьки малярної, 800 т оліфи, іграшки, гончарний посуд, товари культурно-побутового і господарського призначення [31, арк. 102].

Характерною рисою в розбудові економіки західних областей УРСР було швидке зростання «електроозброєності» в усіх галузях економіки, що зумовлювалося як структурними змінами, так і підвищенням питомої ваги енергоємних галузей, збільшенням затрат енергії на виробництво продукції у традиційних галузях – лісовій, паперовій та деревообробній, нафтогазовій, хімічно-гірничому комплексі, легкій, харчовій та місцевій промисловості. Специфіка хімічного виробництва полягала не лише в необхідності постійного технологічного удосконалення, але й нарощуванні екологічно небезпечного виробництва, що негативно впливало на стан здоров'я населення і тривалість життя. Економіка УРСР і західного регіону за більшістю показників розвивалася на власній основі, розв'язуючи чергові соціально-економічні завдання. У промислово розвинених країнах світу почалася масштабна структурна перебудова економіки щодо ресурсозбереження, впровадження новітніх технологій. У СРСР науково-технічний прогрес загальмувався. Спроби змінити ситуацію робилися неодноразово, але вони знаходилися не стільки в економічній та науковій сфері, як у політичній.

Аналіз діяльності підприємств хімічної промисловості засвідчує, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли нарощуванню випуску необхідної продукції. За короткий час створено хімічну промисловість у західному регіоні УРСР. У структурі виробництва

зростав випуск синтетичних смол, поліакриламід, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, металічного магнію, перхлоретилену, синтетичних фарбників, хімічних волокон, каустичної соди, аеросилу, полівінілхлориду, етилену тощо. Постійні затримки з освоєння нових виробництв і монтажу були зумовлені низкою чинників: помилками проектувальників, невчасним постачанням, нестачею кваліфікованих кадрів. Водночас на підприємствах галузі нагромаджувалася велика кількість невстановленого імпортного обладнання й устаткування.

Характеристика діяльності підприємств хімічної промисловості засвідчила, що будівництво, розширення виробничих потужностей, модернізація сприяли, насамперед випуску продукції оборонної та сільськогосподарської галузей. З точки зору «кількісно-вартісних» показників, хімічна промисловість розвивалася динамічно, порушуючи природній баланс цілого регіону. Для неї були характерні ті самі проблеми, що і для інших галузей соціалістичної планової економіки. Роботу промислових підприємств ускладнювали організаційні негаразди. У своїй практичній діяльності «жива організаторська робота» підмінялася направленням значної кількості листів і вказівок. Керівники підвідомчих організацій у своїй повсякденній роботі мали спиратися на первинні партійні організації, міськкоми, райкоми партії, райвиконкоми і підтримувати з ними відповідні стосунки. У їх обов'язки, окрім економічної і організаторської роботи, входило вести систематичну політичну роботу: брати дійову участь в партійних зборах, засіданнях бюро, святкуваннях державних свят, виборчих кампаніях, зустрічатися з працівниками і виступати перед ними з лекціями та доповідями. Контроль за виконанням обов'язків і постанов здійснювали відповідні відділи обкомів компартії України, а також інші «вищестоящі інстанції».

Список використаних джерел

1. Скляренко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. К.: Наук. думка, 1986. 138 с.
2. Євселевський Л. Діяльність Всеукраїнської редакції «Історія фабрик і заводів» // Український історичний журнал. 1976. № 5. С. 54–65.
3. «Хлорвинил» вчора, сьогодні і завтра / Н. П. Хвостин, І. М. Гах, М. І. Парило і др.: редкол.: О. Н. Романенко і др. Ужгород: Карпати, 1986. 86 с.
4. Комплексное освоение калийных месторождений Предкарпатья / Б. Г. Тарасов, П. К. Гаркушин, В. М. Глоба. Львов: Вища школа, 1987. с. 128.
5. Производство концентрированных калийных удобрений из полиминеральных руд / Ю. Н. Луньков, Н. В. Хабер. К.: Техніка, 1980. 158 с.
6. Грабовецький В. Нариси історії Прикарпаття. Івано-Франківськ, 1994. Т. III. 168 с.
7. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витоки та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с.
8. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрук, 2001. 600 с.
9. Гумен Ю. Є. Урбоекотичні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с.
10. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Тернопіль, 2012. 19 с.
11. Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант, 2013. 508 с.
12. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с.
13. Братичак М. М. Від газолінових заводів Прикарпаття до сучасної нафтопереробної промисловості України // Нафтогазова галузь України. 2013. № 2. С. 33–37.
14. Розквіт економіки західних областей УРСР (1939–1964 рр.) / [відп. ред. М. І. Петровський; І. Ф. Гриновець, І. О. Луцик, В. І. Михайлов та ін.]. Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1964. 290 с.
15. Ковальчак Г. І. Індустріальний розвиток західних областей України в період комуністичного будівництва. К.: Наук. думка, 1973.
16. Карпатська цілина // Прикарпатська правда. 15 жовтня 1966.
17. Центральний Державний архів громадських об'єднань України, Ф. 1, оп. 25, спр. 78, 111 арк.
18. Історія народного господарства Української РСР: [у 3-х т. 4 кн.] / голов. редкол. І. І. Лукинов. Т. 3, Кн. 2. К.: Наук. думка, 1987. 440 с.
19. Літопис ВАТ «Прикарпаттяобленерго». Віхи історії. Події та люди / [О. Бубен, М. Головатий, К. Стоєвський, З. Федунків]. К.: «Друкарня Діапринт», 2005. 292 с.
20. Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-1, оп. 1, спр. 4048, 135 арк.
21. Гаврилів О. С. Обрії нового Калуша. Ужгород: Карпати, 1976. 71 с.
22. Тепла зустріч на радянській землі. Дружні переговори у сердечній обстановці // Радянська Україна. 27 вересня 1974.
23. Повх В. Люди вогненної професії // Прикарпатська правда. 15 липня 1973.
24. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4909. 204 арк.
25. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4907. 126 арк.
26. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4677. 157 арк.
27. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5290. 203 арк.
28. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3611, 243 арк.
29. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5004. 40 арк.
30. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 5104. 136 арк.
31. Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 5140. 344 арк.

References

1. Sklyarenko E. M. Istoriya fabrik i zavodov Ukrainskoi SSR. Istoriografiya problemy [History of factories and plants of the Ukrainian SSR. Historiography of the problem]. K.: Nauk. dumka, 1986. 138 s.
2. Yevselevs'kyu L. Diyal'nist' Vseukrayins'koyi redaktsiyi «Istoriya fabryk i zavodiv» [Activities of the All-Ukrainian Editorial Board «History of factories and factories»]. Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. 1976. # 5. S. 54–65.
3. «Khlorninil» vchera, segodnya i zavtra [«Khlorninil» yesterday, today and tomorrow] / N. P. Khvostin, I. M. Gakh, M. I. Parilo i dr.: redkol.: O. N.

Romanenko i dr. Uzhgorod: Karpati, 1986. 86 s. 4. Kompleksnoe osvoenie kaliinykh mestorozhdenii Predkarpat'ya [Integrated development of potassium deposits of Precarpathia] / B. G. Tarasov, P. K. Garkushin, V. M. Globa. L'viv: Vishcha shkola, 1987. s. 128. 5. Proizvodstvo kontsentririvanykh kaliinykh udobrenii iz poliminerálnykh rud [Production of concentrated potassium fertilizers from polymineral ores] / Yu. N. Lun'kov, N. V. Khaber. K.: Tekhnika, 1980. 158 s. 6. Hrabovets'kyi V. Narysy istoriyi Prykarpattya [Essays on the history of the Carpathian region]. Ivano-Frankivs'k, 1994. T. III. 168 s. 7. Vasyuta S. I. Radyans'kyi ekotsyd v Ukraini: istorichni vytky ta trudnoshchi podolannya [Soviet ecocid in Ukraine: historical origins and difficulties of overcoming]. Ternopil': SMP «Aston», 2000. 536 s. 8. Vasyuta O. A. Problemy ekolohichnoyi stratehii Ukrainy v konteksti hlobal'noho rozvytku [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil': Haldruk, 2001. 600 s. 9. Humen Yu. Ye. Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrainy 1960–1990 rr.: istorichnyi aspekt [Urboecological problems of the Western region of Ukraine 1960–1990: historical aspect]. Ternopil': Vektor, 2008. 264 s. 10. Davydovych S. N. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v Ivano-Frankivs'kiy oblasti v druhyi polovyni 60–80-ti roky XX stolittya [Socio-economic processes in the Ivano-Frankivsk region in the second half of the 60–80s of the XX century]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». Ternopil', 2012. 19 s. 11. Klapchuk V. M. Korysni kopalyny Halychyny: vydobuvannya ta pererobka [Minerals of Halychyna: mining and processing]. Ivano-Frankivs'k: Foliant, 2013. 508 s. 12. Malyarchuk O. M. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrainy's'koyi RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivs'k: Symfoniya forte, 2015. 548 s. 13. Bratyshchak M. M. Vid hazolinovykh zavodiv Prykarpattya do suchasnoyi naftopererobnoyi promyslovosti Ukrainy [From gas plants of Prykarpattya to the modern oil refining industry of Ukraine]. Naftohazova haluz' Ukrainy. 2013. # 2. S. 33–37. 14. Rozkvit ekonomiky zakhidnykh oblastey URSR (1939–1964 rr.) [The heyday of the economy of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1964)] / [vidp. red. M. I. Petrovs'kyi; I. F. Hrynovets', I. O. Lutsyk, V. I. Mykhaylov ta in.]. L'viv: Vyd-vo L'viv's'koho un-tu, 1964. 290 s. 15. Koval'chak H. I. Industrial'nyy rozvytok zakhidnykh oblastey Ukrainy v period komunistychnoho budivnytstva [Industrial development of the western regions of Ukraine during the period of communist construction]. K.: Nauk. dumka, 1973. 16. Karpat-s'ka tsilyna [Carpathian celery]. Prykarpat-s'ka pravda. 15 zhovtnya 1966. 17. Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv hromads'kykh obyednan' Ukrainy, F. 1, op. 25, spr. 78, 111 ark. 18. Istoriya narodnoho hospodarstva Ukrayins'koyi RSR [History of the national economy of the Ukrainian SSR]: [u 3-kh t. 4 kn.] / holov. redkol. I. I. Lukinov. T. 3, Kn. 2. K.: Nauk. dumka, 1987. 440 s. 19. Litopys VAT «Prykarpattyaoblenerho». Vikhy istoriyi. Podiyi ta lyudy [Chronicle of VAT «Prykarpattyaoblenerho». Milestones of history. Events and people] / [O. Buben, M. Holovatyy, K. Stoyevs'kyi, Z. Fedunkiv]. K.: «Drukarnya Diaprynt», 2005. 292 s. 20. Derzharkhiv Ivano-Frankivs'koyi obl., F. P–1, op. 1, spr. 4048, 135 ark. 21. Havryliv O. S. Obriyi novoho Kalusha [Horizons of the new Kalush]. Uzhhorod: Karpaty, 1976. 71 s. 22. Tepla zustrich na radyans'kiy zemli. Druzhni perehovory u serdechniy obstanovtsi [Warm meeting on the Soviet soil. Friendly talks in a cordial atmosphere]. Radyans'ka Ukrainy. 27 veresnya 1974. 23. Povkh V. Lyudy vohnennoyi profesiyi [People of the fiery profession]. Prykarpat-s'ka pravda. 15 lypnya 1973. 24. Derzharkhiv Ivano-Frankivs'koyi obl., F. P–1, op. 1, spr. 4909, 204 ark. 25. Tam samo, spr. 4907, 126 ark. 26. Tam samo, spr. 4677, 157 ark. 27. Tam samo, spr. 5290, 203 ark. 28. Tam samo, spr. 3611, 243 ark. 29. Tam samo, spr. 5004, 40 ark. 30. Tam samo, spr. 5104, 136 ark. 31. Tam samo, F. R–295, op. 5, spr. 5140, 344 ark.

Олег Малярчук

ХИМИЧЕСКИ-ГОРНЫЙ КОМПЛЕКС ЗАПАДНОГО РЕГИОНА УКРАИНСКОЙ ССР: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ

В статье проанализирована специфика развития и последствия от внедрения экономической политики партийно-советской власти в западных областях Украины в химической отрасли промышленности, выделено в процессе индустриализации промышленности и сельского хозяйства «политику химизации» и создание «большой химии» на примерах крупнейших предприятий западного региона республики.

Ключевые слова: западные области Украинской ССР, индустриализация, химическая промышленность, калийные соли, экология.

Oleh Maliarchuk

CHEMICALLY MOUNTAINOUS COMPLEX IN THE WESTERN REGION OF USSR: THE HISTORY OF ITS ESTABLISHMENT

The article deals with the analysis of the development and consequences of the economy policy introduction established by the Soviet government in the Western regions of Ukraine in chemical industry. The chemization policy has been distinguished during the process of production and agriculture industrialization. Moreover, the creation of «great chemistry» has been defined on the basis of the biggest enterprises of the Western region.

Key words: Western regions of USSR, industrialization, chemical industry, potassium salts, ecology.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УДК 94(478)

Іван Зуляк, Андрій Кліш

КРАВЕЦЬ ДАНИЛО. ЗА ЗБРУЧЕМ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРО РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ (1920–1930-І РР.): МОНОГРАФІЯ. – ЛЬВІВ: ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНИКА, 2016. – 297 С.

Рецензується монографія молодого львівського дослідника Данила Кравця, присвячена надзвичайно важливій і актуальній проблематиці – висвітленню західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну міжвоєнного періоду. Автором простежено відображення у західноукраїнській суспільній думці процесів, що відбувалися в радянській Україні впродовж 1920-х рр. (НЕП, українізація). Розкрито погляди населення Західної України на економічні перетворення в УСРР/УРСР у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Значну увагу приділено аналізу ставлення західних українців до більшовицької індустріалізації, колективізації, Голодомору 1932–1933 рр., культурного та суспільного розвитку в радянській Україні окресленого часу.

Ключові слова: монографія, західноукраїнська громадсько-політична думка, радянська Україна, радянська українізація, міжвоєнний період.

За роки незалежності українська історична наука суттєво урізноманітнила проблематику національної історії. Як наслідок, на сьогодні остання представлена не тільки традиційними сюжетами на зразок історії радянської України 20–30-х рр. ХХ ст., а й тематикою, яка довгий час залишалася поза межами наукового дискурсу української історичної науки. До таких тем належить історія західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну в міжвоєнний період.

Поява радянської тематики у західноукраїнській громадсько-політичній думці у 20–30-х рр. ХХ ст. зумовлювалася як соборницькими ідеями українців міжвоєнної Польщі, розширенням відносин у різних галузях (економічних, наукових, культурних тощо), так і поглибленим зацікавленням новим соціально-економічним устроєм, що виник у Наддніпрянській Україні. На формування образу радянської України у громадській думці західних українців вплинули: відображення подій в УСРР/УРСР в засобах масової інформації, документах (політичних партій, польського уряду, радянського консульства тощо); зовнішньополітичні пріоритети західноукраїнського політикуму; спільне історичне минуле обох частин української нації; реформи більшовицької влади у соціальній, економічній і культурній сферах.

Формування громадянського суспільства в Україні посилювало зацікавлення широкого загалу українства, передовсім науковців, національною історією. Глибоке та критичне осмислення подій минулого, увага до народних традицій і культурних надбань, вивчення досвіду господарської діяльності та аналіз результатів політико-державницьких прагнень українців особливо в період між двома світовими війнами (1920–1930-ті рр.) усвідомлюються нині як консолідуючі чинники суспільства.

Незважаючи на певні дослідження задекларованої проблематики, зазначена тематика ще й досі залишається недостатньо вивченою. Тому необхідність наукового аналізу окресленої проблеми обумовлена потребою дослідження та її ґрунтового аналізу. Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої проблематики продиктована, насамперед, як суспільною значущістю досліджуваної проблеми і полягає в тому, що вона дає можливість узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати в практику сьогодення, так і збагаченням наукових знань значним фактичним матеріалом, можливістю неупередженого висвітлення подій, реконструкції процесів і більш чітким відображенням об'єктивних закономірностей досліджуваної проблеми.

Дійсно, потреба вивчення зазначеної проблематики зумовлена відсутністю спеціальних національних наукових студій, де б сповна була представлена зазначена тематика. Автор монографії цілком справедливо наголошує на тому, що маємо лише побіжні огляди окремих аспектів західноукраїнської громадсько-політичної думки вказаного періоду.

Монографія Д. Кравця характеризується системним підходом до предмету дослідження. Цілісний аналіз досліджуваної проблематики дає необхідний матеріал для узагальнень і висновків, сферованих на розкриття поставлених у роботі завдань. Варто віддати належно автору монографії у тому, що праця добре ілюстрована, має іменний і географічний покажчики.

У структурі монографії закладено методологічну конструкцію за теорією настановчості мас-медіа («agenda-setting») М. Мак-Комбуса і Д. Шоу, яка довела важливість ролі мас-медіа у формуванні громадської думки на підставі різних прикладів і досліджень. Її практичне значення полягає у виділенні декількох аспектів опрацювання інформації: надання особливого статусу, стереотипізація, побудова образу та інформаційна вибірковість щодо певної особи, події чи явища та їхня подальша інтерпретація за допомогою методики комплекс-аналізу.

Структура монографії детально осмислена, логічна, послідовна, виважена і лаконічна, науково аргументована, як і виклад матеріалу власне у самих розділах. На нашу думку, вона є досить вдалою й цілісною, оскільки дає змогу розкрити складний процес формування західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну в міжвоєнний період.

У передмові обґрунтовується актуальність теми, мета і завдання. Не викликає принципових заперечень обґрунтування автором наукової новизни та практичного значення одержаних результатів. Варто погодитися із автором у тому, що завдання роботи полягає у тому, щоб реконструювати тематику радянської України та СРСР загалом у громадсько-політичній думці Західної України міжвоєнного періоду, спираючись на якомога ширше й різноманітніше коло джерел – архівні документи, матеріали преси, історичні дослідження, художні твори, спогади сучасників. Такий підхід дозволяє виокремити складову образу радянської України та її жителів, проаналізувати зв'язки між жителями УСРР/УРСР та українцями в Польщі, встановити причини їхнього похвалення і спаду.

Доволі цікаво Д. Кравець пояснює визначення поняття «громадська думка», вважаючи його невід'ємною рисою суспільного життя і одним із його проявів і в той же час – важливим засобом його організації та впорядкування. Громадська думка, на відміну від індивідуальної, рідко позначена монолітністю, зазвичай, вона є плюралістичною, навіть мозаїчною. Як атрибут кожної людської спільноти, вона тісно пов'язана зі змінами, які відбуваються в суспільстві, і набуває відповідно до цих змін нових форм існування. Громадська думка завжди є ставленням її суб'єкта, або носія, до соціально значущого для нього об'єкта. Формування думки є наслідком процесу, в ході якого індивід свідомо і за власним бажанням приймає оцінку, ставлення, ініційовані іншими особами, до яких він ставиться з повагою. Бажаючи уникнути негативних санкцій або, навпаки, отримати схвалення, підтримку, свідомо приймають і декларують думки, які репрезентують точку зору, що домінує в їхньому оточенні. Проблема ідентифікації громадської думки є проблемою з'ясування залежності думок індивідів від оцінок і суджень інших людей.

Звичайно, що громадську думку західних українців про радянську Україну формували пресові органи, зокрема «Діло», «Новий час», «Літературно-Науковий Вісник», «Громадський голос», «Свобода» та інші видання, діяльність політичних партій та організацій (УНДО, УСРП, КПЗУ, ОУН й ін.). Крім того, вплив на громадсько-політичну думку мали публікації відомих західноукраїнських діячів – А. Крушельницького, К. Студинського, В. Мудрого та інших.

Рецензована робота охоплює історію громадсько-політичної думки населення українських етнічних земель, що входили до складу міжвоєнної Польщі, – Львова та Східної Галичини загалом, Західної Волині, Холмщини та Лемківщини. Однозначно, що опінієтворчим центром регіону був Львів, адже саме тут видавалися найпопулярніші та найбільш тиражовані газети і журнали. У столиці Галичини мали свої осередки найвпливовіші політичні сили краю. Незважаючи на штучно утворений польською владою «сокальський кордон», інформаційний простір Галичини все ж охоплював і Волинь. Волинь цікава й тим, що територіально межувала з радянською Україною, – цей факт, без сумніву, впливав на ставлення мешканців регіону до УСРР/УРСР.

Хронологічно робота охоплює період від 1920–1939 рр. Нижня межа дослідження пов'язана із утворенням та кількомісячним існуванням на теренах Східної Галичини маріонеткової держави – Галицької соціалістичної радянської республіки (далі – ГСРР). Досвід комуністичного правління (здебільшого негативний) в Західній Україні мав вплив на подальше ставлення мешканців регіону до радянської влади в УСРР/УРСР. Верхня межа – зумовлена початком Другої світової війни, входженням Червоної армії на територію Польської держави та приєднання Західної України до УРСР.

Практичне значення результатів праці полягає у тому, що її основні положення, а також зроблені теоретичні узагальнення, оцінки й висновки можуть бути використані при підготовці нормативних та спеціальних курсів з історії України ХХ ст., укладанні збірників документів і матеріалів, а також можуть бути корисними для дослідників західноукраїнської громадсько-політичної думки міжвоєнного періоду. Зроблені автором монографії висновки є всебічними і глибоко аргументованими, повністю впливають із цікавого й важливого у науковому плані фактичного матеріалу. Список використаних джерел у роботі нараховує 715 позицій і є достатнім для повноцінного й необхідного розкриття поставлених завдань, досягнення основної мети.

У першому розділі «Стан наукової розробки проблеми та її джерельна база» історіографію досліджуваної проблематики логічно поділено на три періоди: перший – міжвоєнний (1920–1930-ті рр.); другий – радянський (1940–1980-ті рр.); третій – сучасний (від 1991 р.). Здійснено концептуальний, хоча і не завжди детальний аналіз історіографії праць означеної теми. Він містить критичний огляд праць, безпосередньо або опосередковано присвячених історії західноукраїнських земель періоду між двома світовими війнами. Використання при цьому хронологічно-проблемного принципу видається слушним. Зокрема, він дозволив показати, як відбувалося поетапне накопичення знань з цієї проблематики, з іншого боку – дозволив розглянути окремо історіографію західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну в міжвоєнний період.

Аналізуючи історіографію наукової проблеми, автор цілком справедливо стверджує, що з погляду на поставлені завдання науковці досліджували лише окремі аспекти суспільно-політичного життя Західної України (діяльність політичних партій, окремих персоналій, економічне життя тощо). Одночасно залишилося багато недосліджених питань, зокрема проблеми західноукраїнської громадської думки. Досі не стало предметом вивчення у національній історіографії питання західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну, немає ґрунтовної узагальнюючої праці, яка б висвітлювала реакцію українського населення Польщі міжвоєнного періоду на події, що відбувалися на території УСРР/УРСР.

Недостатнє вивчення означеної проблеми, її наукова актуальність вимагають подальшого предметного дослідження, яке сприятиме глибшому розумінню проблеми західноукраїнської громадсько-політичної думки 20–30-х рр. ХХ ст. При цьому мають бути враховані і часова перспектива, і зміни, що відбулися у досліджуваній період в історичній свідомості українського суспільства і науковців.

Друга частина першого розділу, де вміщена характеристика джерельної бази, включає детальний аналіз виявлених архівних і опублікованих матеріалів. Необхідність детального всебічного аналізу багатогранних аспектів західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну міжвоєнного періоду спонукала до пошуку та опрацювання відповідної джерельної бази дослідження. Використані джерела автор монографії умовно ділить на декілька груп: матеріали архівних фондів; документи, що зберігаються у рукописних фондах наукових бібліотек; опубліковані документи; джерела мемуарного характеру та періодика міжвоєнного періоду.

При написанні монографії використано широкий джерельний актив документів і матеріалів, що зберігаються в центральних і обласних державних архівах України. Характерно, що автор не обмежився загальним, «анотаційним» переліком документального матеріалу, як нерідко трапляється, а й детально проаналізував їх джерелознавчий потенціал. Виявлені автором архівні та інші джерельні матеріали, їх кількість та інформаційна насиченість зайвий раз підтверджують – джерела до історії вивчення західноукраїнської громадської думки про радянську Україну за своїми кількісними і якісними параметрами є основою для проведення ґрунтовного та всебічного вивчення обраної автором теми. Високий ступінь вірогідності та наукової обґрунтованості результатів монографічного дослідження забезпечило використання загальнонаукових методів історизму, науковості, об'єктивності, всебічності вивчення.

Основний матеріал роботи викладено у другому-шостому розділах. У другому розділі «Радянофільство у Західній Україні (1920–1930-ті роки)» аналізується ставлення мешканців західноукраїнських земель до тих процесів які відбувалися на території УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. Характеризуючи радянофільство, як ознаку прихильності до радянської України та її устрою, автор наголошує на тому, що причиною появи симпатиків до УСРР стало як рішення Ради Амбасадорів Антанти у березні 1923 р. про приєднання Західної України до складу Польщі, так і репресивна політика польської влади у відношенні до національних прагнень українців. До речі, жодна європейська держава не протестувала проти ухвали Ради Послів країн Антанти 14 березня 1923 р., тим самим виявивши байдужість до розв'язання українського питання. З іншого боку, уряд УСРР, ЦК КП(б)У намагалися використати радянофільство для розгортання світової революції на Заході. Про це свідчать масштаби і зміст «допомогової акції» з боку УСРР, адже акцент зроблено на пропаганді комуністичних ідей у Західній Україні та розкладі національно-державницького табору.

До речі, Д. Кравець цілком слушно зазначає, що західні українці мали можливість ознайомитися із радянським устроєм ще у 1920 р., коли більшовики заснували у цьому регіоні штучне утворення – ГСРР, яка проіснувала лише декілька місяців. Тим не менше варто відзначити, що комуністичні ідеї все ж мали деяку підтримку серед українців краю. Зокрема, у 1918 р. в Дрогобичі постала організація «соціалістів-комуністів» на чолі з В. Коцком та І. Кушніром. Група була пов'язана із радянською Україною та планувала підняти повстання проти ЗУНР, проте не знайшла підтримки у населення. Важливим ідейно-організаційним осередком, з якого рекрутувалися майбутні радянофіли, були боротьбисти – ліве крило українських есерів, які від

більшовиків відрізнялися постулатом про повну незалежність власної держави – України. Іншим джерелом була революційна соціал-демократія, члени якої сповідували соціалізм М. Драгоманова. До її складу входили Й. Крілик (Васильків), О. Кузик (Туринський), Р. Роздольський (Прокопович) та ін. Окрім Львова, «драгоманівці» мали свої осередки у Стрию, Станиславові, Тернополі, Перемишлі. Неабиякий вплив на створення комуністичної партії в Галичині мали польські та єврейські ліво-радикали.

Під радянофільські впливи потрапили провідні західноукраїнські політичні та культурні діячі (Є. Петрушевич, К. Студинський, А. Крушельницький та інші діячі), а також частково громадські організації та партії (НТШ, «Просвіта», УНДО та інші), що призвело до формування позитивного образу радянської України у західноукраїнській громадській думці. Автор цілком справедливо акцентує увагу на тому, що вагомий внесок у конструювання образу УСРР в Західній Україні здійснювало радянське консульство, яке діяло з 1927 р. у Львові.

Польська влада намагалася в основному через офіційну пресу критикувати більшовицьку систему. Негативний погляд на радянську Україну формувався також за рахунок впровадження польською владою концепції «прометеїзму», яка носила виключно антирадянський характер.

Окрім того, другий розділ також присвячений ставленню західноукраїнської громадськості до НЕП в УСРР. У цьому ж підрозділі уміщено інформацію про ставлення польських політичних сил до більшовицького економічного експерименту. Цікавим і пізнавальним є висвітлення у західноукраїнській громадсько-політичній думці окремих явищ УСРР періоду НЕП, зокрема міського життя та торгівлі. На думку автора, західні українці загалом позитивно сприйняли закінчення «воєнного комунізму» та перехід до більш ліберальної економічної політики.

Значну увагу автор приділив ставленню західноукраїнського населення міжвоєнної Польщі до українізації. Д. Кравець відзначає, що саме українізація стала основним каталізатором появи радянофільської ідеології в міжвоєнній Польщі. Позитивні здобутки українізації конструювалися у Західній Україні під впливом пресових матеріалів, вражень очевидців, діяльності радянського консульства у Львові. Українізація в цілому сприймалася позитивно українськими політичними силами та діячами, проте поряд із цим лунали й критичні зауваження щодо більшовицької національної політики. Зокрема, доволі скептично й без особливих ілюзій ставилися до українізації головний редактор найпопулярнішого західноукраїнського часопису «Діло» В. Мудрий та ідеолог українського націоналізму Д. Донцов.

Однак погроми українства в УСРР у 1930-х рр. викликали гострий протест усіх без винятку західноукраїнських політичних партій. Якщо в тих чи інших об'єднаннях ще жевріли радянофільські настрої, то з початком репресій в УСРР першої половини 1930-х рр. вони повністю зійшли нанівець. КПЗУ залишилася останнім осередком пробільшовицьких поглядів на західноукраїнських землях. Чимало українських інтелектуалів шукали панацею від соціальних і політичних проблем у комунізмі. Радянофілів було не дуже багато, але вони були представниками інтелігенції, найосвіченішими людьми свого часу: А. Крушельницький із родиною; професор К. Студинський; доктор П. Франко – син класика української літератури; професор Ф. Колесса – музикант та етнограф; професор М. Возняк та інші. Одні відверто захоплювалися радянською Україною та її успіхами, інші мовчали – але отримували стипендії та нагороди з рук радянських дипломатів. Занепад радянофільських настроїв розпочався наприкінці 1920-х рр., коли до Західної України почала надходити інформація про утиски інтелігенції в УСРР.

Перший потужний удар галицькому радянофільству завдав ініційований радянськими спецслужбами процес проти Спілкою визволення України (далі – СВУ) у 1930 р. Подальші репресії проти українства, а також жорстокі методи радянської колективізації і, врешті-решт, Голодомор 1932–1933 рр. остаточно поховали радянофільські ілюзії у західноукраїнському суспільстві. Ліберальна економічна, національно-культурна та еміграційна політика 1920-х рр. після досягнення Й. Сталіним одноособової влади припинилася.

Цікавим й оригінальним є матеріал, вміщений у третьому розділі – «Перетворення у радянській Україні 1920-х рр. у громадській думці західних українців», у якому розкривається ставлення західноукраїнського населення Польщі до сталінських економічних трансформацій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Автор намагається охарактеризувати відношення галичан і волинян до процесів, пов'язаних із індустріалізацією радянської України. Зокрема, західноукраїнські радянофіли та радянофільські видання подавали індустріалізацію як значний поступ української держави за Збручем.

Натомість більшість українських і польських публіцистів ставилися до індустріалізації більш критично. На думку Д. Кравця, у західноукраїнській громадсько-політичній думці щодо індустріалізацію домінувала думка про те, що будівництво великих підприємств в СРСР ведеться за рахунок висискування українського села. Колективізація в УСРР сприймалася виключно

негативно у західноукраїнському суспільно-політичному просторі. Звістки про Голодомор сколихнули усе суспільство і поклали остаточний кінець радянофільству.

Завдяки тісній співпраці М. Грушевського, НТШ та Всеукраїнської Академії Наук (далі – ВУАН), західноукраїнська громадськість мала можливість долучитися та пізнати наукове і культурне життя у радянській Україні. У цьому підрозділі Д. Кравець звертає увагу на зацікавлення західних українців радянською літературою та театром.

Автор вважає, що завдяки публікаціям Д. Донцова суспільність ознайомлювалася із творами українських радянських неокласиків. Активно обговорювалася у Західній Україні діяльність театру «Березіль» Л. Курбаса.

Д. Кравець зауважує, що антиукраїнські репресії більшовицького режиму кінця 1920 – початку 1930-х рр. стала поворотним моментом для симпатиків радянського устрою. Детально проаналізувавши відображення у західноукраїнській громадсько-політичній думці процесу над СБУ, автор доходить висновку, що певна частина електорату вірила у причетність до неї С. Єфремова та інших діячів, а з іншого боку вважалося, що більшовицький режим цією каральною акцією знищує найкращих представників української інтелігенції.

На думку автора, НЕП поряд з українізацією вважався серед практично усіх західноукраїнських політичних сил (окрім УСРП) одним із елементів національного відродження у радянській Україні. Вважалося, що НЕП та українізація створили сприятливий клімат для поширення радянофільських тенденцій у західноукраїнському суспільстві. Суспільно-політична думка у Західній Україні, щодо більшовицької політики українізації УСРП була досить неоднозначною. Визнаючи у ній певні позитивні моменти, значна частина західноукраїнських діячів у своїх виступах та пресових публікаціях підкреслювали чимало суперечливого у національній політиці більшовиків. Беззастережно її сприймали прокомуністично налаштовані організації (КПЗУ, «Сельроб») та радянофіли, яких було немало серед західноукраїнської інтелігенції 1920-х рр.

У четвертому розділі «Реакція українців Польщі на економічні перетворення у УСРП/УРСР упродовж 1930-х рр.», аналізуючи роль індустріалізації у громадській думці в Західній Україні, Д. Кравець зазначає на тому, що наприкінці 1920-х рр. у внутрішній політиці СРСР стався різкий поворот. Владна верхівка, що згуртувалася навколо Й. Сталіна, вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й. Сталін встановив одноосібну диктатуру в партії і державі. У СРСР утвердилася тоталітарна система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем держави і панівної партії над усіма сферами суспільного життя і над особою. Поворот в економічній політиці проявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. Проте на кінець 1920-х рр. СРСР, включаючи Україну, залишався аграрною селянською державою. Більшовицька верхівка проголосила курс на індустріалізацію, який передбачав перетворити СРСР з країни аграрної в індустріальну. Цю грандіозну трансформацію планували здійснити у стислі терміни. Курс на індустріалізацію взято на XIV з'їзді ВКП(б) (1925 р.), який затвердив директиви першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29–1932/33 рр. XI з'їзд КП(б)У 1930 р. пройшов під знаком повної підтримки сталінського курсу на форсовану індустріалізацію. З'їзд затвердив п'ятирічний план для України. Україна визначалася як «основний плацдарм» проведення індустріалізації в СРСР, оскільки саме тут були багаті вугільні родовища і підприємства металургії. Індустріалізацію країни більшовики здійснювали в інтересах військово-промислового комплексу та галузей, що його обслуговували.

Одночасно планувалося колективізувати сільське господарство, що разом мало на меті побудувати економічний фундамент під радянський тоталітарний режим. Стало звичним твердження про те, що колективізація селянських господарств виявилася потрібною для того, щоб індустріалізувати країну. Справді, індустріалізація здійснювалася передусім за кошти найбільш численного та безправного класу радянського суспільства – примусово загнаного в колгоспи селянства. Проте індустріалізація не була для компартійно-радянського керівництва самоціллю. Воно прагнуло позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала їхню економічну незалежність від держави, взяти під свій цілковитий контроль виробництво і розподіл продовольства. Більшовицька колективізація сільського господарства була однією з причин найбільшого злочину комуністичної влади проти України – Голодомору 1932–1933 рр.

Західноукраїнська громадськість у складі Польщі уважно стежила за подіями, що відбувалися у радянській Україні, зокрема за економічною політикою більшовицького уряду. Події в УСРП, пов'язані з індустріалізацією, колективізацією, активно обговорювалися на сторінках як українських, так і польських часописів, отже, українці мали можливість детально ознайомитися із сталінськими модернізаційними процесами, що відбувалися на території радянської України. Зважаючи на те, що мешканці західноукраїнських земель не мали можливості безпосередньо спостерігати за ходом подій в УСРП, єдиним засобом для ознайомлення з тамтешніми справами було студювання друкованих видань і тих матеріалів, що надходили з радянської України.

Доволі слушною є думка автора монографії щодо того, що здобутки модернізації в радянській Україні піддавалися критиці, позаяк саме цим Д. Кравець «ламає» стереотип про всебічну підтримку індустріалізації західними українцями. Власне від кінця 1920-х рр. у західноукраїнській пресі почали з'являтися критичні та аналітичні публікації, присвячені політиці індустріалізації в УСРР. Ліберальна преса Східної Галичини одразу скептично поставилася до п'ятирічного плану індустріалізації радянської України.

Західноукраїнська громадськість досить скептично ставилася до можливості повної реалізації п'ятирічного плану індустріалізації УСРР. Зупинимось детальніше на питанні: у чому ж українська суспільність Польщі вбачала основні проблеми та перешкоди для індустріалізації. Основною перепоною для досягнення цілей індустріалізації були бюрократизм та марнотратство, які, на думку оглядачів, характеризували радянську систему. Треба відзначити ще один аспект у практиці радянського капітального будівництва. Це розрив між технічним персоналом, який проектував будівництво нових підприємств, і тими, хто працював на експлуатації цих підприємств.

Деякі публіцисти вважали, що основною причиною кризи радянського господарства була сама суть більшовизму. Серед об'єктивних причин відставання індустріалізації УСРР була жахлива ситуація у транспортній системі країни, намагання радянського уряду «перегнати» США у промисловому виробництві та більшовицька бюрократія, яка найбільше заважала економічним перетворенням. Доречно Д. Кравець у цьому випадку наводить приклади спроб більшовиків наздогнати за рівнем промислового виробництва і якістю життя західні країни, які висміювалися у галицьких гумористичних часописах. Найпопулярніший з них – «Комар» – уміщував з приводу цього навіть анекдот.

Ідеолог українського націоналістичного руху Д. Донцов у своїх статтях піддавав жорсткій критиці політику радянської Росії щодо України, зокрема в царині економіки. Д. Донцов не вірив у можливість модернізації СРСР та індустріалізації України, досить критично і без особливих ілюзій розглядав модернізаційні процеси, які мали місце в УСРР, – індустріалізацію та колективізацію.

У Польщі поширеним був погляд, що Україна годувала весь СРСР. Підкреслювалося, що Центральна Росія була бідною територією, позбавленою природних багатств, і не могла витримати жодного порівняння з Україною. Саме тому Україна стала об'єктом економічного визиску. Не краще оцінювалася ситуація з промисловістю. Щоправда, тут польські публіцисти визнавали, що порівняно з царськими часами українська промисловість почала розвиватися, однак, якби не Москва, індустрія покращувалася б значно швидше. На думку деяких польських оглядачів, Україна займала особливе місце в СРСР і під політичним оглядом, адже вона була велетенською більшовицькою лабораторією для експериментів над економікою та національною політикою.

Неякісна продукція, брак і дорожнеча виробів – ці явища, на думку західноукраїнських оглядачів, характеризували більшовицьку індустріалізацію. Щодо наслідків індустріалізації, то західноукраїнські публіцисти більше наголошували на її негативних аспектах, особливо відзначалося погіршення побутових умов для населення. Дописувач вважав, що індустріалізація негативно вплинула на українське сільське господарство і спричинила його занепад. П'ятирічка в Україні призвела також до суспільних і національних змін. Серед негативних наслідків індустріалізації України – русифікація краю та збільшення кількості російського населення.

Поступове згорання НЕП та впровадження політики індустріалізації в УСРР знайшли відгомін у громадській думці Західної України. Ліберальні та праворадикальні сили наголошували, що індустріалізація України ведеться виключно задля потреб Росії. Відзначали публіцисти і здобутки цієї політики, насамперед йшлося про будівництво Дніпрельстану. Радянофільські та прокомуністичні сили використовували здобутки індустріалізації з метою поширення своїх впливів у регіоні.

Якщо у ставленні до індустріалізації західноукраїнська суспільність усе ж вирізняла певні позитивні аспекти, відзначаючи, зокрема, необхідність піднесення промислового рівня України, то з початком колективізації жодного «доброго слова» на її адресу сказано не було. Українські та польські публіцисти слушно стверджували, що колективізація була лише інструментом для індустріалізації. На думку більшості авторів, колективізація на своїй початковій стадії більше нагадувала нищення сільського господарства УСРР, аніж його реформування. Індивідуальне господарство, вважали галицькі автори, було фундаментом, на якому зросла українська нація.

Д. Кравець небезпідставно вважає, що єдиною політичною силою Галичини і Волині, яка заперечувала наявність Голодомору і виступила на захист СРСР, стала КПЗУ. Основним завданням її інформаційної діяльності з початку 1930-х рр. було зберегти позитивний образ радянського режиму. До 1933 р. ця робота дала певний результат і вплинула на те, що галичани і волиняни не відразу усвідомили масштаби національної катастрофи, що відбулася за Збручем. Ситуація для пропаганди радянофільства у 1933 р. була несприятливою. Основною причиною цього було розповсюдження «незручних» для симпатиків більшовицького режиму відомостей. Українські газети в Польщі не лише розповідали про жахливі події за Збручем, а й критикували

позицію комуністів за введення в оману громадськості. Під час найбільшого розмаху акцій протесту друковані органи комуністичного спрямування («Боротьба», «Ілюстрована газета») виходили нерегулярно. Лише газета «Гарт» видавалася без значних перерв. Також в цей період звернення від імені ЦК КПЗУ часто поширювалися у вигляді листівок. Ці документи не були ефективним засобом агітації, оскільки не могли аргументовано спростовувати повідомлення про голод. У заявах компартії негативно характеризувалася діяльність українських політичних сил Польщі, але нічого не говорилося про реальну ситуацію в УСРР.

Сталінська модернізація СРСР активно обговорювалася серед українців Польщі. Незважаючи на масштабність більшовицької економічної політики, у західноукраїнській суспільно-політичній думці панував погляд, що Україна була лише колонією Росії і за її рахунок вона піднімає на ноги власну важку промисловість, значно менше піклуючись про інтереси «братньої республіки».

Поступове згортання НЕП та впровадження політики індустріалізації в УСРР знайшли відгомін у громадській думці Західної України. Ліберальні та праворадикальні сили наголошували, що індустріалізація України ведеться виключно задля потреб Росії. Публіцисти відзначали і здобутки цієї політики, насамперед йшлося про будівництво Дніпрельстану. Радянофільські та прокомуністичні сили використовували здобутки індустріалізації заради поширення своїх впливів у регіоні. Насильницька колективізація українського села була вкрай негативно сприйнята західноукраїнською громадськістю. Вважалося, що більшовицька влада веде війну проти основи української нації – селянства. Голодомор у радянській Україні 1932–1933 рр. шокував західноукраїнську суспільність, ставши «останнім цвяхом в домовину» радянофільської ідеології на східних теренах Польщі. Населення Західної України не тільки засуджувало політику більшовицького режиму на Наддніпрянщині, а й висловлювалося проти носіїв комуністичної та радянофільської ідеології в краї. Трагічне становище українців Наддніпрянщини мобілізувало у Західній Україні громадські і політичні сили суспільства на захист нації. Тотальне нищення українства викликало різко негативне ставлення до радянської влади, тим самим спричинивши докорінну зміну суспільних настроїв у Західній Україні.

П'ятий розділ «Громадсько-політична думка в Західній Україні про репресії у радянській Україні» розкриває особливо трагічні сторінки, пов'язані із репресивною системою, сформованою в УСРР. З кінця 1920-х рр., після розгрому опозиції та остаточного утвердження Й. Сталіна при владі, намітилася різка зміна у внутрішній політиці комуністичної партії СРСР. Вона полягала у поверненні до методів «воєнного комунізму» та масового революційного терору. Тоталітарній системі, що набирала сили на переломі 1920–1930-х рр., потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні злочини та значні народногосподарські прорахунки. До того ж наявність численного «контрреволюційного елемента» виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й широкомасштабні репресивні акції, а також сталінський курс на самоізоляцію СРСР.

Судові процеси періоду «чисток» влаштовувалися відкрито. Інші дії не розголошувалися. Зокрема, масштаби і характер системи таборів примусової праці стали відомими на Заході лише завдяки перебіжчикам. У зв'язку із закритістю та фактичною ізоляваністю СРСР суспільність Західної України не мала змоги одержувати об'єктивної інформації з теренів УСРР/УРСР.

У кінці 1920-х рр. в Західну Україну доходили звістки про таємні політичні репресії в УСРР. Відомості про це були одержані із приватного листування мешканців двох частин української землі, поділеної кордоном. Чи не найбільше уваги репресивним заходам більшовицької влади приділяла щоденна газета «Діло», яка, поряд з іншими виданнями, формувала західноукраїнську суспільно-політичну думку. Можна погодитися з автором монографії у тому, що галицькі пресові видання часто ознайомлювали західноукраїнську громадськість із матеріалами засобів масової інформації західних країн. Хоча варто зазначити, що західні видання не завжди об'єктивно висвітлювали події, які відбувалися в УСРР, адже часто спиралися лише на офіційну радянську пресу та ту інформацію, яку подавала радянська інформаційна агенція ТАРС. Як відомо, Кремль намагався переконати світ, що всі репресовані українці приїхали до СРСР з Польщі та Румунії і нібито мали наказ виконати деякі терористичні акти у радянській Україні.

Першою антиукраїнською акцією, яка сколихнула західноукраїнську громадську думку, був процес над СВУ. У 1930 р. у радянській Україні відбувся великий судовий процес над членами СВУ. У липні 1929 р. проведено масові арешти серед української інтелігенції. 45 осіб з числа заарештованих у березні 1930 р. постали у Харкові перед судом, звинувачені у приналежності до цієї організації. Оскільки судовий процес у справі СВУ відбувався відкрито, західноукраїнська громадськість мала можливість ознайомитися з усім перебігом справи.

Як вважає Д. Кравець, антиукраїнські репресії в УСРР були засуджені навіть західноукраїнськими робітниками, прошарок яких чи не найбільше був підданий впливам більшовицької пропаганди «пролетарського раю за Збручем», адже антиукраїнська репресивна

політика більшовицької влади на теренах УСРР викликали неабиякий резонанс у західноукраїнській суспільно-політичній душі. Репресивна політика більшовиків щодо представників української інтелігенції, селян була різко засуджена як галицькою пресою, так і українськими національними лідерами у Польщі. Ці події остаточно поклали край радянофільським настроям серед західноукраїнської громадськості.

У шостому розділі «Культурні та суспільно-політичні процеси в радянській Україні у публічній думці західних українців» власне проаналізовано ставлення до наукового та культурного розвитку в УСРР і повсякдення життя в УСРР/УРСР у поглядах жителів Західної України. Д. Кравець намагається пояснити причини контактів НТШ з ВУАН, з'ясує його становище, наголошує на підтримці, яка дозволила товариству активно функціонувати, незважаючи на утиски польської влади. Уряд Польщі був занепокоєний зростанням радянофільських настроїв серед населення Західної України, тому в 1920-х рр. влада почала активно реалізовувати концепцію «прометеїзму». Вона почала втілюватися насамперед на Волині, адже саме цей край очолив польський намісник Г. Юзевський, який отримав від Ю. Пілсудського завдання перетворити волинян на «правильних українців», що мали б лояльно ставитися до польської влади, відкинути будь-які симпатії до радянського устрою. Окрім того, концепція «прометеїзму» передбачала залучення українців до різних політичних та наукових установ, у яких пропагувалося негативне ставлення до радянської форми правління в Україні. Незважаючи на те, що концепція «прометеїзму» активно підтримувалася владою, усе ж вона не досягла тих цілей, які перед нею ставилися. На його думку, після закінчення Першої світової війни та українсько-польської війни 1918–1919 рр. у Львові відновили свою діяльність вищі навчальні заклади та наукові товариства, серед них і НТШ. Умови розвитку якого у міжвоєнний період значно погіршилися як внаслідок перешкод з боку польської адміністрації, так і через зменшення меценатської допомоги та відходу частини старих кадрів. Польська влада позбавила товариство права видавання українських шкільних підручників, що було одним з основних джерел його прибутків, та організації університетських курсів для українських студентів.

Активізація діяльності НТШ у міжвоєнну добу значною мірою стала можливою завдяки встановленню контактів із ВУАН. Також варто зауважити, що радянська влада досить щедро субсидювала НТШ, маючи передусім власні цілі, оскільки зв'язок з ним набув великого значення для завоювання симпатій української інтелігенції, яка гуртувалася навколо інституції. Можливість друкувати свої праці в радянській Україні була важливою для західноукраїнських науковців. Переважна більшість з них жила з видань своїх праць.

Здобутком українізації вважалося поширення української мови у державних установах та інституціях, однак багато дописувачів запевняли читачів, що шляхом українізації ворожа українству більшовицька влада утверджувалася дедалі міцніше. Події в радянській Україні у 1920-х рр. створили сприятливий клімат для поширення радянофільських тенденцій у західноукраїнському суспільстві. Звичайно позитивно і безапеляційно до здобутків НЕП та українізації ставилися лівоісторичні сили, зокрема КПЗУ та її легальна «прибудова» – «Сельроб».

1920–1930-ті рр. стали періодом значного пожвавлення у розвитку української культури та науки в УСРР. Цьому не в останню чергу посприяло налагодження відносин між двома найпотужнішими українськими науковими установами – НТШ та ВУАН. Наукові відносини між НТШ та ВУАН набули справді всеукраїнського характеру. Ці зв'язки об'єднали розділені польсько-радянським кордоном українські наукові сили. Найактивніший період співпраці почався після повернення до Києва М. Грушевського, який у перші ж тижні почав відновлювати зв'язки із галицькими науковими колами. Особливо активно співпраця між «двома академіями» проходила у сфері історичної науки. Зокрема, завдяки зусиллям членів НТШ І. Крип'якевича, К. Студинського, М. Возняка та Історичної секції ВУАН на чолі з М. Грушевським вдалося провести багато важливих наукових конференцій, видати чимало наукових праць та збірників. Проте згортання політики українізації в УСРР, зменшення фінансування академії та початок репресій звели нанівець наукові контакти між Львовом та Києвом.

Наукове, культурне та суспільно-політичне життя у радянській Україні стало предметом неабиякого зацікавлення на західноукраїнських землях. Завдяки тісній та плідній співпраці між «обома українськими академіями» – НТШ у Львові та ВУАН у Києві – громадськість Західної України довідувалася про особливості наукового життя в УСРР. З-поміж культурних процесів, що відбувалися за Збручем, українці Польщі передовсім цікавилися радянською літературою та театральним мистецтвом. Починаючи від 1930-х рр. українські часописи вже не описували здобутків культурного життя в УСРР, а лише давали здебільшого дуже критичну оцінку тих чи інших суспільних процесів, які відбувалися на Наддніпрянщині.

Побут та повсякденне життя населення радянської України займали важливе місце у західноукраїнській громадсько-політичній думці. На основі офіційної радянської преси, вражень очевидців українські видання Польщі ознайомлювали читачів з умовами та способом життя

населення УСРР. Повідомлення про стан справ за Збручем у 1920-х рр. відрізнялися від того, що писали західноукраїнські газети у 1930-х рр. У часи українізації та НЕП в УСРР побутові умови тамтешніх громадян були на набагато вищому рівні, ніж на початку 1930-х рр. З початком антиукраїнської кампанії українська преса Польщі, щоб дискредитувати більшовицьку владу в очах громадськості, негативно змальовувала побутові умови у радянській Україні.

Більшовицька економічна та національна політика у 1920-х рр. була доволі стримано сприйнята західноукраїнською громадськістю. Українські публіцисти та політичні партії (які на той час мали у своїх лавах чимало радянофілів) у статтях, резолюціях та заявах часто підкреслювали, що в УСРР мало місце національне відродження українського народу, але, з іншого боку, відзначали і певні суперечливі явища як у НЕП, так і в українізації. Зверталася, зокрема, увага на податковий тиск радянської влади на селян у період НЕП, а також на важкі матеріальні умови населення міст.

Варто відзначити, що тематика західноукраїнської громадсько-політичної думки про радянську Україну є надзвичайно широкою та багатогранною, не обмежується текстом рецензованої монографії. Незважаючи на важливість і цінність рецензованої праці, варто зауважити, що її зміст не дає можливості повною мірою висвітлити усі аспекти задекларованої проблематики, тих процесів, які відбувалися як у Західній Україні, так і радянській Україні, ставить перед майбутнім вченим питання перспективності подальших досліджень.

Тим не менше, вважаємо, що основні наукові положення сформульовані виважено і фахово, із знанням досліджуваної проблеми, всебічно обґрунтовані, мають незаперечне значення. Автор відмінно володіє матеріалом, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки монографії. Загалом монографія Д. Кравця характеризується культурою наукової студії, оригінальністю пошуку та фаховим теоретичним рівнем, виконаний на високому науковому рівні, є значним і суттєвим внеском в історіографію досліджуваної проблеми, відзначається новачією та оригінальністю. Багатоплановість дослідження, нова постановка питань, порушені проблеми свідчать про високий науковий рівень підготовки монографії, автор добре володіє матеріалом, логічно і послідовно викладає його, робота читається доступно, сформульовані думки зрозумілі.

Иван Зуляк, Андрей Клиш

КРАВЕЦ ДАНИИЛ. ЗА ЗБРУЧ: ЗАПАДНОУКРАИНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ О СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (1920–1930-Е ГГ.): МОНОГРАФИЯ. – ЛЬВОВ: ЛЬВОВСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА УКРАИНЫ ИМ. В. СТЕФАНИКА, 2016. – 297 С.

В рецензируемой монографии молодого львовского исследователя Даниила Кравца, которая посвящена чрезвычайно важной и актуальной проблематике – освещению западноукраинской общественно-политической мысли о советской Украине межвоенного периода. Автором прослеживается отражение в западноукраинском общественном мнении процессов, происходивших в советской Украине на протяжении 1920-х гг. (НЭП, украинизация). Раскрыты взгляды населения Западной Украины на экономические преобразования в УСРР в конце 1920-х – в начале 1930-х гг. Значительное внимание уделено анализу отношения западных украинцев к большевистской индустриализации, коллективизации, Голодомору 1932–1933 гг., культурному и общественному развитию советской Украины в назначенное время.

Ключевые слова: монография, западноукраинская общественно-политическая мысль, советская Украина, советизация, межвоенный период.

Ivan Zulyak, Andriy Klish

KRAVETS DANYLO. FOR ZBRUCH: WESTERN SOCIAL AND POLITICAL OPINION OF SOVIET UKRAINE (1920–1930-IES.): THE MONOGRAPH. – LVIV: LVIV NATIONAL LIBRARY UKRAINE V. STEFANUK, 2016. – 297 S.

Lviv reviewed monograph young researcher Danylo Kravets dedicated extremely important and topical issue – Western coverage of social and political thought of the Soviet Ukraine interwar period. The author traced reflection in the Western public opinion processes that took place in Soviet Ukraine during the 1920 s. (NEP, ukrainization). Reveals views of the population of Western Ukraine on economic reforms in the USSR in the late 1920s – early 1930 s. Much attention is paid to the analysis of attitudes to western Ukrainian Bolshevik industrialization, collectivization, famine of 1932–1933., cultural and social development in Soviet Ukraine in the time appointed.

Key words: Western social and political thought, Soviet Ukraine, Sovietization, the interwar period.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бондаренко Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського історико-краєзнавчого музею.

Букрєєв Тарас – аспірант кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, викладач історії ДНЗ «Херсонське вище професійне училище сервісу та дизайну».

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Докашенко Віктор – доктор історичних наук, професор Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ).

Долженко Юрій – аспірант відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

Зайончковський Юрій – доцент кафедри українознавства та євроінтеграції Харківського національного університету будівництва та архітектури.

Зваричук Денис – студент IV курсу історичного факультету Національного університету імені Тараса Шевченка.

Зваричук Едуард – кандидат історичних наук, директор Кам'янець-подільської філії Національного університету харчових технологій.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Кузьменко Володимир – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левицький Віталій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Маланчук Сергій – викладач суспільних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій.

Малярчук Олег – доктор історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мартинюк Ярослава – кандидат історичних наук, доцент Луцького національного технічного університету.

Матулкін Богдан – аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Москалюк Микола – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Орлик Світлана – кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Осіпов Олександр – старший викладач кафедри українознавства та євроінтеграції Харківського національного університету будівництва та архітектури.

Прищепя Богдан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Рубан Володимир – здобувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шкільнюк Надія – викладач Галицького коледжу імені Вячеслава Чорновола.

Штогрин Іванна – магістрант гуманітарного факультету Краківської гірничо-металургійної академії імені Станіслава Сташіца (Польща, м. Краків).

Ярцун Юлія – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Юрій Зайончковський, Олександр Осіпов КОМПЛЕКС ДЖУЧИДСЬКИХ ДАНГІВ З НОВГОРОДСЬКОЮ ПОЛТИНОЮ З СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	3
Юрій Долженко, Богдан Прищепа ДВА ЧЕРЕПИ XVI–XVII СТ. З ПЕРЕСОПНИЦІ	8
Едуард Зваричук, Денис Зваричук, Сергій Маланчук СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У 30-ТІ РР. XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	17
Юлія Ярцун СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ШЛЯХТИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У XIX СТ.	23
Микола Бармак, Надія Шкільнюк ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКІВ МУНІЦИПАЛЬНИХ БЮДЖЕТІВ МІСТ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	29
Микола Москалюк БУДІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	35
Віталій Левицький ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	39
Андрій Кліш КРИТИКА СОЦІАЛІСТИЧНИХ ТА РАДИКАЛЬНИХ ІДЕЙ ХРИСТИЯНСЬКИМИ СУСПІЛЬНИКАМИ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	44
Богдан Матулкін ЗМІНА УЯВЛЕНЬ ПРО ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДИНИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В КІНЦІ XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XX СТ.	49
Наталія Григоруk ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ВІДНІ В 1907–1911 РР.	56
Світлана Орлик ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПОЛЬОВЕ КАЗНАЧЕЙСТВО В СИСТЕМІ КАЗНАЧЕЙСЬКОЇ СЛУЖБИ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У МІСТАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	60
Володимир Рубан РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ НА ТЛІ РЕАЛІЗАЦІЇ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ» УСРР У 1920–1930-Х РР.	70
Микола Олійник ПРАКТИКА ВПРОВАДЖЕННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕП	80
Ярослава Мартинюк ДОБРОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (1921–1939 РР.)	84
Тарас Букрєєв ДИТЯЧИЙ БУДИНОК ЯК «ІСТОРИЧНА НЕОБХІДНІСТЬ» В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ	88
Володимир Старка СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ У 1939–1941 РР.	95
Леонід Кравчук СОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)	102
Дмитро Бондаренко ОДЕСЬКА БИТВА 1941 Р.: СТИСЛИЙ АНАЛІЗ	108
Іван Зуляк СТАВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 1946 Р.	113
Володимир Кузьменко ВІДНОСИНИ МІЖ СЕЛЯНСТВОМ ТА КОЛГОСПНИМ КЕРІВНИЦТВОМ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ В СЕРЕДИНІ 40–60-РОКАХ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	123

Віктор Докашенко ПРОФСПІЛКИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ЛІКУВАННЯ В СРСР (СЕРЕДИНА 50-Х – SEREDINA 60-Х РР.).....	130
Іванна Штогрин СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ У 1944–1991 РР.	140
Олег Малярчук ХІМІЧНО-ГІРНИЧИЙ КОМПЛЕКС ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ.....	147
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	155
Іван Зуляк, Андрій Кліш КРАВЕЦЬ ДАНИЛО. ЗА ЗБРУЧЕМ: ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПРО РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ (1920–1930-І РР.): МОНОГРАФІЯ. – ЛЬВІВ: ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМ. В. СТЕФАНІКА, 2016. – 297 С.	155
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	164

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. 168 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.06.2017 р. Підписано до друку 02.06.2017 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 20,1.
Замовлення 203. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»